

TARTU ÜLIKOOL

Filosoofiateaduskond

Ajaloo osakond

Eesti ajaloo õppetool

KAIDO LAURITS

**SAKSA KULTUURROMAVALITSUS JA VÄHEMUSRAHVUS EESTI
VABARIIGIS 1918/1925 – 1940**

Magistritöö

Juhendaja:

professor Tiit Rosenberg, PhD

Tartu 2005

SISUKORD

SISUKORD	2
KASUTATUD LÜHENDEID	3
SISSEJUHATUS	4
Allikad ja historiograafia	6
Töö eesmärgid ja ülesehitus	16
1. TAUST: BALTISAKSA RAHVUSGRUPI DEMOGRAAFILINE ARENG ALATES 19. SAJANDI TEISEST POOLEST JA OLUKORD EESTI VABARIIGI ISESEISVUSE ESIMESTEL AASTATEL	19
1.1. BALTISAKSA RAHVUSGRUPI DEMOGRAAFILINE ARENG ALATES 19. SAJANDI TEISEST POOLEST KUNI ÜMBERASUMISENI SAKSA RIIKI	19
1.2. BALTISAKSLUS VABADUSSÕJA AJAL JA EESTI VABARIIGI ISESEISVUSE ESIMESTEL AASTATEL KUNI VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUR-OMAVALITSUSE SEADUSE VASTUVÕTMISENI	23
2. EESTI VABARIIGI VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUR-OMAVALITSUSE SEADUS JA SAKSA KULTUUR-OMAVALITSUS 1925–1940	32
2.1. EESTI VABARIIGI VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUR-OMAVALITSUSE SEADUS	32
2.1.1. Kultuurautonoomia idee ajaloost ja vähemusrahvuste õiguste küsimus Eesti Vabariigi esimestes riiklikes aktides	32
2.1.2. Kultuurautonoomia-alsed seaduseelnõud I ja II Riigikogus 1921–1925	38
2.1.3. Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus	49
2.2. EESTI VABARIIGI SAKSA KULTUUR-OMAVALITSUS 1925–1940	57
2.2.1. Eesti Vabariigi Saksa Kultuur-omavalitsus 1925–1933	57
2.2.2. Eesti Vabariigi Saksa Kultuur-omavalitsus 1933–1940	71
3. SAKSA RAHVUSGRUPI KULTUURI- JA HARIDUSELU NING MAJANDUSLIK OLUKORD EESTI VABARIIGIS 1918–1940	88
3.1. SAKSA KOOLI- JA KULTUURIELU EESTI VABARIIGIS	88
3.1.1. Saksa kultuurvalitsuse kooliameti tegevus saksa koolielu korraldamisel	88
3.1.2. Saksa kultuuriameti tegevus ja kultuurielu	101
3.1.3. Saksa kirikuelu	109
3.2. SAKSLASTE MAJANDUSLIK OLUKORD	112
3.2.1. Sakslased maal	112
3.2.2. Sakslased linnas	119
ZUSAMMENFASSUNG. Die Deutsche Kulturselbstverwaltung und die deutsche Minderheit in der Estnischen Republik von 1918/25 bis 1940	133
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	140
LISAD	159
Lisa 1. Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus (12.02.1925)	159
Lisa 2. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse korralduse määrus (08.06.1925)	165
Lisa 3. Rahvusnimekirjade pidamise määrus (08.06.1925)	172
Lisa 4. Juhtnõõrid vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuste kultuur-hoolekogude tegevuse kohta (18.12.1925)	175
Lisa 5. Vähemusrahvuste kultuurautonoomia seadus (26.10.1993)	177
Lisa 6. Joonis 1. Eesti Vabariigi Saksa Kultuur-omavalitsuse struktuur 1925. aastal	182

KASUTATUD LÜHENDEID

a – aasta(l)

Bd. – Band (köide)

DSHI – Die Sammlung des J.G. Herder-Instituts (J. G. Herderi Instituudi arhiivikogu)

DVB – Deutsche Volksbund (Saksa Rahvaliit)

EKÜ – Eestimaa Kirjanduse Ühing

ERA – Rahvusarhiivi Riigiarhiiv

ERK – Eesti Rahvuslaste Klubi(d)

f – fond

H. – Heft (vihik)

jj – ja järgnevad

lüh – lühidalt, lühendatult

mln – miljon(it)

n – nimistu

NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Natsionaalsotsialistlik Saksa Töölispartei)

nt – näiteks

resp. – *respective* (või vastavalt)

RM – riigimark

RT – Riigi Teataja

sks – saksa keeles

s – säilik

s.a – samal aastal

s.o – see on

v – veerg, veerud

v.a – välja arvatud

vt – vaata

VDA – Verein (1933–1945 Volksbund) für das Deutschtum im Ausland (Välis-Saksa Ühing)

VDV – Verband deutscher Vereine in Estland (Saksa Ühingute Liit)

VNV – Volksnationale Vereinigung (Eesti Sakslaste Rahvameelne Koondis)

õa – õppeaasta(l)

ZfO – Zeitschrift für Ostforschung

SISSEJUHATUS

Kõigepealt vajab ilmselt selgitamist paljuvaieldud mõiste “vähemusrahvus”. Käesolevas uurimistöös on lähtunud praeguseks valdavalt aksepteeritud seisukohast, et vähemusrahvuseks on riigi territooriumil põliselt elunev rühm selle riigi kodanikke, kes erinevad põhirahvusest etnilise kuuluvuse, keele, usu või kultuurilise omapära poolest.¹ Loomulikult peavad rahvusrühma liikmed ka ise pidama end vastavasse vähemusrahvusesse kuuluvaks ja soovima üheskoos alal hoida oma rahvuslikku eripära. Nende kriteeriumide alusel eristatakse vähemusrahvus rangelt hilisimmigrantidest – võõrtöolistest, pagulastest või muudest immigrantidest. Kindlate ja püsivate sidemete tekkimiseks uue asukohamaaga ehk integreerumiseks peetakse kolme inimpõve, kuid õigust autonoomiale on seni tunnistanud pikemaajalisemate, sageli vaid algupäraste asukate suhtes.² Eesti kultuurautonoomia põhimõtted on (ja olid seda ka sõdadevahelisel ajal) mõnevõrra liberaalsemad kui Euroopas keskmiselt, võimaldades kultuurivalitsuse moodustada ka neil mitteeestlastel, kes on Eesti kodakondsuse saanud naturalisatsiooniga ja ei vasta seega klassikalisele vähemusrahvuse kriteeriumidele.

Eesti vähemusrahvused jagunesid sõdadevahelisel ajal kahte põhimõtteliselt erinevasse gruppi – esiteks, hajutatult elavad (sakslased ja juudid) ja teiseks, territoriaalses mõttes osaliselt või täielikult kompaktselt koos elavad (venelased ja rootslased). Kummagi grupi vajadused vähemuslikuks kaitseks olid loomulikult erineva iseloomuga. Hajutatult elavate vähemusrahvuste rühmade jaoks peeti üldiselt parimaks lahenduseks kultuurautonoomiat, mis teatud määral pidi asendama territoriaalselt koos elavate gruppide juures normaalselt eksisteerivaid omakultuuri loomise ja säilitamise eeldusi. Territoriaalselt koos elavatele gruppidele võidakse anda kaitset ka omavalitsuslikul pinnal, kui enamusrahva mentaliteet ja riigikord on piisavalt liberaalsed. Nii oli see ka sõdadevahelisel ajal Eesti Vabariigis. Saksa ja juudi vähemused Eestis kasutasid kulturomavalitsuste loomisest tulenevat kaitset, vene ja rootsi vähemused rahuldusid traditsioonidest, riigi põhiseadusest ja omavalitsuslikult pinnalt tuleneva kaitsega.

Tänases Eestis elab klassikalistest kriteeriumidest lähtudes sõdadevahelise aja viie asemel (venelased, sakslased, rootslased, juudid ja lätlased) vaid kaks vähemusrahvust, nimelt

¹ Vt lähemalt Viikberg, J. 2001. Vähemusrahvus – terminist, selle tähendusest ja kasutamisest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, 201.

² Vt Nutt, M. 1996. Kes on vähemusrahvused? – Postimees, nr 272, 9.

põlisvenelased ja ingerlased. Ülejäänud tänapäeva Eesti Vabariigis elavad rahvusrühmad tuleb lugeda hilisteks sisserändajateks ehk immigrantideks.

Vähemusrahvuste kaitse küsimus on aktuaalne igal pool, kus riigi elanikkond koosneb mitmest rahvusest, selle tungivus sõltub eelkõige vastava riigi vähemusgruppide suurusest (eriti suhtes põhirahvusega) ja enamusrahvuse ja vähemusrahvuste omavaheliste vaheliste suhete iseloomust. Viimased on enamasti ajalooliselt kujunenud. Lahendamata vähemusküsimus võib kergesti muutuda hukutavaks riigi julgeolekule, seepärast on vähemuste õiguste küsimus riigi sisemise julgeoleku ja lojaalsuse³ küsimus. Olulist rolli mängivad siinjuures ka vähemusgruppide päritolumaad, mida lähemal ja tugevamad nad on ja mida tihedamad on rahvusriigi sidemed oma välismaal asuvate rahvusosadega, seda tungivamad on kindlasti ka vähemustega seotud probleemid. Vähemusrahvuste kaitse nõue tõusis erilise aktuaalsusega päevakorda I maailmasõja ajal ning selle järel. Ka alanud 21. sajandil on vähemuste kaitse aktuaalne, kuna vähemusteprobleemid võivad ka tänapäeval muutuda üsna kiiresti rahvusvaheliseks konfliktiallikaks.

Probleemide erinevuse tõttu konkreetsetel juhtudel ei ole universaalne ja kõikjal kehtiv vähemuste kaitse mudel võimalik. Lahenduse põhialuseks, mille poole tuleks püüelda, on erinevate rahvuste vastastikku mõistev kooseksisteerimine ühes riigis. Maailma vähemuste probleemiga tegelevas kirjanduses on sõdadevahelise aja Eesti Vabariigis praktikas ellu viidud avalik-õiguslikku ja personaalprintsibil põhinevat kulturomavalitsuse mudelit peetud kõige kaugeleulatuvamaks ja liberaalsemaks rahvusprobleemi lahenduseks, mis äratas sellisena tähelepanu kaugel väljaspool Eesti piire. Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kulturomavalitsus- ja autonoomia olid ainulaadsed nähtused kogu maailmas ja Eesti eeskuju soovitati teistele riikidele. Hoolimata väga positiivsest vastukajast Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadusele ei järgnenud ükski teine riik Eesti eeskujule.⁴

³ Lojaalsus näitab, millisel tasemel on rahvusriigis elav vähemusrahvus poliitiliselt identifitseerunud põlisrahvusega. Omariiklusega rahvuse mõnes teises riigis vähemusena elavat osa võib iseloomustada mitmene lojaalsus. Võib esineda lojaalsuste konflikt. Lojaalsuskonflikti dramaatilisim poliitiline avaldumisviis on “irredenta” moodustumine, kui rahvusriigis elava vähemusrahvuse grupi etniline identiteet ja poliitiline lojaalsus seovad teda rohkem oma rahvusega asustatud naaberriigiga kui elukohariigiga. kodanike (R. Ruutsoo definitsioon. Vt lähemalt Ruutsoo, R. 1999. Identiteet. – Viikberg, J. (koost.) Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 181–186, siin: 183).

⁴ Analoogilised kultuurautonoomiad mujal Euroopas olid kitsamad nii oma sisult kui ka ulatuselt, vaid sloveenlaste kultuurautonoomia Kärntenis (Austria) oli võrreldav Eesti Vabariigis praktiseeritavaga. (Hasselblatt, C. 1996a. Minderheitenpolitik in Estland: Rechtsentwicklung und rechtswirklichkeit 1918–1995. Hamburg: Bibliotheca Baltica, 19); Vt lähemalt Hasselblatt, W. 1927/28. Die Kulturaautonomie der Slowenen in Kärnten. – Nation und Staat, 3–11.

Sõna “kultuur” ei tähenda sõnaühendis “kultuurautonoomia” sugugi mitte ainult vähemusrahvuste iseseisva keele, kommete, kirjavara ja rahvakunsti viljelemist või hoolitsemist nende säilimise eest ning kiriklik-religioosset omaelu ning noorte kasvatamist rahvuslikus vaimus. See ulatub veelgi kaugemale ja hõlmab vähemusrahvuse elu kõik mõeldavad tahud.⁵

Allikad ja historiograafia.

Tuleb üllatusega tõdeda, et Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus ja selle tähendus ei ole seniajani eesti autorite poolt piisavalt tunnustamist ja käsitlemist leidnud. Seepärast on ka käesolevas töös tulnud põhiosas toetuda eeskätt saksakeelsetele allikatele, mis kahtlemata võivad teatud määral kanda subjektiivsuse pitserit, kuid mis autori veendumuse kohaselt annavad sellest hoolimata üsna kõneka ja huvipakkuva pildi Saksa Kulturomavalitsuse ajaloost Eesti Vabariigis.

Uurimisseis on üsnagi puudulik ja eriti just eesti keeles on Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kulturomavalitsuse teemat vaid vähesel määral valgustatud. Kuigi baltisaksa rahvusgrupi ajalugu Eestis on uurinud mitmed autorid, on piirdutud peaaesjalikult vaid rahvusgrupi kultuuri ja poliitika aspektidega. Kuigi baltisakslased ja nende tegevus mängivad Eesti ajaloos vaieldamatult tähelepandavat rolli, on konkreetselt Saksa Kulturomavalitsuse teema peamiselt vaid artiklite tasemel käsitlemist leidnud ning seniajani puudub ulatuslikum tervikkäsitus. Suhteliselt vähe on analüüsitud 1920.–1930. aastate Saksa Kulturomavalitsuse praktilist väärtust.

Antud magistritöös kasutamist leidnud arhiivimaterjalidest on olulisel kohal Tallinnas Riigiarhiivis säilitatav Saksa Kulturomavalitsuse arhiivifond [ERA, f. 85] kokku 3322 säilikuga aastatest 1918/1926–1940, milles asuv materjal on kuni tänaseni vaid piiratud ulatuses läbitöötamist ja kasutamist leidnud. Nimetatud arhiivifond koondab endas kultuurvalitsuse ringkirju; kultuurnõukogu, kultuurvalitsuse ja kohalike kultuurhoolekogude koosolekute protokolle, eelarveid, statistilisi aruandeid, revideerimisakte, kirjavahetust, arveraamatuid ja liikmete nimekirju ning muid isikkoosseisu materjale. Samuti sisaldub fondis ülevaade baltisaksa vähemusrahvuse ajaloost Eestis, sakslaste loenduse andmed (1923–1937), rahvusregistrid, eri rahvusest vanemate laste nimekirjad, kultuurmaksu

⁵ Eesti Entsüklopeedia järgi on kultuurautonoomia õigussubjektide (territoriaalsete ühenduste, institutsioonide) õigus omavalitsuslikuks kultuuritegevuseks, ilma et kõrgemalseisvad organid sellesse sekkuksid; kitsamas tähenduses rahvusriigis elava vähemusrahvuse omavalitsusliku organiseerumise vorm, mis tagab rahvusrühma püsimise ja arengu. Kultuurautonoomia tähtsaimad tunnused on kulturomavalitsuste (nt kultuurnõukogude) olemasolu ning rahvusvähemusekeelne asjaajamine ja kooliharidus. EE 1990, nr 5, Tallinn: Valgus, 203.

maksjate nimekirjad ja maksuraamatud. Muuhulgas leidub fondis kultuuroromavalitsuse seaduse väljatöötamisel olulist rolli mänginud Werner Hasselblatti 355-leheküljeline ja seni trükkis avaldamata käsikiri “Über die Kulturaautonomie” [ERA, f 85, n 1, s 60], milles antakse ülevaade saksa kultuuraautonoomia *resp.* kultuuroromavalitsuse eel- ja ajalooost perioodil 1921–1928. Ilmselt lõpetamata jäänud käsikiri, mis sisaldab hulgaliselt lisasid (koopiad eelnõude ja seaduste tekstidest), leiti alles 1990. aastate algul.⁶

Eesti vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse kujunemisloost (eelnõud, arutelud nende üle jne) annavad hea ülevaate Eesti Asutava Kogu (1919–1921) [ERA f 15] ning I ja II Riigikogu (1921–1926) protokollid ja nende lisad. Samuti Riigikogu üldkomisjoni ja selle poolt vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse ettevalmistamiseks moodustatud spetsiaalse alamkomisjoni protokollid. [ERA f 80]. Nii Asutava Kogu kui ka Riigikogu protokollid on trükkis avaldamist leidnud.

Marburgis J. G. Herderi Instituudi arhiivikogus asub samuti huvipakkuvat ja asjakohast allikmaterjali. Nii nt baltisaksa vähemuse ühe olulisema juhtpoliitiku ja pikaajalise Saksa Kultuuroromavalitsuse presidendi Wilhelm v. Wrangelli isikufond [DSHI 100 Wrangell v.], mis koondab erakirju, märkmeid, artiklite mustandeid jne. Kõige olulisemal kohal on nende seas 11 eraldi toimikust koosnev 1097-leheküljeline masinakirjas käsikiri “Materialien zur Geschichte der Kulturselbstverwaltung”, milles antakse jutustavas vormis ja kronoloogilises järjekorras eelkõige saksa kultuurnõukogu ja kultuurvalitsuse protokollidele, kaasaegsele ajakirjandusele ning isiklikele mälestustele tuginedes ülevaade Saksa Kultuuroromavalitsuse ajalooost Eestis alates selle loomisest kuni rahvusgrupi ümberasumiseni, samuti sõdadevahelise Eesti sisepoliitilistest sündmustest tervikuna. Kuigi ei ole kahtlust, et mälestused on paratamatult mõneti subjektiivsed, on sellest hoolimata tegemist väärtusliku allikmaterjaliga. Marburgis asub ka viimase Saksa Kultuuroromavalitsuse presidendi dr Hellmuth Weissi isikufond, mis samuti sisaldab sõdadevahelise Saksa Kultuuroromavalitsuse ja ümberasumise ajalugu kajastavaid materjale. [DSHI 100 Weiss]. Vähemal määral on käesolevas töös kasutatud ka Baltikumi ajalugu käsitlevaid materjale koondavat arhiivifondi [Baltikum 488] ja juhtiva baltisaksa põllumehe Walter v. Harpe isikufondi [DSHI 100 Harpe].

⁶ Vt nimetatud käsikirja kohta ka Hackmann, J. 2005. Werner Hasselblatt (1890–1958). Von der estländischen Kulturaautonomie zur nationalsozialistischen Bevölkerungspolitik. – Pistohlkors, G. v.; Weber, M. (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. 26. München: R. Oldenbourg Verlag, 175–188. Hackmanni andmeil viitab käsikirjale esimesena Rein Helme.

Tolleaegsest Eesti ajakirjandusest, mis mängib reeglina vaid sekundaarse allika rolli, on käesolevas töös põhjalikumalt kasutatud eelkõige Eesti saksaakeelseid ajalehti *Revaler Bote* (alates 1930. a *Revalsche Zeitung*), *Der Aufstieg* ja vähemal määral väljaandeid *Estländisch-deutscher Kalender* ja *Dorpater Zeitung*. Eestikeelsest perioodikast (mis kajastab vähemusrahvuste kultuuromavalitsuse teemat saksaakeelsest märgatavalt vähem) on enim kasutamist leidnud *Päevaleht* ning Eesti Rahvuslaste Klubide ajakiri ERK. Väljaspool Eestit ilmunud saksaakeelsetest väljaannetest väärivad märkimist ajakirjad *Nation und Staat*, *Baltische Hefte* ja *Baltische Monatsschrift*.

Kõigi kultuuromavalitsust puudutavate seaduste ja määruste tekstid on avaldatud Riigi Teataja numbrites.

Kultuuraautonoomia teemat käsitlenud vähestest eestlastest autoritest tuleb kahtlemata esikohale seada pagulaseesti õigusteadlane ja politoloog Karl Aun (1914–1995), kes kaitses 1948. aastal Saksamaal doktoritööd teemal “Der Völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940”. Samuti on ta kirjutanud kultuuraautonoomia teemadel mitmetes artiklites.⁷ Eesti siseriikliku vähemuste õiguste kaitse arengu põhjused ei tulenenud K. Auna järgi mitte positiivsest rahvaste õigusest, vaid otseselt rahvuslike ja demokraatlike ideede teostamisest Eesti Vabariigi 1920. a põhiseaduses. Selles ei püüeldud mitte rahvuste, vaid inimeste võrdsuse poole, mille põhialuseks oli individualistlik enesemääramisvabadus.⁸ K. Auna arvates kaalus Eesti Vabariigis võrdsus- ja vabadusidee üle riiklus- ja rahvusideed, sarnane analoogia olevat olnud täheldatav ka mujal tollase Kesk- ja Ida-Euroopa seadusandluses.⁹ Põhiline eeldus, mis tegi kultuuraautonoomia Eestis teostatavaks, oli “hästi koordineeritud individualism”.¹⁰

Vähemusrahvuste kultuuromavalitsust ja -autonoomiat on käsitlenud ka Eesti Vabariigi Siseministeeriumi ametnikud – õigusteadlane Eugen Maddison (1886–1954), kes lähtub eelkõige juriidilisest vaatepunktist (E. Maddisoni töid võib käsitleda kui allikmaterjale)¹¹

⁷ Trükiis ilmunud kolm aastat hiljem. Aun, K. 1951. *Der Völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940*. Hamburg: Hansischer Gildenverlag Hamburg. Joachim Heitmann & Co. (Zugleich Diss. Jur., Hamburg, 1948); Aun, K. 1950. *On the Spirit of The Estonian Minorities Law*. – *Apophoreta Tartuensia*. Pühendusteos Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolile. Eesti Teaduslik Selts Rootsis. Stockholm: Estonian Information Centre; Aun, K. 1991. Vähemusrahvuste kultuuraautonoomia Eestis. Tagapõhjast ja teostumisest. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused, nr 1, 61–66.

⁸ Aun 1950, 245.

⁹ Aun 1951, 52.

¹⁰ Aun, K. 1989. Vähemusrahvuste kultuuraautonoomia Eestis. – *Edasi*, nr 178, 4. august, 2–3, siin: 3.

¹¹ Maddison, E. 1925. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsus. – *Maaomavalitsus. Eesti maakondade Liidu häälekandja*, nr 11, 162–164; Maddison, E. 1926. *Die Nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte*.

ning ajaloolane Oskar Angelus (1892–1978).¹² (Vt E. Maddisoni ja O. Angeluse kohta lk 48).

Kaasaegsetest Eesti autoritest on artiklite tasandil kultuurautonoomia teemat käsitlenud Rein Loodus, Olev Liivik ja Rein Ruutsoo. R. Loodus annab artiklis “Baltisaksa vähemuse kultuurielust Eestis kultuurautonoomia tingimustes (1918–1940)”¹³ ülevaate baltisaksa vähemuse kultuurielu rollist kogu Eesti tolleaegses kultuuripildis, keskendudes Eestimaa Kirjanduse Ühingu, Saksa Seltside Liidu ja Saksa Kulturomavalitsuse kultuuriameti tegevusele eelkõige kunstielu alal ja järeldades, et Eesti valitsuse kultuurautonoomia poliitika soodustas igati rikaste traditsioonidega baltisaksa kultuuri arengut, mis lõi omakorda silla kultuurivahetuseks Lääne-Euroopaga.¹⁴ O. Liiviku artikli “Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul”¹⁵ puhul on tegemist 1999. a Tartu Ülikooli ajaloo osakonnas kaitstud bakalaureusetöö¹⁶ kokkuvõttega. O. Liivik peab Saksa Kulturomavalitsuse loomise üheks oluliseks tagajärjeks, et selle tulemusena nõrgenes Saksa-Balti Erakonna positsioon Eesti sakslaste seas, kuna nüüdsest hakkas rahvuslikku haridus- ja kultuurielu koordineerima kulturomavalitsus ja parteil puudus varasemaga võrreldav (võitlus kultuurautonoomia läbiviimise eest) väljund. Samuti olevat alanud erakonna lähenemine eesti parteidele.¹⁷ R. Ruutsoo on kirjutanud pikema eessõna 1993. a välja antud dokumentide ja materjalide kogumikule “Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940”.¹⁸ R. Ruutsoo sõnul näitas Eesti Vabariigi vähemusrahvuste poliitika, mis kujunes küll üldisemate vähemuste kaitsele suunatud rahvusvahelise koostöö raames, üles väga suurt omapoolset algatust ja tähelepanu rahvusküsimuste lahendamisele.¹⁹

Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda; Maddison, E. 1930/31. Die Erfahrungen mit der Kulturaautonomie in Estland. – Nation und Staat, H. 6, 385–394.

¹² Angelus, O. 1951. Die Kulturaautonomie in Estland. Detmold: Töle & Co; Angelus, O. 1968. Esten und Deutsche in ihren gegenseitigen Beziehungen. – Baltische Hefte, 108–134.

¹³ Loodus, R. 1996. Baltisaksa vähemuse kultuurielust Eestis kultuurautonoomia tingimustes (1918–1940). Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, nr 3, 312–318.

¹⁴ Loodus 1996, 312.

¹⁵ Liivik, O. 2000. Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul. – Kivimäe, S. (koost.) Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Tallinn. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Tallinn, 13–30.

¹⁶ Liivik, O. 1999. Baltisakslaste poliitiline tegevus Eesti Vabariigis 1920. aastatel. Bakalaureusetöö. (juh. A. Pajur). Tartu Ülikool. Ajaloo osakond. Tartu.

¹⁷ Liivik 2000, 28.

¹⁸ Ruutsoo, R. 1993. Rahvusvähemused Eesti Vabariigis. – Matsulevitš, A. (koost.) Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Olion, 5–24.

¹⁹ Samas, 11.

Baltisaksa agraarjalugu Eestis ning 1919. a maareformi historiograafiat on käsitlenud Tiit Rosenberg.²⁰ Ümberasumist Saksamaale on kirjeldanud Jüri ja Sirje Kivimäe.²¹

NSVL-s suhtuti kultuurautonoomiasse eitavalt, mis mõjutas negatiivselt seal elavate rahvuste arengut. Eesti Vabariigi kultuurautonoomia institutsioon kui leninismile-marksismile võõra kodanlik-natsionalistliku mõtteviisi tulemus kuulus nõukogude võimu kehtestamise järel 1940. aastal iseenesestmõistetavalt kohesele likvideerimisele. Loomulikult avaldas selline suhtumine mõju ka Nõukogude Eesti vastavateemalisele ajalookirjutusele. Nii näiteks veel 1987. a tõi J. Ant kogumikus “Etnilisest ühendusest sotsialistliku rahvuseeni”²² ära V. Lenini tsitaadi, milles viimane iseloomustab kultuurautonoomiat kui “kõige rafineeritumat ja kõige absoluutsemat, lõpuniviidud natsionalismi” ja leidis, et “kahtlemata tundis valitsev kodanlus pärast 1924. a 1. detsembri õppetundi vajadust just sellise natsionalismi vormi järele, killustamaks töörahva internatsionaalset võitlusühtsust”.²³ Et Eesti NSV perioodil vähemusrhuvuste teemat paljuski ignoreeriti või käsitleti tendentslikult²⁴ ja mõisted vähemusrahvus, kultuurautonoomia, kultuuro-mavalitsus jne kadusid suures osas ideoloogilise kalevi alla, siis tuleb nii mõneski mõttes jätkata sealt, kus normaalne areng 1940. aastal katkes, samuti tuleb paljugi “taasavastada” ja uuesti käsitleda. Algas on tehtud, lisaks mõnede avaldatud artiklitele on taasiseseisvunud Eestis juba kaitstud ka mõningad käesolevas uurimistöös käsitletavat teemat puudutavad bakalaureuse- ja magistritööd.²⁵

Vähemuste kaitse laiemas mõttes ning kultuurautonoomia teema oli maailmasõdade vahelisel ajal vägagi aktuaalne, seepärast leidis Eesti vähemusrhuvuste kultuuro-mavalitsuse

²⁰ Rosenberg, T. 2003. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919–1939. – Läänemaa Muuseumi toimetised VII. Haapsalu, 25–55; Rosenberg, T. 2002. Eesti 1919. aasta agraarreformi historiograafia. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994–1999. Tartu: ÕES, 125–161.

²¹ Kivimäe, J. 1989. Raske Lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. – Looming, nr 9, 1242–1250; Kivimäe, S. 2000. Ümberasumise korraldus. – Kivimäe, S. (koost.) Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Tallinn, 51–76.

²² Ant, J. 1987. Rahvuspoliitikast kodanlikus Eestis 1920–1940. – Ant, J. (toim.) Etnilisest ühendusest sotsialistliku rahvuseeni. Eesti NSV ajaloo küsimusi: X. TRÜ Toimetised: 789. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 98–115.

²³ Samas, 106.

²⁴ Vt nt Райд, Я. Г. Прибалтийские немцы в буржуазной Эстонии (1920–1940). Тартуский государственный университет. Таллин: Ээсти Раамат, 1978.

²⁵ Müüripeal, E. 1999. Kultuurautonoomia: Eesti Vabariigi vähemusrhuvuste haridus- ja keelepoliitika aastail 1918–1940. Magistritöö. (juh. J. Õispuu). Tallinna Pedagoogikaülikool, läänemeresoome keelte õppetool. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool; Müüripeal, E. 1994. Kultuurautonoomia seadus ja eesti keele õpetamine venelastele 1919–1940. Diplomitöö. (juh. J. Õispuu). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool; Praks, E. 1999. Vähemusrhuvuste kultuurautonoomia taasiseseisvunud Eestis. Bakalaureusetöö. (juh. R. Ruutsoo). Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, politoloogia osakond. Tartu, 1999; Piik, P. 1993. Eesti vähemusrhuvuste kultuurautonoomia aastail 1920–1940. Diplomitöö. (juh. A. Liim). Tartu Ülikool. Eesti ajaloo õppetool. Tartu; Liivik, O. 1999. Baltisakslaste poliitiline tegevus Eesti Vabariigis 1920. aastatel. Bakalaureusetöö. (juh. A. Pajur). Tartu Ülikool. Ajaloo osakond. Tartu.

seadus juba omal ajal mitmete, eeskätt saksakeelsete autorite poolt käsitlemist. Muuhulgas kaitsesid mõningad autorid sel teemal oma doktoritööd.²⁶ Suhtumine Eesti kultuurautonoomiasse ja vähemusrahvuste kultuuroromavalitsusse oli reeglina väga positiivne.

Kindlasti väärivad mainimist ja on arvestatavaks allikaks baltisaksa advokaadi ja kauaaegse Riigikogu liikme, nimetatud seaduse väljatöötamisel olulist rolli mänginud W. Hasselblatti artiklid.²⁷ Omaaegses saksakeelses kirjanduses on sageli rõhutatud baltisakslaste suurt kaastööd kultuurautonoomia seaduse ettevalmistamisel, kohati lastud isegi välja paista, nagu oleks see olnud ülekaalukalt sakslaste teene. Selles on kindlasti teatud määral tõtt, ent otsustav pidi seaduse läbiviimisel kahtlemata olema eestlaste kui enamusrahvuse hinnang, tahe ja seisukoht. Samuti on laialt levinud väide, et vähemusrahvuste poolt püüeldud kaugeleulatuva “autonoomia” asemel olevat saadud vaid “omavalitsus”, mis olevat olnud oma tegevuses suurel määral sõltuv riiklikest otsustest.

Põhjalikult on Eesti vähemustepoliitikat sõdadevahelisel ajal ja 1990. aastatel analüüsinud Cornelius Hasselblatt,²⁸ neid perioode vastandades ja omavahel võrreldes. C. Hasselblatt juhib tähelepanu faktile, et kui sõdadevahelisel ajal osalesid vähemustepoliitikas aktiivselt ka vähemused ise, siis taasiseseisvunud Eesti Vabariigis on vähemusrahvused pigem passiivsed.²⁹ Arvukalt baltisaksa rahvusgrupi ajalugu käsitlevaid töid, puudutades ka kultuurautonoomia ja kultuuroromavalitsuse küsimust, on avaldanud Michael Garleff.³⁰

²⁶ Poll, F. v. 1926. Das Kulturautonomiegesetz der Republik Estland und seine Bedeutung für das europäische Minderheitenproblem. Diss. Jur. Würzburg; Mintz, M. 1927. Die nationale Autonomie im System des Minderheitenrechts unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in den baltischen Randstaaten. Riga: Buchdruckerei Walters und Rapa; Meller, W. 1932. Das Recht der nationalen Minderheiten in Lettland und Estland, unter besonderen Berücksichtigung der deutschen Minderheiten. Königsberg: Raabe. (Diss. Jur. 1933).

²⁷ Hasselblatt, W. 1930/1931. Hat sich die Kulturautonomie in Estland gewährt? – Nation und Staat, H. 7, 441–449; Hasselblatt, W. 1931. Saksa vähemusrahvuse kultuuroromavalitsus. – Eesti Politsei. Politseiasjanduse ja administratiiv-õiguse ajakiri, nr 4, 255–259; Hasselblatt, W. 1933. Das Amt für Kataster und Statistik der deutschen Kulturverwaltung in Estland in den ersten sechs Jahren seines Bestehens. [Sonderabdruck aus Nation und Staat, H. 6], 353–363; Hasselblatt, W. 1948. Kulturautonomie. Ein Erinnerungsblatt für prof. Rudolf Laun. – Hernmarck, G. C. (Hrsg.) Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. R. Laun, Rektor der Universität Hamburg, anlässlich der Vollendung seines 65. Lebensjahres am 1. Januar 1947. Hamburg: J. P. Toth, 32–35.

²⁸ Hasselblatt, C. 1996a. Minderheitenpolitik in Estland: Rechtsentwicklung und Rechtswirklichkeit 1918–1995, Hamburg: Bibliotheca Baltica; Hasselblatt, C. 1996b. Der Gedanke der Kulturautonomie und seine gesetzliche und organisatorische Verwirklichung. – Meissner, B. jt (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, 37–46.

²⁹ Hasselblatt, C. 1994. Minderheitenpolitik in der Republik Estland in Geschichte und Gegenwart. – Zeitschrift für Ostforschung, Nr. 4, 553–566.

³⁰ Nt Garleff, M. 1976. Deutschbaltische Politik zwischen den Weltkriegen. Die parlamentarische Tätigkeit der deutschbaltischen Parteien in Lettland und Estland. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 2. Bonn-Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bonn-Bad Godesberg; Garleff, M. 1991. Die Kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den baltischen Staaten. – Meissner, B. (Hrsg.) Die baltischen Nationen: Estland, Lettland, Litauen. Schriftenreihe Nationalitäten- und Regionalprobleme in Osteuropa. Bd. 4. Köln: Markus Verlag, 87–107; Garleff, M. 1992. "Kein Kind ohne deutsche Schule." Das

1993. a on trükiis ilmunud Carmen Schmidt'i doktoritöö, mis käsitleb vähemusrahvuste kaitset Balti riikides.³¹

Baltisaksa koolielu Eestis 1920. ja 1930. aastatel on käsitlenud eelkõige tolleaegsed baltisaksa koolitegelased Werner Stillmark³² ja Paul Blossfeld,³³ aga ka Läti saksa koolivalitsuse esimees Wolfgang Wachtsmuth³⁴ ning Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse viimane president Hellmuth Weiss.³⁵ Saksa kirikuelu Eestis on põhjalikumalt käsitlenud Erich v. Schrenck,³⁶ vähemal määral Konrad von zur Mühlen (kelle töid võib vaadelda ka kui allikmaterjale, kuna ta oli vaadeldaval perioodil Eesti Vabariigis saksa praosti ametis) ja Heinrich Wittram.³⁷

Baltisaksa natsionaalsotsialistliku liikumisega seotud aspekte on teiste seas uurinud Jürgen v. Hehn³⁸ ja uuemal ajal Heinz v. z. Mühlen.³⁹ Kui Wilhelm Lenz (Sen.) peab põhjuseks, miks baltisaksa noorus 1933. a järel üha enam natsionaalsotsialismi poole pöördus seda, et viimane näis pakkuvat pääsemist lootusetuna näivast majanduslikust surutisest,⁴⁰ siis J. v. Hehni järgi ei olnud natsionaalsotsialistliku mõtteviisi leviku peamiseks põhjuseks Eestis

deutsche Schulwesen im unabhängigen Estland bis zur Übernahme durch die Kulturselbstverwaltung. – Nordost- Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. 1, H. 2, 309–333; Garleff, M. 1994. Die Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhängigen Staaten Estland und Lettland. – Pistohlkors, G. v. (Hrsg.) Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 4. Baltische Länder. Berlin: Siedler, 451–550; Garleff, M. 1994. Deutschbaltische Publizisten: Ewald Ammende – Werner Hasselblatt – Paul Schiemann. – Berichte und Forschungen, Nr. 2, 189–229; Garleff, M. 1980. Autonomiemodelle in den baltischen Staaten zur Zeit ihrer Selbstständigkeit. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 150–156.

³¹ Schmidt, C. 1993. Minderheitenschutz in den baltischen Staaten. Dokumentation und Analysen: Estland, Lettland und Litauen. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen.

³² Stillmark, W. 1927. Die Kulturselbstverwaltung und das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 88–90; Stillmark, W. 1936. Das deutsche Schulwesen in Estland seit 1918. – Petersen, C. jt (Hrsg.) Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. Breslau: Ferdinand Hirt, 214–215.

³³ Blossfeld, P. 1935. Geschichte des deutschen Schulwesens in Estland 1919–1935. Reval: F. Wassermann.

³⁴ Wachtsmuth, W. 1939. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit im Baltischen Raum, von ihren Anfängen bis 1939. Leipzig: Hirzel.

³⁵ Weiss, H. 1986. Das deutsche Schulwesen Estlands 1925–1939. – ZfO, H. 1/2, 182–190.

³⁶ Schrenck, E. 1933. Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga. Bd. 5, H. 4. Riga: Ernst Plates.

³⁷ Mühlen, K. v. z. 1924. Die deutsche Kirche in Estland. – Estländisch-deutscher Kalender, 52–60; Mühlen, K. v. z. 1936. Das deutsche Kirchenwesen in Estland seit 1918. – Petersen, C. jt (Hrsg.) Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, 211; Wittram, H. 1997. Lösungsansätze für kirchliche Minderheitenprobleme in Lettland und Estland 1919–1939. – Lemberg, H. (Hrsg.) Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. Marburg: Herder-Institut, 257–267.

³⁸ Hehn, J. v. 1977. Zur Geschichte der deutschbaltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland. – ZfO, 597–650.

³⁹ Mühlen, H. v. z. 1996. Zum deutsch-estnischen Verhältnis in der Zwischenkriegszeit vorwiegend nach deutschbaltischen Quellen. – Meissner, B. jt (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, 62–71.

⁴⁰ Lenz, W. (Sen.). 2000. Die Literaten. – Schlau, W. (Hrsg.) Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. 2., Verbesserte Aufl. Köln: Wissenschaft und Politik, 139–185, siin: 181.

mitte eestlaste rahvuslikud rünnakud või rahvusgrupi halvenenud majanduslik olukord, vaid pigem lihtsalt Saksamaa eeskuju.

Mitmete koguteoste väljaandjaks ja eelkõige baltisaksa sotsiaalaajaloo probleemistikku käsitlevate artiklite autoriks on olnud Wilfried Schlau.⁴¹ Saksa põllumeestest Baltikumis on kirjutanud teiste seas Rudolf Schulz.⁴² Saksamaa Baltikumi-suunalist saksa rahvuspoliitikat Weimari vabariigi ajal on põhjalikult käsitlenud Karl-Heinz Grundmann.⁴³ Lisaks väärivad kindlasti äramärkimist ka Bastian Filaretowi⁴⁴ ja Karsten Brüggemanni⁴⁵ tööd.

Prominentsematest Saksa Kulturomavalitsuse tegelastest, kes on suuremal määral käsitlenud baltisaksa rahvusgrupi ja kulturomavalitsuse ajalugu sõdadevahelise aja Eesti Vabariigis, tuleb kindlasti nimetatada endiseid kulturomavalitsuse presidentide Wilhelm v. Wrangelli⁴⁶ ja Hellmuth Weissi⁴⁷ ning kultuurvalitsuse noorsooameti juhatajat Arved v. Taubet.⁴⁸

⁴¹ Schlau, W. 1995. Zur Wanderungs- und Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Deutschbalten. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. München: Langen Müller, 32–50; Schlau, W. (Hrsg.) 1995. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Reihe: Tausend Jahre Nachbarschaft. Bd. 4. Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bonn. München: Bruckmann; Schlau, W. (Hrsg.) 2000. Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. 2., Verbesserte Aufl. Köln: Wissenschaft und Politik.

⁴² Schulz, R. 1938. Der Deutsche Bauer im Baltikum. Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Ostens. Politisch- und wirtschafts-geographische Untersuchungen und Darstellungen. Bd. 16, Berlin: Volk und Reich, 1938.

⁴³ Grundmann, K.-H. 1977. Deutschumpolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 7. Hannover-Döhren: Harro von Hirschheydt.

⁴⁴ Filaretow, B. 1990. Kontinuität und Wandel. Zur Integration der Deutsch-Balten in die Gesellschaft der BRD. Nomos Universitätsschriften. Geschichte. Bd. 2. Baden-Baden: Nomos; Filaretow, B. 1995. Die Deutschbalten zwischen 1939 und 1944/45. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Deutschbalten. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. München: Langen Müller, 116–134; Filaretow, B. 2001. Die baltische Bruderschaft. Wider den Zeitgeist? – Garleff, M. (Hrsg.) Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. I. Baltische Historische Kommission. Köln etc.: Böhlau, 11–50.

⁴⁵ Brüggemann, K. 1995. Von der führenden Schicht zur nationalen Minderheit. Zur Klärung der Rolle der estländischen deutschen Minderheit bei der Begründung der Republik Estland 1918–1919. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV, H. 2, Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk Lüneburg, 453–478; Brüggemann, K. 1996. Die deutsche Minderheit in Estland und die Konstituierung des estnischen Staates. – Meissner, B. jt (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, 13–27.

⁴⁶ Wrangell, W. v. 1928. Die Geschichte des Baltenregiments. Das Deutschtum Estlands im Kampf gegen den Bolschewismus 1918–1920. Reval: F. Wassermann; Wrangell, W. v. 1936. Zehn Jahre deutsche Kulturselbstverwaltung in Estland. – Nation und Staat, H. 4, 222–226; Wrangell, W. v. 1957/58. Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland. – Baltische Hefte, 134–165.

⁴⁷ Weiss, H. 1952. Das Volksgruppenrecht in Estland vor dem Zweiten Weltkriege. – ZfO, H. 2, 253–256; Weiss, H. 1967. Der deutsch-baltische Beitrag zur Lösung der Minderheitenfrage in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. – Schulz, E. G. (Hrsg.) Leistung und Schicksal. Abhandlungen und Berichte über die Deutschen im Osten. Köln etc.: Böhlau Verlag, 323–329.

⁴⁸ Taube, A. v.; Thomson, E. 1973. Die Deutschbalten: Schicksal und Erbe einer eigenständigen Stammesgemeinschaft. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft; Taube, A. v. 1975. Konstantin Päts und die Deutschbalten. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 22–29.

Baltisaksa rahvusgrupi ümberasumist Saksamaale on pikemalt käsitlenud Jürgen von Hehn⁴⁹ ja Dietrich A. Loeber.⁵⁰

Sekundaarse allikmaterjalina tulevad kõne alla ka kaasaegsete baltisaksa tegelaste mälestused. Käesolevas töös kasutatud memuaristlikest teostest olgu siinkohal nimetatud 1993. a Henning v. Wistinghauseni poolt välja antud kogumik⁵¹ ning Berndt von Stadeni lapsepõlve- ja noorusmeenutused sõdadevahelise aja Eesti Vabariigi baltisaksa maailmast.⁵² Ilmekalt on baltisaksa seltskonnaelu 1920.–1930. aastatel kirjeldanud ka rootslane Carl Mothander.⁵³

Perioodikast tuleks nimetada Saksamaal Lüneburgis välja antavat ajalooteaduslikku ajakirja Nordost-Archiv. Neue Folge: Zeitschrift für Regionalgeschichte, mille 1995. a teine number on muuhulgas pühendatud just nimelt Eesti Vabariigile ja selle vähemusrahvustele,⁵⁴ sisaldades erinevate eesti ja välismaa autorite artikleid mitmetel Eesti vähemusrahvusi puudutavatel teemadel. Teistest perioodilistest väljaannetest tulevad kirjanduslike allikatena kõne alla alates 1927. aastast Carl Schirreni Seltsi (*Carl-Schirren-Gesellschaft*) väljaandel ilmuv Balti Rüütelkondade Liidu (*Deutsch-Baltische Landsmannschaft*, moodustatud 1949) aastaraamat Jahrbuch des baltischen Deutschtums ja Marburgis tegutseva J. G. Herderi Instituudi poolt välja antav ajakiri Zeitschrift für Ostforschung (esimene aastakäik 1952, alates 1995. aastast on väljaande nimeks Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung).

1996. aastal avaldatud kogumik 16.–18. septembril 1995 toimunud rahvusvahelisel sümposiumil “Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses” peetud ettekandeid (K. Brüggemann,

⁴⁹ Hehn, J. v. 1984. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – der letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. Marburger Ostforschungen. Bd. 40. Marburg/Lahn: J. G.-Herder-Institut.

⁵⁰ Loeber, D. A. 1972. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Eine Dokumentation. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag; Loeber, D. A. 1989. Baltisakslaste ümberasumine Eestist ja Lätist. Tagasivaade 50 aasta distantsilt. – Looming, nr 9, 1234–1241.

⁵¹ Teos koondab endas 17 eestimaalase (S. v. Bremen, S. Thomson, A. v. Mickwitz, W. v. Wrangell jt) mälestusi. Wistinghausen, H. v. (Hrsg.). 1993. Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag.

⁵² Staden, B. v. 2004. Mälestusi kadunud maailmast. Noorusaastad Baltikumis 1919–1939. Tallinn: Huma.

⁵³ Mothander, C. 1997. Parunid, eestlased ja enamlased. Tartu: Ilmamaa. C. Mothander oli võidelnud Rootsi vabatahtlike korpuse ridades Eesti Vabadussõjas ja abiellunud 1928. a. baltisaksa aadlidaami Benita v. Wrangeliga.

⁵⁴ Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV/1995, H. 2. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk Lüneburg.

V. Vasara, H. v. z. Mühlen, C. Hasselblatt, R. Helme jt).⁵⁵

Eesti ja saksa autorite kõrval on Eesti kultuurautonoomia ja -omavalitsuse küsimusega tegelenud Soome ajaloolane Vesa Vasara, kes on andnud hea ülevaate kulturomavalitsuse seaduse saamisloost. Vasara peab seda seadust mõnes mõttes teatud mittemateriaalseks kompensatsiooniks radikaalse agraarreformi läbi kannatatud kahjude eest.⁵⁶ Samuti on ta käsitlenud baltisaksa rahvusgrupi majandus- ja finantseluga seotud teemasid.⁵⁷ Üsna huvitava artikli rahvustevahelistest suhetest Eesti Vabariigis aastatel 1918–1925 on avaldanud teine soome ajaloolane, Kari Alenius Oulu Ülikoolist,⁵⁸ kes märgib, et eesti vasakpoolsed parteid näitasid tähelepanuväärsel kombel vähemusrahvuste suhtes üles suuremat usaldamatust kui konservatiivsed parempoolsed jõud (rahvusvahelises võrdluses).⁵⁹

Ajakirjas *Journal of Baltic Studies* ilmus 2004. aastal inglise ajaloolase Martyn Housdeni (Bradfordi Ülikool) artikkel, milles ta analüüsib Eesti kahe olulisema baltisaksa vähemusküsimuse teoreetiku W. Hasselblatti ja E. Ammende tegevust ning vaateid.⁶⁰ M.Housden avaldab arvamust, et W. Hasselblatt ja E. Ammende käsitasid kulturomavalitsust kui võimalust tugevdada ebaproportsionaalselt sakslaste positsioone. See pidi saavutatama kultuurilise organisatsiooni ja isikliku rahvusliku arengu kaudu.⁶¹ Muuseas pidas H. Gerber juba 1926. a kultuurautonoomia institutsiooni oluliseks vahendiks, et baltisaksluse sajanditepikkuseid juhtpositsioone ka Eesti Vabariigi vaimuelus säilitada ning konkreetselt Saksa Kulturomavalitsust vajalikuks eelduseks, et jätkata “suurt,

⁵⁵ Meissner, B. jt (Hrsg.) 1996. Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica. 1997. a ilmus sellest 2., korrigeeritud ja laiendatud trükk. Sarnane sümpoosium peeti 1997. a. ka Läti vähemusrahvuste ajaloo küsimustes. Vt Meissner, B. jt (Hrsg.) 2000. Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses. (Internationales Symposium 22.–24. September 1997). Hamburg: Bibliotheca Baltica.

⁵⁶ Vasara, V. 1995. Das estnische Parlament und die Deutschbalten. Zu den Debatten bis zur Verabschiedung der Kulturaautonomie 1925. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV, H. 2. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert, 479–500, siin: 499.

⁵⁷ Vasara, V. 1995. Die deutsche Minderheit in Estland in der Zwischenkriegszeit: Wirtschaft, Finanzen, Kultur. – ZfO, H. 4, 578–589; Vasara, V. 1996. Das Bankhaus Georg Scheel & Co., Reval (1884–1940). – Meissner, B. jt (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, 98–105.

⁵⁸ Alenius, K. 2004. Under the Conflicting Pressures of the Burdens of History: Ethnic Relations in Estonia, 1918–1925. – *Journal of Baltic Studies*, Vol. 35, No 1, 32–49.

⁵⁹ Samas, 40.

⁶⁰ Housden, M. 2004. Ambiguous Activists. Estonias Model of Cultural Autonomy as Interpreted by Two of its Founders: Werner Hasselblatt and Ewald Ammende. – *Journal of Baltic Studies*, Vol 35, No 35, 231–253.

⁶¹ Samas, 245.

aastasadu kestnud Eesti ühendamise ülesannet kristlik-protestantliku kiriku kaudu Lääne-Euroopa kultuuriipiirkonnaga”.⁶²

Uuematest teostest, mis käsitlevad vähemusrahvusi Balti riikides, tuleks nimetada käesoleval aastal M. Garleffi 65. sünnipäeva puhul ilmunud kogumikku, mis sisaldab erinevate riikide ajaloolaste töid.⁶³

Töö eesmärgid ja ülesehitus.

Üldiselt teatakse, et vähemusrahvustel oli sõdadevahelisel ajal Eesti Vabariigis kulturomavalitsus *resp.* -autonoomia, kuid ilmselt teavad vähesed, mida see täpselt tähendab ja mida rahvuslik kulturomavalitsus endast konkreetselt kujutas. Samuti puudub seniajani piisav materjal küsimuse kohta, kuidas omal ajal paljuvaieldud kulturomavalitsuse institutsioon praktikas välja nägi ja töötas. Seda lünka peakski aitama täita käesolev magistritöö. Uurimuse eesmärgiks on seatud ülevaate andmine baltisaksa rahvusgrupi elust iseseisvas Eestis aastatel 1918–1940, keskendudes eelkõige Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse institutsiooni ajaloole (1925–1940), selle ellurakendamisele ja tegevusele kuni baltisaksa rahvusgrupi ümberasumiseni Saksa Riiki.

Käesolevas uurimistöös otsitakse eelkõige vastuseid küsimustele, kuidas toimus kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmine ja Saksa Kulturomavalitsuse elluviimine, millised olid seejuures suuremad probleemid ja takistused? Kuidas toimis Saksa Kulturomavalitsus iseseisvas Eesti Vabariigis ja kuidas selle töö praktikas välja nägi? Ja lõpuks, kas Eesti vähemusrahvuste kultuurautonoomia seadus täitis oma ülesande, st kas see aitas rahuldada saksa rahvusgrupi vähemuste õiguste alaseid nõudmisi ning tagada baltisaksa vähemuse lojaalsust iseseisvale Eesti Vabariigile?

⁶² Gerber, H. 1926. Kulturaautonomie als Eigenart minderheitenrechtlicher Ordnung und ihre Verwirklichung nach der estnischen Verfassung. Sonderabdruck aus der Festschrift für Professor Traeger. Berlin: Verlag von Georg Stilke, siin: 93–94.

⁶³ Pistohlkors, G. v.; Weber, M. 2005 (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa. Bd. 26. München: R. Oldenbourg Verlag. Huvipakkuvamate kaastöödena võiks siinkohal nimetada Pistohlkors, G. v. Ursprung und Entwicklung ethnischer Minderheiten in der baltischen Region im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert, 13–34; Willoweit, D. Minderheitenrecht und nationale Autonomie, 35–46; Henning, D. Formen kultureller Autonomie in den baltischen Staaten, 47–68; Hiden, J. Die aktuelle Dimension in Paul Schiemanns Minderheitentheorie und –politik, 167–176; Hackmann, J. Werner Hasselblatt (1890–1958). Von der estländischen Kulturaautonomie zur nationalsozialistischen Bevölkerungspolitik, 175–205.

Autor toonitab, et uurimuse ülesandeks ei ole anda absoluutset tervikpilti Eesti baltisaksa rahvusgrupi elu kõigist külgedest vaadeldaval perioodil, kuna nii mitmedki olulised vähemuste elu ja tegevusega seonduvad aspektid väärivad kindlasti juba omaette põhjalikke uurimusi, sh nt erinevate vähemusrahvuste omavahelised suhted ja suhted eesti enamusrahvusega, baltisaksa rahvusgrupi seisundi võrdlus teiste vähemusgruppide omaga (sh venelased, rootslased, juudid) jne. Pidades silmas magistritöö piiratud mahtu ei ole osutunud võimalikuks kõiki neid teemasid käesoleva töö raames ammendavalt käsitleda ja töö põhirõhk on suunatud eelkõige Saksa Kulturomavalitsuse institutsiooni vaatlemisele.

Struktuurilt jaguneb töö kolmeks peatükiks, mis kõik omakorda on jaotatud mitmeteks osadeks. Esimeses peatükis, milles on mõningal määral püütud avada tausta, on antud ülevaade saksa rahvusgrupi demograafilisest situatsioonist alates 19. sajandi teisest poolest kuni rahvusrühma ümberasumiseni Saksamaale ning baltisaksluse integreerumise ja eneseleidmisega seotud probleemidest iseseisva Eesti Vabariigi esiajal kuni vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmiseni 1925. aastal.⁶⁴ Uurimuse teine peatükk, mida võib pidada käesoleva töö raames kõige olulisemaks, on jaotatud kaheks alapunktiks. Neist esimene annab ülevaate kultuurautonomia idee ajaloost Euroopas ning vähemusrahvuste õiguste garanteerimisega seotud õigusaktidest Eesti Vabariigi algaastatel. Samuti leiavad vaatlemist arutelud kulturomavalitsuse seaduse eelnõude üle I ja II Riigikogus aastatel 1921–1925, tutvustatakse vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadust, selle sätteid ning põhimõtteid. Peatüki teine alapunkt on pühendatud Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse ajaloole, selles vaadeldakse kulturomavalitsuse struktuuri, funktsioneerimise aluseid ja tegevust alates vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmisest 1925. aastal kuni Saksa Kulturomavalitsuse likvideerimiseni 1940. aasta algul. Tähelepanu pööratakse ka 1930. aastate baltisaksa natsionaalsotsialistlikule liikumisele ja selle seostele Saksa Kulturomavalitsusega. Peatükke eraldavaks ajaliseks vahejooneks on valitud 1933. aasta, kuna nimetatud aasta detsembris toimus saksa kultuurnõukogu laialisaatmine Vabariigi Valitsuse poolt, mida võib pidada erandlikuks aktiks Saksa Kulturomavalitsuse ajaloos. Samuti jagab nimetatud sündmus vaadeldava perioodi enamvähem kaheks võrdseks ajajärguks. Töö kolmas peatükk jaguneb samuti

⁶⁴ Kuigi algselt oli kavas käesolevas töös kajastada baltisakslaste tegevust ja rolli alates sajandivahetusest, otsustas autor töö käigus sellest loobuda kuna baltisakslaste tegevusest revolutsioonide ja I maailmasõja ajal on erinevad autorid piisavalt kirjutanud. Vt nt Pistohlkors, G. v. 1994. Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). – Pistohlkors, G. v. (Hrsg.) Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 4. Baltische Länder. Berlin: Siedler, 265–450; Jansen, E. 1999. Baltisakslased – Viikberg 1999, 40–58; Laaman, E. 1936. Eesti iseseisvuse sünn. Tartu: Loodus; Dellingshausen, E. v. 1994. Kodumaa teenistuses. Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn: Olion ja Schieman, P. 1979. Zwischen zwei Zeitaltern.

kaheks osaks, nendest esimene käsitleb baltisaksa vähemusrahvuse haridus,- kultuuri,- kirikuelu, millele rahvusliku kulturomavalitsuse töö eelkõige keskendus ning teine rahvusgrupi majanduslikku situatsiooni nii linnas kui ka maapiirkondades. Uurimistöö lisades on ära toodud 1925. a kulturomavalitsuse seaduse täielik tekst ja olulisemad seda täiendavate Vabariigi Valitsuse määruste tekstid. Samuti on lisatud joonis, mis peaks andma ülevaatliku ettekujutuse Saksa Kulturomavalitsuse organisatsioonilisest struktuurist.

Algselt oli plaanis tuua töö lisana ära uurimuses esinevate tegelaste eluloolised andmed, kuid kuna need on enamikus leitavad erinevatest biograafilistest teatmeteostest,⁶⁵ siis ei ole peetud vajalikuks neid käesolevas uurimuses kõigil juhtudel ära tuua ja on piirdutud joonealuste märkustega autori nägemuses Saksa Kulturomavalitsuse ajaloos enim rolli mänginud isikute puhul.

Lugeja peaks kindlasti silmas pidama, et mõisteid “baltisakslased”, “baltlus”, “sakslased” ja “sakslus” on käesolevas töös sageli kasutatud paralleelselt ja samatähenduslikult. Kõigi nende terminite all peetakse üldjuhul silmas Eesti Vabariigis elanud ja saksa rahvusesse kuulunud inimesi.

Autor peab vajalikuks rõhutada, et järgnev töö on ajalooline, mitte juriidiline või politoloogiline.

Erinnerungen 1903–1919. (Bearb. von Helmut Kause). Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft. Bd. 3. Lüneburg: Verlag Nordland-Druck GmbH.

⁶⁵ Vt Lenz, W. 1998. Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960. 2. Aufl. Wedemark: Hirschheydt.

1. TAUST: BALTISAKSA RAHVUSGRUPI DEMOGRAAFILINE ARENG ALATES 19. SAJANDI TEISEST POOLEST JA OLUKORD EESTI VABARIIGI ISESEISVUSE ESIMESTEL AASTATEL

1.1. BALTISAKSA RAHVUSGRUPI DEMOGRAAFILINE ARENG ALATES 19. SAJANDI TEISEST POOLEST KUNI ÜMBERASUMISENI SAKSA RIIKI

Kuigi kuni 19. sajandi teise pooleni oli sakslaste arvukus Eestis järjekindlalt tõusnud (seda eelkõige Saksamaalt ja Venemaalt lähtunud pideva juurdevoolu tõttu), ei olnud nende osakaal mitte kunagi tõusnud isegi mitte 10%-ni rahvastikust. Alates 1881. aastast oli aga hakanud langema nii sakslaste arv absoluutses mõttes kui ka nende osakaal kogurahvastikust. Rahvaloenduste andmeil elas Eesti alal (ilma Narva linna, Narva-taguste valdade ja Petserimaata) 1881. a 46 779 (5,3%) ja 1897. aastal 33 362 (3,5%) sakslast.¹ Sakslaste arvukuse vähenemise põhjuseks oli edasiränne Sise-Venemaale, selle kõrval ka venestamisest põhjustatud tagasiränne Saksamaale ja juba tollal täheldatav sündide langus. Eesti Vabariigi ajal olid sakslaste arvu langemise peamisteks põhjusteks üha jätkuv sündivuse vähenemine ja väljarändamine Saksamaale. Seoses eestlaste rahvusliku ärkamisega ei peatunud mitte ainult nende assimileerumistendents, vaid see protsess pöördus üsna varsti vastupidisesse suunda: baltisaksa väikekodanlik kiht, eelkõige maal ja väikelinnades, hakkas ümber rahvustuma. Seoses Saksa Keisririigi loomisega oli peatunud ka sakslaste juurderänne Saksamaalt.

Aastatel 1918/19 põgenenes ca 40 000 sakslast Baltikumist Saksamaale, neist 8000–10 000 pöördusid siiski peale võitluste lõppu tagasi. Uue väljarändamise laine põhjustasid Balti riikide radikaalsed agraarreformid. Aadlike kõrval lahkus ca 12 000 baltisaksa talupoega.² Neid kaotusi ei kompenseerinud ka Tartu rahule järgnenud sakslaste sisseränne Venemaalt.

1922. a loendati sakslasi Eestis 18 319 (1,7%). Linnades moodustasid sakslased 5,1%, alevites 2,1% ja valdades 0,5% elanike üldarvust. Harjumaal elas 43,7% ja Tartumaal 21,8%

¹ Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis. 1924. 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk I. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 33; Schlau, W. 1995a. Zur Wanderungs- und Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Deutschbalten. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. München: Langen Müller, 33.

² Garleff, M. 1994a. Die Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhängigen Staaten Estland und Lettland. – Pistohlkors, G. v. (Hrsg.) Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 4. Baltische Länder. Berlin: Siedler, 492.

sakslastest.³ Eesti Vabariigi kodanikud olid 16 867 sakslast, 1452 olid välisriikide kodanikud või kodakondsuseta.⁴

1934. a rahvaloenduse andmetel elas Eestis 16 346 sakslast (1,5%), nendest 9812 naist ja 6534 meest.⁵ Linnades elas sakslastest 82%, maal 16,7% ja alevites 1,3% (1922. a olid vastavad numbrid olnud 73,9%, 22,1% ja 4,0%).⁶ Kuressaares moodustasid sakslased 1934. a 7,1%, Tallinnas 4,8%, Tartus 4,6%, Pärnus 4,3% ja Nõmmel 5,8% elanikkonnast. Alevitest olid sakslaste osatähtsuse poolest esikohal tööstuskeskused Kunda (1,8%), Sindi (1,6%) ja Kärkla (1,6%) ning suvitiskoht Elva. Maal torkas sakslaste rohkuse poolest silma eriti Sõmerpalu (15,9%) vald, arvestataval hulgal sakslasi elas veel Kaarepere (4,8%), Kuremaa (2,2%), Rannu (2,0%), Erra (1,9%), Küti (1,4%) ja Vao (1,2%) valdades. Saksamaa kodanikke oli 1149.⁷

Eesti Vabariigi ajal olid saksa rahvastiku vähenemise põhjusteks esmajoones rahvusgrupi vananemine. (1/3 kõigist sakslastest kuulusid 1934/35. a üle 50-aastaste vanusegruppi.⁸) Saksa rahvastiku vanuselised vahekorrad olid eriti lootusetud Tartus, keskmisest tunduvalt vähem oli vananemine märgatav Tallinnas.⁹ Sakslaste arvu kahanemise teiseks oluliseks põhjuseks oli naiste suur ülekaal. Kui Eestis keskmiselt oli 1922. a rahvaloenduse andmeil iga 100 mehe kohta 112,8 naist, siis sakslastel koguni 150,1.¹⁰ 1929. aastal tuli saksa rahvusnimekirjas iga registreeritud 100 mehe kohta koguni 159,6 naist.¹¹ Kui 1934. aastal oli Eesti rahvastikus naiste osakaal keskmiselt 53%, siis sakslastel oli rahvusnimekirja andmetel 1934. aasta 1. mai seisuga naisi 60,8%.¹² Viljandimaal olid saksa rahvusnimekirja kantutest

³ Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis. 1924. 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk I. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 32.

⁴ Kübarsepp, E. 1926. Vähemusrahvused Eestis. – Kruus, H. (toim.) Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused 19. Tartu: Haridusministeeriumi Kirjastus, 1251.

⁵ Rahvastiku koostis ja korteriolud II. 1935. Rahvaloendus Eestis. I.III.1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 47.

⁶ Kadaja, R. 1936. Vähemusrahvused Eestis – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised nr 5. Roos, E. (toim.) Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, 37.

⁷ Rahvastiku demograafiline koostis. 1936. – Eesti Statistika Kuukiri. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 173 (4), 195.

⁸ Hehn, J. v. 1984. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – der letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. Marburger Ostforschungen. Bd. 40. Marburg/Lahn: J. G.-Herder-Institut, 18.

⁹ Klau, S. 1929. Beiträge zur Statistik des estländischen Deutschtums. – Jubileumsnummer des Revaler Boten (1919–1929), Nr. 252.

¹⁰ 1922. aasta üldrahvalugemise lõplikud üldarvud. 1924. – Eesti Statistika Kuukiri. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 24 (3) lisa, 12.

¹¹ DSHI 100 Wrangell, 4, 326.

¹² Taube, A. v. 1936a. Die volksbiologische Lage Estlands und Lettlands und die Struktur und Entwicklung des deutschen Volkskörpers. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, 114–115.

66,2% naised, mehi oli vaid 33,8%.¹³ Naiste suure osakaalu põhjuseks oli omakorda tugevate meeste vanusegruppide ulatuslik nõrgenemine sõjakaotuste ja väljarändamise läbi maailmasõja ajal ning vahetult peale seda. Lisaks avaldasid sakslaste demograafilisele arengule negatiivset mõju laste vähenenud arv (saksa kultuurvalitsuse sekretär Oswald Hartge pidas sündide languse põhjuseks eelkõige saksluse alumiste kihtide viimaste aastakümnete jooksul aset leidnud sotsiaalset tõusu, olles vastavalt arvamusele, et sündivuse languse tegelikuks põhjuseks olid saksa rahvusgrupi hingelised arengud ja mitte majanduslikud mured¹⁴) ning segaabiellused, mis soodustasid sakslaste eestistumist. 1934. a esines segaabiellusi saksa meeste puhul 41,3%-l (eestlannadega 31,3%) ja saksa naistel 35,9%-l (eestlastega 31,1%) juhtudest. Varasemast ajast on andmeid vaid Tallinna kohta, kus aastatel 1921–1925 olid kõigist saksa abieludest 28,4% segaabiellused (eestlastega 18,1%). Perioodil 1926–1930 oli segaabiellude osakaal 38,5% (eestlastega 23,8%).¹⁵ Väiksemates linnades oli segaabiellude arv ilmselt sarnases suurusjärgus, maal aga arvatavasti väiksem. Keskmise abiellumisvanus oli 1930. a meestel 32 ja naistel 30 aastat, 1936. aastaks oli see langenud meeste juures kahe ja naiste juures ühe aasta võrra.¹⁶ See asjaolu lubas loota abielude arvu kasvu lähematel aastatel, mis omakorda pidi oodatavalt avaldama positiivset mõju ka sündivusele.

Üllataval kombel näitas väheste saksa talupojakolooniate rahvaarv Tartu- ja Võrumaal samas tähelepanndavat kasvu ja Lõuna-Eestis jäi maal elavate baltisakslaste arvukuse vähenemine seepärast oluliselt väiksemaks kui Põhja-Eestis, kus sellised asundused puudusid.¹⁷

1936. a algul viis saksa kultuurvalitsuse katastriamet kultuuroromavalitsuse liikmete seas läbi küsitluse rahvusnimekirja andmete täpsustamiseks ja täiendamiseks, mille käigus küsiti andmeid vanuse, perekonnaseisu, elukutse ja sotsiaalse positsiooni kohta. Küsitluse tulemuste põhjal ilmus samal aastal Mark v. Engelhardti sulest ajakirjas *Baltische Monatschrift* artikkel “Das Deutschtum Estlands” (“Eesti sakslus”),¹⁸ milles autor analüüsib Eesti sakslaste asustust, sugu, vanust ja perekonnaseisu. Andmetest nähtub, et Saksa Kultuuroromavalitsus koondas sel hetkel 13 345 inimest, nendest 11 205 linnas (84%) ja 2140 maal (16%). Naisi oli 59,8% ja mehi 40,2%. Naiste suur ülekaal oli eriti ilmne vanemates

¹³ Engelhardt, M. v. 1936. *Das Deutschtum Estlands*. – *Baltische Monatshefte*, 395.

¹⁴ Vt Hartge, O. 1934. *Die Schrumpfung und Verstädterung des estländischen Deutschtums*. – *Baltische Monatshefte*, 327.

¹⁵ Taube 1936a, 116.

¹⁶ Engelhardt 1936, 404.

¹⁷ Taube 1936a, 115.

¹⁸ Vt Engelhardt 1936, 390–406.

vanusegruppides, samas kui kuni 30-aastaste vanuserühmas oli naisi ja mehi praktiliselt võrdselt. Maapiirkondades oli vanuseline jaotus üsnagi normaalne. Sündide arv, mis oli pidevalt langenud ja saavutanud oma madalseisu 1933. a, oli viimastel aastatel tõusnud.

Kurt v. Maydelli kalkulatsioonide järgi vähenes baltisakslaste arv Eestis ajavahemikul 1897–1922 emigreerumise tagajärjel 1,9% aastas, 1922–1934 aga 0,9% aastas.¹⁹ O. Hartge arvestuste kohaselt vähenes sakslaste arv perioodil 1924–1934 Eesti Vabariigis 132 inimese võrra aastas, st kokku 1584 inimese võrra.²⁰ See vastab üldjoontes ka 1922. ja 1934. a rahvaloenduste andmetele (–1982 sakslast).

Mitmed tollaegsed sakslastest autorid on rahvaloenduste tulemustes kahelnud, pidades saadud arvusid baltisakslaste hulga kohta liiga väikesteks. Nii näiteks on W. v. Wrangell väljendanud kahetsust, et 1922. a rahvaloendusel ei saanud oma rahvuse üle otsustada küsitletavad, vaid selle määrasid kindlaks loenduse läbiviijad mitmete “objektiivsete” kriteeriumide põhjal.²¹ Kas ka õigusega, selle üle ei ole võimalik tänapäeval enam otsustada ja tagantjärele tulemuste õigsust või võimalikku veaprotsenti välja arvutada. Igal juhul on baltisaksa rahvusgrupi suuruse kohta Eestis pakutud välja väga erinevaid arve. W.Hasselblatt pidas 1922. a rahvaloendusel kirja pandud 18 319 inimese asemel tõenäolisemaks sakslaste arvuks Eestis ca 25 000 inimest.²² 1925. a pakkus C. Morocutti sakslaste arvuks koguni 50 000 (5%). Lätlaste arvuks Eestis oletab Morcutti samal ajal (sic!) 40 000.²³ Ilmselt ei ole vaja lisada, et viimaste numbrite puhul on tegemist selgete liialdustega.

Rahvusgrupi demograafilise situatsiooni paranemise vältimatuks eelduseks peeti baltisaksluse kandepinna olulist laiendamist maapiirkondades ning pakuti välja retsept: “tuleb siirduda uuesti maale, talupoegade hulka ja loobuda küllastunud linna elukutseist”.²⁴

Alates 1930. aastate teisest poolest olid baltisaksa rahvusgrupis kõigest hoolimata nähtavad märgid, mis viitasid rahvusbioloogilise olukorra kergele paranemisele, sündivus oli tõusmas ja rahvusrühma strukturealne koostis normaliseerumas.²⁵ Samas on võimalik, et tegemist oli

¹⁹ Maydell, K. v. 1940. Die Baltendeutschen vor ihrer Umsiedlung. Ein statistischer Rückblick. – Jomsburg: Völker und Staaten im Osten und Norden Europas. Bd. 4, 79.

²⁰ Taube 1936a, 115.

²¹ DSHI 100 Wrangell, 2, 47–48.

²² Hartge 1934, 327.

²³ Morocutti, C. 1925. Europa und die völkischen Minderheiten. Tat-Flugschriften 39. Jena: Eugen Diederichs Verlag, 60.

²⁴ Ringvaade. Sakslased ja Eesti. – ERK 1935, nr 2, 47.

²⁵ Vt Engelhardt 1936, 402–405.

vaid ajutise ilminguga, mille põhjuseks oli eriti noorema, natsionaalsotsialismile suunatud generatsiooni optimistlikum ellusuhtumine ja tulevikulootused. Selge on aga see, et ümberasumise hetkeks 1939. a oli sakslaste arv Eestis võrreldes 1934. aastaga jätkuvalt langenud.

1.2. BALTISAKSLUS VABADUSSÕJA AJAL JA EESTI VABARIIGI ISESEISVUSE ESIMESTEL AASTATEL KUNI VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUROMA-VALITSUSE SEADUSE VASTUVÕTMISENI

Eesti iseseisvumine muutis baltisakslaste maailma kardinaalselt, nad kaotasid oma traditsioonilise domineeriva positsiooni pea kõigis poliitika, kultuuri, ühiskonna ja majanduse valdkondades ja leidsid end vaid “sallitud” vähemusrahvuse rollis. Need eksistentsiaalsed muutused moodustasid otsustava faktori eestlaste ja sakslaste tulevastes suhetes Eesti Vabariigis. Eesti sakslus pidi otsustama, kas peale nende jõudude kokkuvarisemist, millele nende poliitiline “olemine” orienteeritud oli olnud, kodumaalt lahkuda või uutes, üsnagi harjumatutes tingimustes, uut poliitilist teed otsida. Eriti raske oli ennast vaid väikesearvulise rahvusliku vähemusena uutesse parlamentaarsetesse suhetesse sobitada endistel traditsiooniteadlikel baltisaksa ülemkihtidel, seepärast suhtusid paljud sakslased alguses Eesti Vabariiki tõrjuvalt. Üks esimestest, kes olevat muutunud olukorda täielikult adunud, oli Tartu baltisaksa koolidirektor ja kohaliku omavalitsuse tegelane ning hilisem saksa kultuurnõukogu liige Heinrich Pantenius (1865–1935), kes kirjutas väljaandes Die Brücke (18.12.1920): “Loomulikult peavad baltlased [st baltisakslased – K.L.] loobuma igasugustest privileegidest ja domineerimisest. Selle jaoks on nad demokraatlikus riigikorralduses [sõrendus algtekstis] arvuliselt liiga nõrgalt esindatud. Ainuüksi rahvusliku vähemusena võivad sakslased ka tulevikus ikka veel väga tähtsat rolli oma kodumaa kultuurilises arengus mängida. Siin sõltub kõik nende oma saavutustest ja nende võimest end muutunud elutingimustesse ja situatsiooni sobitada”.²⁶

Baltisaksluse demokraatlikumalt meelestatud osaks olid nn optandid ehk peale revolutsiooni Venemaalt tagasi pöördunud baltisakslased või ka saksa sidemetega vene emigrandid (endised kõrgemad ametnikud, ettevõtjad, literaadid, pastorid jt), kelle jaoks olid traditsioonilised baltisaksa organisatsioonivormid ja kaalutlused tihti võõrad ja kes seepärast tegelikkusega kiiremini kohanesisid.

²⁶ Blum, E. 1924. Die Neuorientierung der Deutschbalten in Estland. – Estländisch-deutscher Kalender, 96.

Vaatamata pigem negatiivsele meelestatusele noore demokraatlik-parlamentaarset Eesti Vabariigi suhtes asutati juba detsembris 1918 ajakirjanik Christoph v. Mickwitzi (1850–1924) eestvõttel Saksa Partei Eestimaal,²⁷ (1919. a sügisel nimetati see ümber Saksa-Balti Erakonnaks Eestis (*Deutsch-Baltische Partei in Estland*), mis jäi ainsaks baltisaksa poliitiliseks parteiks sõdadevahelises Eestis. (Lätis seevastu tegi jätkuv lootus päästmisele Saksamaa poolt võimatuks asutada ühtset parteid, esindamaks sealsete sakslaste poliitilisi huve.²⁸) Erakond oli rahvusliku ja konservatiivse suunitlusega ja seades oma prioriteediks sakslaste huvide kaitse Eesti Vabariigis, leidis toetust nii aadli kui ka baltisaksa keskklassi ja väikekodanluse seas.²⁹ Asutavas Kogus (1919–1920) omas erakond 3, I Riigikogus (1920–1923) – 4, II Riigikogus (1923–1926) – 3, III Riigikogus (1926–1929) – 2, IV Riigikogus (1929–1932) – 2 (saksa-rootsi blokk) ning V Riigikogus (1932–1935) – 2 (saksa-rootsi fraktsioon) saadikut.³⁰ Asutavas Kogus oli olnud 120, Riigikogudes oli 100 liiget. Baltisaksa saadikute arv parlamendis ületas seega püsivalt nende protsentuaalse osakaalu rahvastikust, millist fenomeni on seletatud sakslaste tugeva valimisdisipliiniga.³¹

Vähemusrahvuste huve Vabariigi Valitsuse juures pidid vahendama ja kaitsma mittepoliitilised rahvusministrid. Ajutises Valitsuses kinnitati kolm rahvusministri kohta – venelastele, sakslastele ja rootslastele. Saksa rahvusministriks sai 28. novembril 1918 juristist ärimees Hermann Koch (1882–1957),³² vene rahvusministriks oli alates 28. veebruarist 1919. a Aleksander Sorokin ja rootslastel alates 11. detsembrist 1918 Hans Pöhl.³³ 12. augustini 1919 tegutsesid Siseministeeriumi Administratiivasjade Peavalitsuse

²⁷ Vt Saksa-Balti Erakonna kohta ka Graf, M. 2000. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 244 jj; ERA, f 1000, n 1, s 1, 1–2. Programm der “Deutschen Partei in Estland”.

²⁸ Hiden, J. 1987. The Baltic States and Weimar Ostpolitik. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 57; Garleff, M. 1976. Deutschbaltische Politik zwischen den Weltkriegen. Die parlamentarische Tätigkeit der deutschbaltischen Parteien in Lettland und Estland. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 2. Bonn-Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bonn-Bad Godesberg, 14 jj.

²⁹ Liivik, O. 2000. Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul. – Kivimäe, S. (koost.) Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Tallinn. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded, 15. Saksa-Balti Erakonna esimehed olid 1918–1920 Christoph v. Mickwitz, 1920–1923 August Spindler, 1923 Harry Koch, 1923–1924 Gerhard Kress, 1925–1933 Axel de Vries, 1933 Martin Luther, 1933 Victor von zur Mühlen (väga lühikest aega) ning seejärel 1933–1935 taas Martin Luther.

³⁰ Garleff, M. 1996. Die Parteiorganisation der baltischen Deutschen und ihre Beteiligung an der parlamentarischen Arbeit von 1920 bis 1934. – Meissner, B jt (Hrsg.). Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, 59.

³¹ Kübarsepp 1926, 1252.

³² Võrus sündinud Hermann Georg Willibald Koch oli aastatel 1919–1923 Asutava Kogu ja I Riigikogu liige. Elas kuni 1941. aastani Tallinnas, peale II maailmasõda Saksamaal Lüdersfeldis.

³³ Garleff, M. 1995. Esten und Deutsche im Freistaat Estland. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Reihe: Tausend Jahre Nachbarschaft. Bd. 4. Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bonn. München: Bruckmann, 126.

juures vastavad vähemusrahvuste toimkonnad.³⁴ Rahvusministrite ametikohad kaotati seoses O. Strandmani valitsuse moodustamisega 8. mail 1919 ja asendati need haridusministeeriumi juurde asutatud kultuuriosakondadega (nimetatud üldiselt ka rahvussekretariaatideks) eesotsas rahvussekretäridega, mille alluvusse läksid kõik rahvusgruppi puudutavad küsimused.³⁵ Saksa kultuuriosakond rahvussekretär Johannes Beermanni (1878–1958) juhtimisel lõpetas oma tegevuse seoses vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmisega 1925. aastal.

Juba 26. novembril 1918, paar päeva enne Vabadussõja algust, tegi Eesti Ajutise Valitsuse pea- ja sõjaminister K. Päts ettepaneku mobiliseerida “ühise kodumaa” kaitseks ka baltisakslased.³⁶ Koostöö aluseks oli ühine vaenlane – bolševism. Umbes kuu aega hiljem, 29. detsembril, formeeritigi baltisaksa vabatahtlikest Eesti sõjaväe koosseisus endise tsaariarmee polkovniku Constantin v. Weissi (1877–1959) juhtimise all Balti pataljon (hiljem rügement).³⁷ Vabadussõja lõpuni teenis rügemendis kokku 1350 meest (920 baltisakslast, 160 eestlast ja 270 venelast), kellest langesid lahingus või surid haigustesse 70 ja haavata said 118 meest.³⁸ Vabadussõjajärgses demobiliseerimisfaasis, enne lõplikku laialisaatmist 25. septembril 1920, tegutses Balti rügement (taas pataljonini redutseeritud koosseisus) piiri- ja rannavalve teenistuses Virumaa rannikul.³⁹ C. v. Weiss on avaldanud arvamust, et eestlaste edu Vabadussõjas ilma Balti rügemendi osalemiseta oleks tähendanud baltisakslastele mitte ainult kodumaa, vaid ka au kaotamist.⁴⁰ Baltisakslased olevat Weissi sõnul lootnud, et nende osalemine võitluses bolševike vastu avaldab pehmendavat mõju päevakorras olnud suurmaaomandi võõrandamisele.⁴¹ Seda siiski asjatult, nagu hilisemad arengud näitasid.

³⁴ Rajasalu, I. 1998. Eesti Vabariik ja vene kogukonna poliitiline stabiliseerumine. – Ant, J. (koost.) Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad. Artiklite kogumik. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara, 127.

³⁵ Vasara, V. 1995a. Das estnische Parlament und die Deutschbalten. Zu den Debatten bis zur Verabschiedung der Kulturaautonomie 1925. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV, H. 2. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert, 481–482; Asutava Kogu poolt 4. juunil 1919. a. vastuvõetud Eesti Vabariigi valitsemise ajutine kord. RT 1919, nr 44.

³⁶ Brüggemann, K. 1996. Die deutsche Minderheit in Estland und die Konstituierung des estnischen Staates. – Meissner jt 1996, 20.

³⁷ Traksmäe, A. jt (koost.) 1937. Eesti Vabadussõda 1918–1940. I. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 246–248; Mattisen, E. 1989. Tartu rahu. Monograafia. 2. trükk. Tallinn: Eesti Raamat, 153. Balti rügemendi ajalugu on põhjalikult käsitlenud W. v. Wrangell teoses Die Geschichte des Baltenregiments. Das Deutschtum Estlands im Kampf gegen den Bolschewismus 1918–1920. Reval: F. Wassermann, 1928.

³⁸ Helme, R. 1996. Die Beteiligung der baltischen Deutschen am Freiheitskrieg. – Meissner jt 1996, 35.

³⁹ Ungern-Sternberg, N. v. 1990. Deutschbalten unter diesem Zeichen, 1918–1920, 1945. Tostedt, 99.

⁴⁰ Vt Weiss, C. v. 1958. Mein strategischer Entschluss vom 17. Dezember 1918. – Baltische Hefte, 10–18.

⁴¹ Mühlen, H. v. z. 1996. Zum deutsch-estnischen Verhältnis in der Zwischenkriegszeit vorwiegend nach deutschbaltischen Quellen. – Meissner jt 1996, 63.

Eesti Vabariigi maaseaduse (vt lähemalt p 3.2.1) väljatöötamist mõjutas olulisel määral *Landeswehr*'i sõda juunis 1919, mille tagajärjel muutus niigi suur sakslastevastane viha veelgi tugevamaks ja maareformi projekt aina mõisnikevaenulikumaks.⁴² Samas tabas maareform suurmaaomanike kõrval ka paljusid teisi baltisakslasi, kes mõisatest sõltusid ja nendest elatusid (nt saksa mõisavalitsejad, metsnikud, mõisate rentnikud, viinapõletajad ja õllepruulid, mõisakäsitöölised ja -ametnikud, saksa väikekaupmehed väiksemates linnades ja alevites jne). Eesti sakslaste ajalehe Revaler Bote peatoimetaja A. de Vries (1892–1963)⁴³ leidis 1922. a, et agraarseaduse läbiviimisel olevat antud järele masside tumedatele instinktidele, selle elluviimise juures ei olevat järgitud õiguslikke ja majanduslikke vaatenurki ja et üleüldse koheldavat vähemusi “teise klassi” kodanikena.⁴⁴ Samas ei tohi kindlasti unustada, et kuigi maareform tabas ennekõike just sakslasi, puudutas see nende kõrval ka teistest rahvustest suurmaaomanikke, sh ka eestlasi.

Agraarreformi järel läks baltisaksa rahvusgrupi sisene juhtimine üha enam aadlikelt üle kodanlike ringkondade kätte, kusjuures erilist tähendust omas juba 1905. a asutatud Saksa Ühing (*Deutscher Verein*), mille propageeritud rahvusmõte (*Volkstumsgedanke*) pidi asendama kadunud riiklikku suurust (*staatliche Grosse*).⁴⁵ Just nimelt rahvuspoliitikud (*Volkstumspolitik*) hakkasid järgneval ajal baltisaksa parlamendipoliitikale üha tugevamat mõju avaldama. Agraarreformi tagajärjel tõusis panganduse ja suurtööstusega seotud ringkondade mõjuvõim. Lisandusid muutused baltisaksluse elukutselises ja ühiskondlikus struktuuris.

Agraarreformi tulemuseks oli jõuline baltisaksa propagandalaine Eesti Vabariigi vastu, mis jõudis välja kuni Rahvasteliiduni. Endine Venemaa diplomaat Londonis Alphons Heyking käivitas Genfis laiaulatusliku propagandasõja Eesti ja Läti vastu. Tema ja mitmete teiste baltisakslaste peamine väide oli, et Eesti ja Läti maareformid olevat otseselt suunatud saksa vähemuse vastu nendes riikides.⁴⁶ Eestil õnnestus lahkunud baltisakslaste propaganda

⁴² Elango, Õ. jt 1998. Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn: Olion, 330.

⁴³ Axel Hermann Werner de Vries sündis Eestimaal, kus tema isa oli 1905. a omandanud rüütlimõisa. Õppis 1906–1910 Tallinna Rüütli- ja Toomkoolis, 1910–1918 Tartu Ülikoolis meditsiini ja õigusteadust. 1918–1920 oli ta Balti rügemendi teadeteamet (Nachrichtenstelle) ülem. 1921. a kutsuti de Vries Revaler Bote toimetusse (hiljem Revalsche Zeitung), mille peatoimetajaks ta jäi kuni ümberasumiseni 1940. a. 1924. a valiti A. de Vries Riigikokku. 1925–1933 oli A. de Vries Saksa-Balti Erakonna esimehe ametis. Peale II maailmasõda, 1952–1953, oli ta Saksamaal *Freie Demokratische Partei* (FDP) esindajana valitud *Bundestag*'i liikmeks. A. de Vriesi poliitilise tegevuse kohta vt lähemalt Wrangell, W. 1964. Axel de Vries als Heimatpolitiker in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 11–23.

⁴⁴ DSHI 100 Wrangell, 2, 27.

⁴⁵ Filaretow, B. 1990. Kontinuität und Wandel. Zur Integration der Deutsch-Balten in die Gesellschaft der BRD. Nomos Universitätsschriften. Geschichte. Bd. 2. Baden-Baden: Nomos, 71.

⁴⁶ Made, V. 1998. Eesti ja Rahvasteliit 1918–1925. – Ant 1998, 60.

osaliselt neutraliseerida, saavutades oma 1923. aastal Rahvasteliidule esitatud vähemusdeklaratsiooni (vt p 2.1.1) klausli sissevõtmise, mille järgi Rahvasteliidu Sekretariaat ei tohtinud arvestada ega Nõukogule arutamiseks üle anda petitsioone, mis on saabunud väljaspoolt Eestit või anonüümsed.⁴⁷

Alates 1860. aastatest olid baltisakslased arvukalt Saksamaale asunud. Eelkõige olid emigreerumise põhjuseks venestamine, 1905. a revolutsioon ja eriti 1918/20. a sündmused. Enamik noori sakslasi, kes lahkusid 1915–1918, asusid õppima Saksamaa ülikoolidesse või astusid vabatahtlikena saksa sõjaväkke. Neile järgnesid 1918. a lõpust kuni 1919. a kevadeni pealetungiva Punaarmee eest põgenejad. Peale Balti riikide maareforme järgnesid neile veel ca 20 000 inimest, “et emigratsioonis kaotatud paradiisi taga nutta”.⁴⁸ Umbes pooled nendest pöördusid küll aastatel 1920/21 Eestisse või Lätti tagasi, sealhulgas eelkõige mõisaomanikud oma jäänukmõisatesse. Need, kes lahkusid, pidasid paigalejääjaid “kompromissistideks” ja jääjad emigrante omakorda desertöörideks, kes häda tunnil olevat jätnud maha oma sünnimaa, soovimata võidelda eksistentsi eest. Tuntud baltisaksa poliitik Lätis dr Paul Schiemann (1876–1944)⁴⁹ kirjutas ajalehes Rigasche Rundschau (12.01.1920): “Kui...me...käesoleva kriisi tunnil...lahkume postidelt, mis meile on antud, siis oleme me kadunud. Demonstreerides oma kultuuri tugevust, töötades riigi heaks, kaitseme me kõige paremini [oma kultuuri]”.⁵⁰ Saksamaale asunud baltisakslaste seas oli suhteliselt rohkesti endisi aadlisoost mõisaomanikke, kelle eksistentsialused Baltikumis vahepeal läbi viidud agraarreformide tagajärjel näisid hävinud olevat. Samuti otsustasid lahkuda paljud juhtivad rüütelkonnapoliitikud, kes olid end uute valitsuste silmis kompromiteerinud koostöö tõttu Saksa riigiga.

Saksamaale asunud baltisakslaste gruppi lõhestasid suured erimeelsused küsimuses, kuidas suhtuda kodumaal toimuvasse. Ühed, kes tahtsid tagasi, väitsid seda tegevat ustavusest kodumaale; teised, kes eelistasid jääda Saksamaale, pidasid “selgrootuks” allutada end eestlaste võimule, kes neid kõigist õigustest ilma olevat jätnud ja nende arvel rikastunud.

⁴⁷ Made 1998, 61–62; II Riigikogu protokollid. II istungjärk (1923). Tallinn, s.a, v 430–431.

⁴⁸ Staden, B. v. 2005. Lõpp ja algus. Mälestused 1939–1963. Tallinn: Olion, 13.

⁴⁹ P. Schiemann oli olnud 1903. a Revalsche Zeitungi toimetaja ja Eestimaa Konstitutsioonilise Partei kaasasutaja. 1907. a asus ta Riiga ajalehe Rigasche Rundschau toimetajaks. Ta oli Saksa parlamendifraktsiooni juht Läti Seimis aastatel 1920–1933, Baltisaksa Demokraatliku Partei esimees. Tunnustas tingimusteta Läti riiki ja kindlustas lojaalsusemõtet, samas kaitses aktiivselt vähemuste õigusi. 1920. aastatel ja 1930. aastate algul oli Schiemann vaieldamatult mõjukaim baltisaksa poliitik Läti Vabariigis. Schiemann oli Genfi Rahvuste Kongressi üks asutajatest ja selle kauaaegne asepresident. 1933. a sunniti ta

Rigasche Rundschau peatoimetaja kohalt lahkuma. Terav natsionaalsotsialismi vastane. Ei võtnud osa ei ümberasumisest ega ka järelümberasumisest ja suri 23. juunil 1944 saksa okupatsiooni ajal üksijäetuna Riias.

⁵⁰ Petersen jt 1936, 162.

Eriti peale maareformi läbiviimist heitsid mitmed emigrandid Eesti Vabariigi baltisaksa poliitikutele kohati teravas vormis ette, et on oldud liialt järeleandlikud.⁵¹ Maavalduste võõrandamise tagajärjel kadus paljude põgenike lootus kodumaale harjunud ameti juurde tagasi pöörduda ning tekkis sügav kibestumise tunne mitte ainult eesti enamusrahvuse, vaid ka kodumaale jäänud rahvuskaaslaste vastu. Juba I maailmasõja ajal oli Berliinis moodustatud Balti Usaldusnõukogu (*Baltische Vertrauensrat*), mis püüdis mitte ainult Saksamaal asuvate baltisakslaste koondamise poole, vaid taotles ka Vene Läänemereprovintside liitmist Saksa riigiga. Augustis 1919 võttis Usaldusnõukogu ülesanded Saksamaal asuvate baltisakslaste keskorganina üle Baltlaste Ühendus (*Baltenverband*), mille initsiaatoriks ja esimeseks eesistujaks oli Eestimaa rüütelkonna viimane peamees 1911–1914 (kohusetäitjana) Eduard v. Stackelberg (1867–1943).⁵² Kokkuvõttes oli kodumaale jäänud ja Saksamaale ümberasunud baltisakslaste suhetele vajutatud vastastikuse umbusalduse pitser, mis andis järele alles siis, kui riigisakslastest baltisakslased seal üha enam kodunesid, kodumaatute kibedustunde kaotasid ja Baltikumi jäänud sakslaste rahvustööd kasutoovana tunnustasid.

9. juunil 1920 võeti vastu seadus seisuste kaotamise kohta Eesti Vabariigis,⁵³ millega likvideeriti rüütelkonnad ja gildid ning nende varad läksid riigi (osalt ka omavalitsuste) omandusse. Kuigi seisuslikud ühendused olid oma sisemise elujõu juba ammu paljuski kaotanud ja seetõttu on vähetõenäoline, et need oleks võinud saada baltisaksa vähemusrühvuse uue elukorralduse kandjateks, soodustas nende likvideerimine siiski baltisaksluse lagunemist. Seda enam, et seisuslikud grupid püsisid seltskondlikus elus edasi, kuid nüüd juba ilma endise kogukonda koondava jõuta. Uued, laiemat isikuteriingi haaravad ühendused, puudusid esialgu veel täielikult.

Weimari vabariigi (1919–1933) valitsused pidasid vajalikuks saksa rühvusrühvi tugevdamist Baltikumis (anneksionistlike eesmärkideta, peamiselt majanduselule ja kooliküsimusele keskendudes) ja sidusid kaubanduslikud huvid vähemuste küsimusega. Kaubanduslepingute sõlmimine Eesti Vabariigiga seoti sakslaste mõisate võõrandamise läbi kannatatud kahjude hüvitamisega.⁵⁴ Eesti sakslaste majanduselu toetati Saksamaa poolt. Kuna rahvasteõiguse

⁵¹ Garleff 1994a, 521–522; Stackelberg, C. v. 2003. Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist. Tallinn: Olion, 150.

⁵² Filaretow, B. 2001. Die baltische Bruderschaft. Wider den Zeitgeist? – Garleff, M. (Hrsg.) Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. I. Baltische Historische Kommission. Köln etc.: Böhlau, 38.

⁵³ RT 1920, nr 129/130, 1026.

⁵⁴ Garleff 1994a, 517–518.

järgi ei saanud Saksa Välisamet (*Auswärtiges Amt*) ise vahetult välismaal asuvatele sakslastele finantstoetusi anda, siis tuli näidata nende eraviisilist iseloomu. Nii loodi muuhulgas 1920. aastal välisministeeriumi poolt kontrollitud Saksa Fond (*Deutsche Stiftung*) kui keskne toetusorganisatsioon välismaal asuvate sakslaste jaoks üldse. Olulist rolli välismaal asuvate saksa rahvusgruppide majanduslikul toetamisel mängis Välis-Saksa Ühing (*Verein für das Deutschtum im Ausland*, lüh VDA). Saksa vähemuste abistamine toimus toetuste ja krediitide näol, seejuures oli kultuuri alal enamasti tegemist sihtotstarbeliste annetustega kooli- ja seltsielu edendamiseks, majandussektoris aga laenudega.⁵⁵ Võrreldes teiste Ida-Euroopa riikide jaoks ette nähtud finantstoetusega olid Saksamaalt “ääreriikide” saksa rahvuslikele organisatsioonidele voolanud vahendid 1920. aastate esimesel poolel siiski väikesed. Sihipäraseid majanduslikke toetusabinõusid tarvitusele ei võetud, tegemist oli rohkem juhuslike abirahadega.⁵⁶ Saksamaa poliitika oli suunatud pigem majandusalaste suhete arendamisele Saksamaa ja Balti riikide vahel, et luua selle kaudu alused ka baltisaksa rahvusgruppide majanduselu tervenemisele. Saksamaa huvides oli igati toetada Balti riikide iseseisvuse säilimist, mis on ka põhjuseks Weimari-Saksamaa suhteliselt rahumeelsele koostööle ja liberaalsele majanduspoliitikale Eesti Vabariigi suhtes.

19. veebruaril 1924 leidis aset Saksa-Balti Erakonna delegaatidepäev, millel otsustati vaatamata kulturomavalitsuse-lootustele, moodustada parteist laiema kandepinnaga ühtne Rahvusühendus (*Volksgemeinschaft*), mis ühendaks Saksa-Balti Erakonda, Saksa Ühingute Liitu (*Verband deutscher Vereine in Estland*, lüh VDV) ja Saksa Kooliabi Seltsi (*Gesellschaft Deutsche Schulhilfe*). Ettevalmistavasse komisjoni valiti arst August Spindler (vt tema kohta lk 45), Eduard v. Bodisco, Werner Hasselblatt (vt tema kohta lk 28), Axel v. Maydell (1869–1945) ja koolinõunik Alfred Walter (1886–1945).⁵⁷ Rahvusühendus pidi kuni kulturomavalitsuse ellukutsumiseni koondama kõiki Eesti sakslasi rahvuslike kultuuriülesannete täitmiseks ja olema eraõiguslikuks katusorganisatsiooniks baltisaksa rahvustööle.

Eestlaste ja baltisakslaste suhteid mõjutas kogu käsitletaval perioodil aastasadade pikkune sotsiaalne ja rahvuslik antagonism. Ajaloolisele vaenule lisandusid kahtlemata värsked mälestused baltisakslaste osalemisest 1905. a karistusekspeditsioonides, aktiivsest kaastööst Eesti ühendamiskatsetel Saksa Keisririigiga ning eelkõige loomulikult *Landeswehr*’i sõjast. Eestlased esitasid vähemusrahvustele nende kultuurilise iseseisvuse respektseerimise

⁵⁵ Garleff 1994a, 516.

⁵⁶ Grundmann 1977, 337.

⁵⁷ DSHI 100 Wrangell, 2, 110.

tingimustena mitmeid nõudmisi, eelkõige Eesti omariikluse, sh demokraatlik-parlamentaarsete põhialuste tingimusteta tunnustamise. Lisaks sellele nõuti lojaalsust enamusrahvusele ja riigitervikule ning eeldati koostööd riigi poliitika ja majanduse ülesehitamisel. Seejuures eristati selgelt välist ehk formaalset (kodanikukohuste tumm täitmine) ja sisemist (kaugeleulatuv enese identifitseerimine riigi poliitiliste sihtide ja ülesannetega) lojaalsust.⁵⁸

Rahvuspoliitilised protsessid Eesti Vabariigi iseseisvuse esimestel aastatel kuni vähemusrhuvuste kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmiseni 1925. a ei loonud seega riigis märkimisväärsed eeltingimusi eestlaste ja baltisakslaste vastastikuste suhete positiivseteks muutumise suunas ja kliima tekkiva vähemusküsimuse kiireks lahendamiseks oli äärmiselt ebasoodne. Eestlaste suhtumine baltisakslusesse oli jätkuvalt pigem negatiivne ja baltisakslaste suhtumine uude riiki veel pikka aega äraootav ja isegi tõrjuv. Ajaleht Sakala kirjutas 1922. a: “Meil ei ole millalgi juhust olnud märgata, et Balti sakslased Eesti riiki oleksid moraalselt tunnustanud. Vist veel mitte, kuigi nad juriidiliselt on asjaolude tõttu sunnitud seda tegema. Nad on oodanud ikka mingisugust imeasja, mis neile vana hää aja võimalused nii ehk teisiti pidi tagasi toimetama”.⁵⁹ Osaledes Eesti võitluses bolševismi vastu, olid baltisakslased kindlustanud endale n-ö “kodakondsusõiguse” noores iseseisvas vabariigis. Juhtiv roll oli aga kaotatud ja jäänud oli vaid vähemusrhuvuse tagasihoidlik osa. W. Hasselblatt (1880–1958)⁶⁰ ja E. Ammende (1892–1936),⁶¹ kes kuulusid Euroopa tähtsaimate rahvusküsimustega tegelevate poliitikute hulka, taotlesid siiralt heade ja võrdväärsete suhete loomist iseseisva riigi rajanud eesti enamusrahvusega, kuid kaugeltki mitte kõik baltisakslased ei pooldanud neid ideid.

⁵⁸ Garleff 1994a, 483.

⁵⁹ A. L. 1922. “Kultuuriline autonoomia”. Üks psühholoogiline dokument. – Sakala, 26. aprill, nr 49, 2.

⁶⁰ Werner Richard Karl Hasselblatt sündis 1890. a 10/22. juunil Tartus linnaarhivaari, Album Academicumi väljaandja ja Nordlivländische Zeitungi peatoimetaja Arnold Hasselblatti pojana. Käis koolis Riias ja Tartus, 1908–1912 õppis Tartu Ülikoolis õigusteadust. 1918. a oli vandeadvokaat Tartus. 1918. a küüditati bolševike poolt Krasnojarskisse, peale naasmist osales kuni 1920. aastani Balti rügemendi raames aktiivselt Vabadussõjas. 1920–1930 oli juriskonsult Tartus. Kandideeris E. Ammende ettepanekul edukalt parlamenti, 1923–1932 oli Riigikogu liige ja saksa-rootsi fraktsiooni esimees. Mitmete Riigikogu komisjonide liige ja seaduste aruandja. Osales mõõtuandvalt vähemusrhuvuste kulturomavalitsuse seaduse ettevalmistamisel ja Saksa Kulturomavalitsuse läbiviimisel. Saksa-Balti Erakonna juhatuse liikmena kuulus W. Hasselblatt 1925. a Genfi Euroopa Rahvuste Kongressi asutajaliikmete hulka. 1931. a asus Euroopa Saksa Rahvusgruppide Liidu (*Verband des Deutschen Volksgruppen in Europa*) esimehena Berliini. 1941. Alates 1945. a elas Lüneburgis.

⁶¹ Ewald Ammende sündis Pärnus kaupmehe perekonnas. Poliitikas oli tegev alates 1919. aastast Rigasche Rundschau poliitikaalase kaastöölise ja kirjastuse ajutise direktorina. Osales arvukatel kongressidel, kus ta vahetult Euroopa vähemusrhuvuste probleeme tundma õppis. Omas olulist rolli Eesti vähemusrhuvuste kulturomavalitsuse seaduse väljatöötamisel. 1922. a oli Euroopa Saksa Rahvusgruppide Liidu kaasasutaja. 1925. a Genfi Euroopa Rahvuste Kongressi asutajaid ja selle peasekretär. 1935. a Viini Euroopa Rahvuste Kongressi peasekretär. Suri 1936. a aprillis reisil Pekingis. Teated E. Ammende surma kohta on vastukäivad ja allikalisel andmed selle põhjuse kohta kõiguvad ajurabandusest kuni enesetapuni homoseksuaalste kalduvuste tõttu, mille eest oleks teda oodanud tagakiusamine peale Austriasse *resp. Reich* i tagasipöördumist. (Bamberger-Stemmann 2000, 347). Vt mõlema kohta lähemalt nt Garleff 1994b; Housden 2004.

Baltisaksa saadikud osalesid aktiivselt parlamendi täiskogu ja komisjonide töös. (Nt saksa-rootsi fraktsiooni saadikud löid kaasa seitsmes komisjonis.⁶²) Alates 1919. aastast oli sakslaste parlamentaarse võitluse peamiseks eesmärgiks kulturomavalitsuse ellukutsumine, nagu see põhiseaduses ette oli nähtud. Teiseks tähtsaks ülesandeks oli võitlus maareformi pehmendamise ja võõrandatud mõisate eest hüvituse saamise nimel. Baltisaksa saadikud Riigikogus ei olnud suutnud takistada agraarreformi radikaalsel kujul vastuvõtmist. Baltisaksa poliitika sihtide tegelikkuseks muutumine sõltus (eriti sisepoliitiliselt tormilistel aegadel) paljuski nende poliitikute isiklikust panusest ja andekusest. Suhtumine iseseisvasse Eesti riiki oli täiesti erinev suhtumisest Vene Keisririiki. M. Garleff leiab ilmselt õigustatult, et baltisakslaste sisemine samastumine uue riigiga ei ulatunud nii kaugemale kui varem keisrikojaga, kuid teisalt asendas seda tugevnenud kodumaatunne.⁶³ Saksa Partei asutamist 1918. a novembris ja Balti rügemendi panust Vabadussõjas (K. Brüggemann nimetab Balti rügemendi osalemist Vabadussõjas “baltisakslaste visiitkaardiks astumisel Eesti Vabariiki”⁶⁴) võib pidada Eestisse jäänud sakslaste tulevikku enim mõjutanud otsusteks. Need usaldust äratavad ettevõtmised olid eelduseks, et ka eestlased baltisakslaste uut rolli vähemusrahvusest Eesti rahvusriigis aktsepteeriksid.

⁶² Rauch, G. v. 1995. Balti Riikide ajalugu 1918–1940. Tallinn: Detlar, 71. Baltisaksa saadikute parlamentaarse tegevuse kohta vt täpsemalt Garleff, M. 1996 Die Parteiorganisation der baltischen Deutschen und ihre Beteiligung an der parlamentarischen Arbeit von 1920 bis 1934. – Meissner, B. jt (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, 47–61.

⁶³ Garleff 1994a, 482.

⁶⁴ Brüggemann, K. 1995. Von der führenden Schicht zur nationalen Minderheit. Zur Klärung der Rolle der estländischen deutschen Minderheit bei der Begründung der republik Estland 1918–1919. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV, H. 2. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert, 464. Muuseas on vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadust nimetatud sageli “Eesti Vabariigi visiitkaardiks astumaks maailma vabade rahvaste sekka”.

2. EESTI VABARIIGI VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUR- OMAAVALITSUSE SEADUS JA SAKSA KULTUUROMAAVALITSUS 1925–1940

2.1. EESTI VABARIIGI VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUROMAAVALITSUSE SEADUS

2.1.1. Kultuurautonoomia idee ajaloost ja vähemusrahvuste õiguste küsimus Eesti Vabariigi esimestes riiklikes aktides

Esimesed vähemuste kaitset käsitlevad dokumendid tegelesid mitte etniliste, vaid usuliste vähemustega. Sellega seoses nimetatakse kirjanduses esimese positiivse vähemusõigusena enamasti 1532. a Nürnbergi või ka 1555. a Augsburgi usurahu leppeid. Punkte vähemuste kaitseks sisaldas ka 30-aastase sõja lõpetanud 1648. a Westfaali rahuleping.¹ Kuni 18. sajandi lõpuni tegeles vähemuste kaitse pea eranditult religioossete vähemuste kaitsega, alles 19. sajandil, mis tõi endaga kaasa natsionalismi ja rahvusmõtte tekke, nihkus raskuspunkt vähemuste kaitse alal rahvuslikele vähemustele. Rahvusvaheline vähemuste kaitse mõte tänapäevases tähenduses teostus esmakordselt 1815. a Viini kongressil, mille lõppaktis nähti Venemaal, Austrias ja Preisimaal elavatele poolakatele ette teatud autonoomia ja kohustati nimetatud riike poolakate kultuurilisi vajadusi silmas pidama.² Usulise vähemuse kaitse korraldamiseks tehti samal kongressil Saksa Liidu nõukogule kohuseks arutada võimalusi oma juudiusulise kodanikkonna olukorra parandamiseks. Sarnast usulise vähemuse kaitse mõtet korraldi 1856. a Pariisi kongressil Moldaavia ja Valahhia ning 1878. a Berliini kongressil Bulgaaria, Montenegro, Rumeenia, Serbia ja Türgi kohta.³

Peale I maailmasõda, mille tulemusesena lagunesid Euroopa suured paljurahvuselised impeeriumid ning nende aladel tekkisid arvukad uued (samuti mitmerahvuselised) riigid, tõusis rahvusküsimus eriti teravalt päevakorra. Kuigi võrreldes 1918. aastaga oli vähemuste liikmete arv Euroopas langenud 54 miljonilt 16,8 miljonile,⁴ ei olnud vähemuste kaitse probleemi tähtsus sellega sugugi mitte vähenenud. Pigem leidis vähemusrahvuste

¹ Hasselblatt 1996a, 10.

² Samas.

³ Piip, A. 1937. Vähemusrahvused. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Rahvuskogu Üldkoosoleku Juhatus
Väljaanne. Tallinn: Riigi Trükikoja trükk, 384.

⁴ Hasselblatt 1996a, 18.

kaitse küsimus järjest laiemat kõlapinda. 1919. a loodud Rahvasteliidu initsiatiivil leiti olevat vajaliku sõlmida 1919. a Pariisi kongressil tunnustatud uute või ka territoriaalselt laiendatud riikidega nn vähemuste kaitse lepingud. Peamiseks põhjuseks nimetatud lepete sõlmimiseks ei olnud siiski mitte mure vähemusrahvuste kultuuri säilitamise pärast, vaid soov vältida uusi rahvusvahelisi konflikte Euroopas. Nende lepingutega määratud kohustusi loeti võrdseks vastavate riikide põhiseaduste normidega, millega ei tohtinud vastuolus olla ükski teine norm. Peamiseks kohustuseks vastavate kaitselepingute järgi oli kõigile elanikele täieliku elu ja vara kaitse tagamine, tegemata vahet nende sünni, rahvuse, keele, rassi või usu vahel. Vähemusrahvusesse kuuluvad kodanikud said õiguse enamusrahvusega samal alusel luua ja ülal pidada oma hoolekande-, usulisi ja ühiskondlikke asutusi, koole jne, õigusega tarvitada neis oma emakeelt ja vabalt teostada usulisi kombeid.⁵ Need lepingud olid tähtajatud ning kehtisid vaid vastavate elukohariikide kodanikest vähemustele, mitte aga välismaalastele.⁶

Esimene vähemuste kaitse alane leping, mis sai eeskujuks järgnevatele, sõlmiti Liitlaste (USA, Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan) ja Poola vahel 28. juunil 1919 Versailles's. Järgmised lepingud Tšehhoslovakkia, Jugoslaaviaga (sel ajal Serbia-Horvaatia-Sloveenia Kuningriik), Rumeeniaga, Kreekaga jne erinesid sellest vaid detailides.⁷ Eesti (samuti teised Balti riigid ja Soome) deklareeris esialgu Rahvasteliidu ees, et nii juba kehtivate seaduste läbi kui ka olemasolevas õiguspraktikas on vähemusrahvuste õigused juba küllaldaselt kaitstud, ja vastav deklaratsioon olevat seepärast üleliigne.⁸ Samuti viidati sellele, et Eestil pole kohustust anda oma vähemusrahvuste kaitset Rahvasteliidu kontrolli alla, kuna ta ei ole iseseisvunud tänu Versailles'i rahulepingute süsteemile ja Pariisi rahukonverentsile, millega vähemuste lepinguid otseselt seostati.⁹ Enne Rahvasteliitu vastuvõtmist oli Eesti 13. septembril 1921 esitanud küll selle Nõukogule resolutsiooni, milles ta avaldas valmisolekut astuda viimasega läbirääkimistesse, täpsustamaks oma vähemuste kaitse rahvusvaheliste kohustuste ulatust ning selle rakendamise üksikasju,¹⁰ kuid läbirääkimised Eesti ja teiste

⁵ Piip 1937, 384.

⁶ Kessler, W. 1997. Die Gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919–1939. – Lemberg, H. (Hrsg.) Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. Marburg: Herder-Institut, 174.

⁷ Scheuermann, M. 1994. Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in Ostmittel- und Südosteuropa in den zwanziger Jahren. (Magisterarbeit). Institut für Osteuropäische Geschichte Justus-Liebig-Universität Gießen, 24; Willoweit, D. 2005. Minderheitenrecht und nationale Autonomie. – Pistohlkors; Weber 2005, 37; Made 1998, 59

⁸ Scheuermann 1994, 30.

⁹ Made 1998, 61.

¹⁰ Piip 1937, 385–386; Made 1998, 59–60; Rajasalu 1998, 129.

Balti riikidega vältasid rohkem kui aasta ning ükski neist ei andnud oma vähemusdeklaratsiooni üle Rahvasteliidu liikmeks saamisel 1921. a. Alles 17. septembril 1923 jõuti läbirääkimistega lõpule, mille tulemusena esitas Eesti Vabariik Rahvasteliidu Nõukogule lõpuks oma vähemusdeklaratsiooni. Selle järgi võttis Nõukogu teadmiseks Eesti poolt 28. augustil 1923 esitatud andmed vähemuste olukorra kohta riigis (Eesti oli viidanud põhiseaduse paragrahvidele 6–20) ja luges Eesti 1920. a määrused vastavateks vähemusrahvuste kaitselepingute üldpõhimõtetele. Samas säilitas Nõukogu õiguse uusi andmeid nõuda ja Eesti vähemusrahvuste küsimust uuesti arutada, kui Eesti lakkab rakendamast vähemusrahvuste kaitselepingute üldpõhimõtteid. Erimeelsuste korral pidi otsuse tegema alaline Rahvusvaheline Kohus.¹¹ Vähemusdeklaratsiooni vastuvõtmine tähendas seda, et Eesti kuulus Rahvasteliidu vähemusrahvuste järelevalve süsteemi alla, seoses sellega said vähemused õiguse esitada valitsuse suhtes Rahvasteliidule petitsioone. Rahvasteliidu mõju Eesti Vabariigi vähemusteõigusele ei tohiks siiski ülehinnata.

Rahvusliku kultuurautonoomia mõiste ja idee tänapäevases mõistes said alguse 19. sajandi lõpu – 20. sajandi alguse Austria-Ungari Keisririigist, mis oli tüüpiline paljurahvuseline riik Euroopas ning kus sotsiaaldemokraatia üha enam aktuaalseks muutuvatele vähemusküsimustele intensiivselt vastuseid otsis. Juba 1899. a võttis Austria Sotsiaaldemokraatlik Partei Brünnis vastu resolutsiooni, kus leidis vastukaja personaalse rahvuskultuurilise autonoomia põhimõtte.¹² Enim on “rahvusliku autonoomia” (*Nationale Autonomie*) mõistet¹³ seostatud Austria sotsiaaldemokraatide Karl Renneri (1870–1950) ja Otto Baueri (1881–1938) nimedega. (K. Renner oli hiljem Austria kantsler ja peale II maailmasõda, aastatel 1945–1950, ka presidendi ametis). Nimetatud kaks meest töötasid üksikasjalikult välja rahvusliku (kultuur)autonoomia teoreetilised alused. (Olulisemaks võib seejuures pidada K. Renneri panust, O. Bauer oli pigem täiendaja rollis). Tegemist oli uudse kavaga, kuidas ühelt poolt rahuldada vähemusrahvuste nõudmisi ja teisalt tagade kodanike lojaalsus paljurahvuselises riigis. K. Renner ja O. Bauer lähtusid mõttest, et rahvuslikud kultuurialased funktsioonid (emakeelsed koolid, arhiivid, muuseumid, raamatukogud, teatrid jne) peavad olema iga rahvuse enda korraldada ja valitseda ning tegid ettepaneku moodustada täielikult omavalitsuslikud rahvuslikud kuuriad. Need kuuriad oleksid olnud

¹¹ II Riigikogu protokollid. II istungjärk (1923). Tallinn, s.a, v 430–431; Piip 1937, 386.

¹² Kruus, H. 1917. Rahvusautonoomia. Poliitiline kirjastik nr 6. Tartu: Eesti Üliõpilaste Poliitilist Kihutustööd Korraldava Toimekonna trükk, 27.

¹³ “Rahvusliku autonoomia” mõiste ja olemuse kohta vt lähemalt nt Willoweit 2005.

valitud vastavate rahvuste liikmete poolt ja nad oleksid omanud avalik-õiguslikku võimu oma rahvusliikmete suhtes.¹⁴

Liikmeksolek neis autonoomsetes üksustes pidi sõltuma vaid indiviidi vabast tahtest, st et inimesele jäeti vabadus ise oma rahvust määrata. Autonoomsete institutsioonide võimupiirid pidi kindlaks määrama põhiseadus ning nende sissetulekud pidid pärinema ühiskondlikest allikatest, kohalikult omavalitsuselt ja riigilt.¹⁵ Kuna paljud rahvused elasid hajutatult ning segamini teiste rahvuste liikmetega, siis pidi see autonoomia olema rajatud, erinevalt territoriaalsest autonoomiast, isikulisele ehk personaalprintsibile (*Personalautonomie*).¹⁶ Üksikisik pidi kõigepealt olema liidetud rahvuse ja alles seejärel riigi külge. Rahvuse asutamine juriidilise isiku ja avalik-õigusliku asutusena oli K. Renneri järgi igasuguse rahvussuhete korraldamise peamiseks eelduseks.¹⁷ K. Renneri ja O. Baueri ideed ei võitnud siiski üleüldist populaarsust ja need mõtted ei jõudnud Austria-Ungari impeeriumis praktilise ellurakendamiseni. Tehti tugevat kriitikat nii nende ideede praktilise teostatavuse kui ka ideoloogiliste aluste kohta. Võimalik, et üheks põhjuseks oli ka nende liigne uudsus omal ajal.

Austria sotsiaaldemokraatide personaalautonoomia ideed levisid ka mujal Euroopas, jõudes revolutsiooniaegse Venemaa separatistlikesse ääremaadesse. 1905. a revolutsiooni ajal esinesid mitmete Vene Tsaaririigis elavate vähemuste nõudmiste hulgas poliitiline ja kultuuriline autonoomia.¹⁸ Samuti sai sellest mitmete Venemaa vähemusrahvuste konverentside (nt 1917. a septembris Kiievis¹⁹) oluline teema. Kuigi ilmselt kusagil ei olnud päris selge, mida kultuurautonoomia endast täpselt kujutab, nimetati seda näiteks 1918. a Ukraina Rahvavabariigi²⁰ ning samuti Leedu põhiseaduses.²¹ Kultuurautonoomia ideed jõudsid sajandi algul ka Eestisse ning sellega tutvusid mitmed tolleaegsed eestlastest

¹⁴ Aun, K. 1991. Vähemusrahvuste kultuurautonoomia Eestis. Tagapõhjast ja teostumisest. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 1, 40, 61.

¹⁵ Aun, K. 1989a. “Rahvusriigi kriitika” II. – Akadeemia, nr 9, 1856.

¹⁶ Aun 1991, 61–62. Rahvusliku (kultuur)autonoomia üldistest teoreetilistest alustest annab üsna hea ülevaate M. Mintz teoses *Die nationale Autonomie im System des Minderheitenrechts unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in den baltischen Randstaaten*. Riga: Buchdruckerei Walters und Rapa. Vt Renneri teooria kohta ka Willoweit 2005, 41–42.

¹⁷ Spindler, A. 1922. Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia. Herradele Riigikogu liikmetele pühendatud. Tallinn: Eestimaa Trükikoja AS, 12.

¹⁸ Kruus 1917, 28.

¹⁹ Vt Kiievis toimunud Venemaa rahvuste kongressi kohta Graf 1993, 162–164.

²⁰ Aun 1991, 62; Ukrainas võeti 9. jaanuaril 1918 vastu ka spetsiaalne vähemusrahvuste kaitse seadus, milles lubati vähemustele kaugeleulatuvat personaalprintsibile tuginevat rahvuslikku autonoomiat. (Mintz 1927, 21).

²¹ Garleff, M. 1980. Autonomiemodelle in den baltischen Staaten zur Zeit ihrer Selbständigkeit. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*, 153.

poliitikud, nende seas Maapäeva liikmed O. Strandman, K. Ast, A. Birk ja A. Jürgenstein.²² H. Kruus kirjutas 1917. a, et “rahvusaautonoomia ei peaks mitte kindlaks piiratud maaringkonna piiridega ühenduses olema, vaid oleks nii ütelda väljaspool territooriumi, oleks seega eksterritoriaalne. – Iga rahvus ükskõik kui laiali pillatud tema liikmed ka on, sünnitaks ühenduse, korporatsiooni, mis iseseisvalt oma rahvuslikka asju ajab. [...] Rahvus peab saama korraldatud juriidiliseks isikuks, kel oleks omad kindlad seadustes äramääratud õigused ja oma valitsuse asutused”.²³ Ühendavaks lüliks Eesti Vabariigi ja Euroopa vähemusõiguse ideede vahel võib pidada ka tuntud Hamburgi rahvusvahelise õiguse professori Rudolf Launi (1882–1975) aastatel 1919/20 Rahvasteliidu konverentsidel esitatud rahvusvaheliste vähemuste kaitse lepingu eelnõud, milles ta käsitles põhimõtteid nagu eri rahvustest kodanike võrdsus, rahvuse vaba määramise õigus, avaliku rahvuskatastri sisseseadmine, rahvuslik autonoomia koos õigusega varasid omada ja valitseda, maksustamisõigus ja emakeelsed koolid. Nii vastavad mitte üksnes mitmed Eesti Vabariigi varased vähemusi puudutavad põhimõtted paljuski R. Launi eelnõule, vaid veelgi enam, tema ideed mõjutasid tugevalt Eesti vähemuste, eelkõige sakslaste, kultuurautonoomia-suunalisi püüdlusi.²⁴

Juba iseseisva Eesti Vabariigi esimeses välispoliitilises aktis, 24. jaanuaril 1918 välisriikidele saadetud memorandumis, toonitati, et “Eesti demokraatlik riik peab andma vähemusrahvastele (venelased, sakslased, rootslased, juudid ja teised) täieliku autonoomia nende rahvuskultuurilistes küsimustes”.²⁵ 1918. aasta 24. veebruari “Manifest kõigile Eestimaa rahvastele” kuulutas: “Vabariigi piirides elavatele rahvuslastele vähemustele, venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahvuskultuurilised autonoomia õigused”.²⁶ Eesti Ajutise Valitsuse teadaanne peale Saksa

²² Nimetatud tegelased olid muuseas Eesti Maapäeva esindajatena osalenud ka eelpoolnimetatud Kiievi konverentsil. Aun 1991, 63.

²³ Kruus 1917, 22–23.

²⁴ Garleff, M. 1991. Die Kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den baltischen Staaten. – Meissner, B. Hrsg. Die baltischen Nationen: Estland, Lettland, Litauen. Schriftenreihe Nationalitäten- und Regionalprobleme in Osteuropa. Bd. 4. Köln: Markus Verlag, 94.; Hasselblatt, W. 1948. Kulturaautonomie. Ein Erinnerungsblatt für prof. Rudolf Laun. – Hernmarck, G. C. (Hrsg.) Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. R. Laun, Rektor der Universität Hamburg, anlässlich der Vollendung seines 65. Lebensjahres am 1. Januar 1947. Hamburg: J. P. Toth, 32–35; Aun 1991, 65; Henning, D. 2005. Formen kultureller Autonomie in den baltischen Staaten. – Pistohlkors; Weber 2005, 51.

²⁵ “Memorandum Eesti poliitilise seisukorra üle”. Selle koostasid J. Poska üldjuhatuse all K. R. Pusta ja F. Krull. Piip, A. 1934. Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, 95–97. Juba mõni nädal varem oli vähemusrahvuste rahvuskultuurilise autonoomia põhimõtte sõnastatud Eesti Sotsialistide-Revolutsionääride Partei märgukirjas. (Eesti töövabariigi väljakuulutamise asjus. – Eesti Sõjamees 1918, nr 1–2, 2).

²⁶ RT, 1918, nr 1, 1.

okupatsiooni lõppu 16. novembrist 1918 tõstatas rahvusküsimuse kui ühe tähtsamatest.²⁷ Samuti sisaldab Asutava Kogu poolt 4. juunil 1919 vastu võetud “Eesti Vabariigi valitsemise ajutine kord”²⁸ sätteid vähemusrahvuste õiguste kaitseks. K. Auna nägemuses oli taolise liberaalse suhtumise põhjuseks asjaolu, et noores Eesti Vabariigis kaalusid võrdsus- ja vabadusidee üles riiklus- ja rahvusideed.²⁹ Edasine vähemusrahvuste õiguse areng Eestis näitab, et kõik need sätted ei jäänud mitte pelgalt proklamatiivseteks.

28. mail 1920 toimus Asutavas Kogus põhiseaduse eelnõu esimene lugemine, misjuures leidsid aset erakordselt ägedad debadid. Saksa saadikute tingimusteta nõudmine oli “rahvuskultuuriline autonoomia koos enesemaksustamisõigusega”.³⁰ Eelnõu kultuurautonoomiat ette ei näinud, sisaldades vaid vähemuste õiguse oma kultuurilistes, hoolekande- ja muudes huvides rahvuslikke ühendusi moodustada. Põhiseaduse komisjoni esimees A. Anderkopp toonitas oma kõnes, et ei olnud võimalik vastu tulla vähemuste nõudmistele eksterritoriaalse autonoomia asjus, kuna midagi taolist kusagil maailmas ei eksisteeri ja selle tagajärjel võidakse luua “riik riigis”.³¹ Üldse näis põhiseaduse eelnõu vähemuste autonoomia küsimuses esialgu mitte midagi pakkuvat. Tugevat toetust leidsid baltisaksa saadikud põhiseaduse esimesel lugemisel K. Pätsi poolt, kes juba siis viitas, et kultuurautonoomia tuleb kujundada omavalitsuse kujul ja et ei olevat põhjust eksterritoriaalset personaalomavalitsust “riigina riigis” kirjeldada. K. Päts toonitas, et riigilt ei võetaks sellega mingeid õigusi ära, kuna vähemused täidaksid oma kultuuri, koolielu ja hoolekande eest hoolitsedes samuti riiklikke ülesandeid.³² Enamus oponente olid kultuurautonoomia vastu teravalt meelestatud eelkõige just seetõttu, et nad pidasid lubamatuks vähemustele maksustamisõiguse andmist. Kui ka teisel lugemisel ebaõnnestusid vähemuste katsed saavutada autonoomsete kultuurinstitutsioonide kaasamine põhiseadusesse, tegi rootslasest saadik Hans Pöhl ettepaneku sõnastada vähemuste autonoomiat puudutav punkt nii, nagu seda võib pea sõna-sõnaliselt näha lõpliku põhiseaduse §-s 21. See ettepanek läks läbi 28 häälega 27 vastu.³³ Suur osa saadikutest jättis seega hääletamata. Põhiseadus võeti kolmandal lugemisel vastu 15. juunil 1920.³⁴ Tüliküsimuseks muutunud maksustamisõigus oli välja jäetud, muidu oli vähemuste asend hästi kaitstud. § 6 järgi olid kõik Eesti kodanikud

²⁷ RT, 1918, nr 1, 3–4.

²⁸ RT 1919, nr 44, 345–347.

²⁹ Aun, K. 1951. Der Völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940. Hamburg: Hansischer Gildenverlag Hamburg. Joachim Heitmann & Co. (Zugleich Diss. Jur., Hamburg 1948), 51–52.

³⁰ Asutava Kogu protokollid. IV istungjärg (1920). Tallinn, s.a., v 599.

³¹ ERA, f 85, n 1, s 60, 99. Hasselblatt, W. Über die Kulturautonómie (1921–1930). Käsikiri ja lisad. Kirjutatud ilmselt 1921(1925)–1928(1935).

³² Asutava Kogu protokollid. IV istungjärg (1920). Tallinn, s.a., v 607–609.

³³ Samas, v 903.

³⁴ RT 1920, nr 113/114. Eesti Vabariigi Põhiseadus. Vastu võetud 15. juunil 1920. a.

seaduse ees võrdsed, sõltumata nende sünnist, usust, soost, seisusest või rahvusest. Keskne vähemuste õigusi puudutav § 21 sätestas, et “Eesti piirides elavate vähemusrahvuste liikmed võivad ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid autonoomseid asutusi, nii palju kui nad vastu ei käi riigihuvidele”. Paragrahvid 12 ja 20 garanteerisid vähemustele vastavalt emakeelse kooliõpetuse ja igale kodanikule õiguse ise oma rahvuse üle otsustada. Viimane oli eriti tähtis õigus, pidades silmas sagedasi segaabiellusi. Mujal maailmas ei olnud tollal sellele analoogi. § 22 lubas rahvusvähemustel aladel, kus nad enamuse moodustasid, kasutada oma emakeelt ametikeelena kohalikes omavalitsustes. (Enamuse moodustasid vaid rootslased Eesti läänerrannikul ja venelased Narva ja Petseri ümbruses). Saksa, vene ja rootsi rahvusest kodanikel oli õigus pöörduda kirjalikult oma emakeeles keskriigiasutuste poole (§ 23).

Vastiseseisvunud Eesti Vabariik oli tõeline rahvusriik, kus eestlastest enamusrahvus moodustas ca 90% elanikkonnast. Seepärast on tähelepanuväärne, et hoolimata vähemuste väikesest arvust pöördusid Eesti esimesed seadusandlikud aktid mitte ainult eesti rahvuse, vaid selgelt “kõigi Eesti rahvaste poole”. Eesti Vabariigi 1920. a põhiseadus oli oma aja kohta märkimisväärselt liberaalne ja kuigi autonoomiaparagrahvi (§ 21) sõnavalik jättis suure interpreteerimismänguruumi (sest on ju üsna raske defineerida väljendit “riigi huvid”) ning ligilähedaseltki jäi täpsustamata mõiste “autonoomne” konkreetne tähendus ja selle ulatus, sai see paragrahv 1925. a maailmas ainulaadse vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse aluseks.

2.1.2. Kultuurautonoomia-alased seaduseelnõud I ja II Riigikogus 1921–1925

Kuigi juba 1918. aasta iseseisvusmanifestis ja 1920. aasta põhiseaduses oli Eestis elavatele vähemustele lubatud kultuurautonoomiat, laskis küsimuse praktiline lahendus end oodata. Põhiseaduse § 21, mis andis vähemustele õiguse oma rahvusliku ja hoolekande huvides vastavaid autonoomseid institutsioone ellu kutsuda, jäi esialgu tühjaks lubaduseks, kuna seadus, mis nimetatud autonoomsete institutsioonide tegevust täpsemalt pidi reguleerima, laskis end oodata. Eesti parteid aga nimetatud seaduse vastuvõtmisega ei kiirustanud.

1920. a sügisel moodustas Saksa-Balti Erakond autonoomia väljatöötamiseks spetsiaalse komisjoni eesotsas Eduard v. Bodiscoga (1863–1940).³⁵ Komisjoni poolt väljatöötatud projekt leidis ka partei juhatuse heakskiidu ja viimane valmistus saksa kultuurautonoomiat

³⁵ Eduard v. Bodisco oli 1920–1925 Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi ja 1922–1926 Eestimaa Võõrandatud Mõisate Omanike Liidu (*Verband der in Estland enteigneten Gutbesitzer*) esimees. 1925–1926 Tartu saksa kultuurhoolekogu liige. Alates 1927. a elas Berliinis.

juba 1921. a alguses välja kuulutama.³⁶ Enne otsustati siiski paluda selles küsimuses Vabariigi Valitsuse seisukohta. Kohtuminister J. Reichman, kes kavadege tutvus, leidis aga, et põhiseaduse § 21 ei anna vähemusrahvustele õigust autonoomia ellukutsumiseks, vaid selle põhjal peab seadusandlik võim eelnevalt vastu võtma eriseaduse, millega määratletakse autonoomia-institutsioonide täpsemad kompetentsipiirid. Samuti nägevat põhiseadus ette otsustuse selle kohta, kas need autonoomsed institutsioonid ei ole mitte riigi huvidele vastukäivad. Samuti puudus kohtuministri hinnangul mõistel “autonoomiline” üheselt kindlaksmääratud sisu *resp.* definitsioon (sellest võib kitsamalt ja laiemalt aru saada), mistõttu autonoomia ulatuse võivat kindlaks määrata vaid seadusandlik võim.³⁷

29. aprillil 1921 esitasid parlamendi sakslastest liikmed koos rootsi ja vene saadikutega I Riigikogule (1920–1923) menetlemiseks seaduseelnõu “Autonoomsete vähemusrahvuste ühenduste kohta Eesti Vabariigis”.³⁸ Eelnõu tähtsamate punktidenähti ette, et kultuuromaavalitsus peab omama avalik-õigusliku institutsiooni iseloomu ja et luuakse rahvusnimekiri (rahvuskataster), millesse kuulumine oleks vabatahtlik. See, peamiselt E. v. Bodisco poolt väljatöötatud eelnõu, anti edasi Riigikogu üldkomisjonile (arundjaks A. Anderkopp), mis eelnõu peale pikemaid debatte 1921. a lõpul esimesel lugemisel ka tingimisi vastu võttis, tehes samas seaduse initsiaatoritele ülesandeks eelnõu veel kord ümber töötada. Puudulikuks peeti eelkõige vähemusrahvuste kultuuromaavalitsuse võimkonda ja järelevalvet käsitlevaid paragrahve.³⁹ 17. märtsil 1922 esitasidki vähemusrahvuste esindajad uue, ümbertöötatud projekti,⁴⁰ mis samuti veel üldkomisjoni täiel määral ei rahuldanud. Siiski otsustas viimane selle töösse võtta ja alamkomisjonile parandamiseks anda.⁴¹ See

³⁶ ERA, f 1000, n 1, s 137, 601–603. Grundlegende Bestimmungen betreffend die autonome Organisation der Deutsch-Baltischen Minderheit in Estland; Liivik 2000, 22–23.

³⁷ ERA, f 1000, n 1, s 137, 390. Kohtuminister J. Reichmani ettepanek Vabariigi Valitsusele. Ärakiri; ERA, f 85, n 1, s 60, 107.

³⁸ II Riigikogu protokollide lisad. I – IX istungjärk. Lisa nr 914, v 1888–1892. Seaduseelnõu seletuskiri vt samas, lisa nr 915, v 1892–1898.

³⁹ ERA, f 80, n 1, s 2143. Riigikogu üldise komisjoni koosoleku protokoll nr 41 (12.12.1921), 1–3.

⁴⁰ ERA, f 80, n 1, s 960. Seadus autonoomsete vähemusrahvuste ühenduste kohta Eesti Vabariigis. Vähemusrahvuste esitis, 31–65.

⁴¹ ERA, f 80, n 1, s 2144. Riigikogu üldise komisjoni protokoll nr 43 (30.10.1922), 1–3.

alamkomisjon, mille eesistujaks valiti rahvaerakondlane J. Jaakson ja kus vähemusi esindas endine Eesti Maapäeva saadik baltisaksa advokaat M. Bock (1885–1948), jõudis otsusele, et seadusandlikus mõttes uue ainekogu tõttu tuleks järgida parlamendi esimehe K. Pätsi ettepanekut ja töötada esialgu välja vaid ajutine raamseadus.⁴² See tähendas seda, et seadus pidi sisaldama vaid tähtsamaid põhimõttelisi otsuseid, mida tuli täiendada valitsuse eriseadustega niipea, kui on olemas esimesed praktilised kogemused vähemusrahvuste kulturomavalitsuse alal. Vaid raamseaduse väljatöötamiseks oli A. Anderkoppi sõnul kaks peamist põhjust: esiteks, korraliku ja täieliku seaduse väljatöötamine venivat liiga pikale; ja teiseks, vähemusrahvuste omavalitsuse korraldamise asjus ei olevat kusagilt eeskuju võtta.⁴³ Samuti jõuti kokkuleppele, et kulturomavalitust taotlevate vähemusrahvuste liikmete esmakordse registreerimisega hakkavad tegelema kohalikud omavalitsused koostöös vastavate vähemuste esindajatega.⁴⁴

Alamkomisjon asus seejärel taolise raamseaduse väljatöötamise juurde, kusjuures suurima panuse andsid töösse saadikud M. Bock, J. Jaakson, A. Palvadre, A. Anderkopp, K. Päts ja siseminister K. Einbund.⁴⁵ Edasise töö jaoks sai otsustavaks K. Pätsi formuleeritud ettepanek, et kultuurautonoomia tuleks üles ehitada personaalprintsibil juba alates 1917. aastast eksisteerinud maakonnaomavalitsuste eeskujul. Alamkomisjon kiitis ühehäälselt heaks saadik M. Bocki seisukoha, et autonoomia organisatsioon peab ilmtingimata kandma avalik-õigusliku institutsiooni ja mitte mingil juhul olema üles ehitatud eraühingu sarnaselt.⁴⁶ Komisjoni edasisi arutelusid ei avalikustatud, kuid komisjon pidi intensiivselt töötama, sest juba 6. märtsil 1923 oli seaduseelnõu peatselt lõppevate volitustega I Riigikogu täiskogul esimesel lugemisel.⁴⁷ Arutelude käik kujunes hoopis teistsuguseks kui vähemuste esindajad olid lootnud. Kuigi komisjoni aruteludel olid kõikide parteide esindajad olnud väljatöötatud seaduseelnõu poolt, asusid Rahvaerakond Jaan Tõnissoni juhtimisel ning mitte vähemal määral ka sotsiaaldemokraadid, Riigikogus eelnõu vastasele positsioonile. Vähemuste esindajate jaoks oli negatiivses mõttes üllatav alamkomisjoni liikmena

⁴² ERA, f 80, n 1, s 960. Riigikogu üldise komisjoni "Vähemusrahvuste autonoomia seaduse" läbivaatamise allkomisjoni koosolekute protokollid nr 3 (27.01.1923), 1–5, nr 6 (07.02.1923), nr 7 (10.02.1923), 1; Müüripeal, E. 1999. Kultuurautonoomia: Eesti Vabariigi vähemusrahvuste haridus- ja keelepoliitika aastail 1918–1940. Magistritöö. (juh J. Õispuu). Tallinna Pedagoogikaülikool, läänemeresoome keelte õppetool. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 24; Hansen, E. 1925. Unser Kampf um die Autonomie. Ein Rückblick. – Revaler Bote. Sonderausgabe (Autonomie-Nummer), 23. Februar, 3.

⁴³ ERA, f 80, n 1, s 2144. Riigikogu üldise komisjoni koosoleku protokoll nr 64 (12.02.1923), 1–2.

⁴⁴ ERA, f 80, n 1, s 960. Riigikogu üldise komisjoni "vähemusrahvuste autonoomia seaduse" alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 4 (01.02.1923), 4; DSHI 100 Wrangell, 2, 49.

⁴⁵ ERA, f 85, n 1, s 60, 111.

⁴⁶ DSHI 100 Weiss, 42, 26; ERA, f 80, n 1, s 960. Riigikogu üldise komisjoni "vähemusrahvuste autonoomia seaduse" läbivaatamise alamkomisjoni koosoleku protokoll nr 5 (05.02.1922), 3.

⁴⁷ Vt I Riigikogu protokollid. IX istungjärk (1923). Tallinn, s.a, v 2005–2041, 2043–2080, 2416–2474.

seaduseelnõu väljatöötamise juures tegev olnud sotsiaaldemokraat Anton Palvadre seisukohavõtt, kes kirjeldas seaduse vastuvõtmist kui küsimust, millega ei olevat vaja kiirustada. Rahvustevahelised suhted Eestis olevat head, ka ei tohiks Eesti Vabariik lasta end juhtida hirmul välismaa ees. Samuti sisaldavat seaduseelnõu veel mitmeid probleeme, mida tuleks selgitada. Eelnõu puudus ei seisnenud A. Palvadre arvates mitte selle raamseaduse karakteris, vaid selles, et eelnõus olevat jäetud käsitlemata mõned olulised teemad, nt territoriaalsete ja eksterritoriaalsete omavalitsuste omavahelised suhted piirkondades, kus vähemus moodustab elanike seas enamuse. Samuti küsimus, kas kuulumine mingisse rahvusesse peaks olema sunduslik või vabatahtlik.⁴⁸ J. Tõnisson lükkas autonoomia seaduseelnõu põhimõtteliselt tagasi, väites, et minevikku silmas pidades tuleb olla väga ettevaatlik. Tema arvates oli eelnõu liiga üldine, kuna komisjon ei olevat oma tööd korralikult teinud ning esitavat “toorest materjali”. Kõik peatükid vajavat veel põhjalikku kaalumist ja erinevate komisjonide hinnangut.⁴⁹ J. Tõnissoni arvates olevat olnud selge, et baltisakslased tahavad kultuurautonoomia seadust selleks kasutada, et oleks võimalik endale “eksklusiivset saksa koloniid” luua.⁵⁰ Ta väljendas arvamust, et ei tohi teha eksperimente ning tegemist peaks olema eriseadusega, mis näeks ette vähemusrahvuste autonoomia kohalike omavalitsuste raames (st mitte eksterritoriaalsel printsiibil) ja viimaste järelevalve all.⁵¹ F. Kinkar oletab, et J. Tõnissoni vastasseisu aluseks võisid tema traditsiooniliselt tõrjuva hoiaku kõrval kõige suhtes, mis võiks rikkuda eestlaste võrdõiguslikkust baltisakslastega võrreldes, olla ka poliitilised kaalutlused. Seda eriti pidades silmas asjaolu, et seaduseelnõu vastuvõtmist taotles algul riigivanema, hiljem Riigikogu esimehe rollis K.Päts.⁵² Karl Asti arvates olevat seaduseelnõu vastanud küll sotsiaaldemokraatide ideoloogiale, kuid hetk seaduse vastuvõtmiseks ebasobiv, kuna ikka veel polevat selge, kas baltisakslased on tõepoolest lojaalsed kodanikud või mitte.⁵³ August Rei hoiatas ulja sammu eest, astumaks õiguslikus mõttes niivõrd tundmatule pinnale nagu seda oli eksterritoriaalne autonoomia (mis kusagil mujal maailmas seni praktikas teostamist ei olnud leidnud) ning arvas, et eelnõu tuleks esimesel lugemisel vastu võtta ning avaldada uuele II Riigikogule soovi, projekt esimeses järjekorras veel läbi töötada.⁵⁴ Seaduse kohese vastuvõtmise poolt võttis äärmiselt energiliselt sõna välisminister Aleksander Hellat, viidates kultuurautonoomia seaduse välispoliitilisele tähtsusele ning väites, et selle tagasilükkamine raskendaks oluliselt

⁴⁸ I Riigikogu protokollid. IX istungjärg (1923). Tallinn, s.a, v 2009–2013.

⁴⁹ Samas, v 2043–2053.

⁵⁰ I Riigikogu protokollid. IX istungjärg (1923). Tallinn, s.a, v 2046; Laaman, E. 1949. Konstantin Päts, poliitika- ja riigimees, Stockholm: Vaba-Eesti Kirjastus, 182; Revaler Bote 1923, Nr. 53, 2.

⁵¹ I Riigikogu protokollid. IX istungjärg (1923). Tallinn, s.a, v 2428.

⁵² Kinkar, F. 1994. Kultuurautonoomia Eestis. – Rahva hääl, nr 38, 10.

⁵³ I Riigikogu protokollid. IX istungjärg (1923). Tallinn, s.a, v 2058–2068.

⁵⁴ Samas, v 2416–2420.

Eesti diplomaatide tööd. Seepärast olevat tungivad riiklikud huvid, et seadus veel käesoleval istungjärgul vastu võetaks. Tööerakondlane Ants Piip tervitas seadust juba seepärast, et see võetaks vastu ilma mingi rahvusvahelise surveta.⁵⁵ Oli ju Eesti Vabariik Rahvasteliidu Nõukogule küll väljendanud valmisolekut vähemusrahvuste teemadel läbirääkimisi pidada, kuid polnud võtnud endale mingeid olemasolevate rahvusvähemuste kaitse lepingutega sarnaseid kohustusi. Seepärast vajas Eesti kindlasti omaenese initsiatiivist lähtuvat seadust.

Arutelude lõpetuseks võttis siseminister K. Einbund valitsuse vaated täpsemini kokku – seaduse kiire vastuvõtmine olevat vajalik pigem välispoliitilistel kui sisepoliitilistel põhjustel, aga ka sisepoliitikas olevat seadus sisemise kodurahu huvides oluline. Seepärast toetavat ta A. Rei ettepanekut, eelnõu esimesel lugemisel vastu võtta ning seejärel see komisjonile tagasi saata.⁵⁶ (7. märtsil nii tehtigi). Samuti otsustati soovitada seaduseprojekti kui äärmiselt tähtsat järgmisele Riigikogule. Seejärel võeti eelnõu esimesel lugemisel ühehäälselt vastu. Vähemuste saadikute, tööerakondlaste, kristlike demokraatide ja mõnede sotsiaaldemokraatide kirjalik ettepanek, Riigikogu kodukorda järgimata eelnõu kohe ka teisele lugemisele panna, lükati tagasi.⁵⁷

Ajendatuna toimunud sündmustest luges H. Koch I Riigikogu lõppistungil kõigi vähemuste saadikute nimel ette deklaratsiooni, milles avaldati sügavat pettumust parlamendi tahtmatuse pärast põhiseaduse 21. paragrahvis ette nähtud vähemusrahvuste kultuurautonoomiat ellu viia.⁵⁸ Revaler Bote peatoimetaja A. de Vries väljendas oma pahameelt artiklis pealkirjaga “Natsionalistliku fantoomi võit”,⁵⁹ kirjutades, et ajalooline tund olevat maha magatud. Eesti olevat seisnud küsimuse ees, kas esitleda end eesrindliku rahvusena või panslavistide püüdliku õpilasena. Eesti Rahvaerakonna loosungiks oli A. de Vriesi arvates avalik šovinism.

Kuna uue Riigikogu valimised olid lähenemas ning vana ja uue parlamendi vahel puudus Eestis seaduste arutamise mõttes järjepidevus, siis tähendas see otsus seda, et terve aasta kestnud tööd tuli II Riigikogus (1923–1926) praktiliselt otsast peale alata. Fakt, et kultuuroromavalitsuse seaduse eelnõu oli I Riigikogus esimesel lugemisel vastu võetud, kaotas kokkuvõttes praktilise tähenduse ja omandas vaid ilusa žesti iseloomu.

⁵⁵ I Riigikogu protokollid. IX istungjärg (1923). Tallinn, s.a, v 2420–2437

⁵⁶ Samas, v 2466–2467.

⁵⁷ Samas, v 2471–2472.

⁵⁸ Samas, v 2472–2473.

⁵⁹ Vries, A. de. 1923. Sieg des nationalistisches Phantoms. – Revaler Bote, Nr. 55, 5.

Peale II Riigikogu valimisi, millel Saksa-Balti Erakond sai kolm kohta (C. Schilling (1872–1941), W. Hasselblatt ja M. Luther),⁶⁰ esitasid vähemuste esindajad 17. juulil 1923 taas menetlemiseks autonoomiaseaduse eelnõu nime all “Vähemusrahvuste omavalitsuse ajutise korraldamise seadus”.⁶¹ Uus eelnõu oli I Riigikogus esimesel lugemisel vastuvõetuga suures osas identne, sisaldades vaid mõningaid modifikatsioone. Muuhulgas nähti ette ka kiriklike küsimuste lülitamine vähemuste omavalitsusorganite kompetentsi ning rahvusnimekirja sisseseadmine.

1. augustil nimetati Riigikogu üldkomisjonis eelnõu aruandjaks tööerakondlane Otto Strandman.⁶² 8. oktoobril 1923 esitati Riigikogule menetlemiseks Eesti Rahvaerakonna projekt, mille olid koostanud Jaan Tõnisson ja Jüri Jaakson.⁶³ Viimane nägi ette vähemusrahvuste autonoomia mitte eksterritoriaalsel ja avalik-õiguslikul alusel, vaid üksnes kohalike omavalitsuste juures. Vähemuste ajutised kulturomavalitsuse ja hoolekande-omavalitsuse institutsioonid pidid tegutsema kohalike maakonna- ja linnaomavalitsuste alluvuses. Autonoomia-institutsioonide kompetentside seas puudus korralduste andmise õigus, samuti jäeti välja kiriklikud küsimused. Oma soovist kulturomavalitsuse sisseseadmiseks tuli teatada kohalikule omavalitsusele. Nähti ette kohalike, 10–30-liikmeliste rahvusnõukogude moodustamine. Eelnõu seletuses märgiti, et ei tohi lubada tekkida “riiki riigis” ja vähemusrahvustesse kuuluvad kodanikud ei tohi saada suuremaid õigusi kui on eesti rahvusest kodanikel.⁶⁴ Autonoomiaga selles mõttes, nagu põhiseadus ette nägi, Rahvaerakonna eelnõus kindlasti tegemist ei olnud. On isegi võimalik, et selle eelnõu elluviimine seadusena oleks vähemuste olukorda pigem halvendanud kui parandanud. Võis tekkida oht, et koondamise asemel viib see hoopis vähemusgruppide lõhestumisele. (Nt juhul kui Pärnus selline omavalitsus ellu viiakse, Rakveres aga loobutakse).

17. oktoobril 1923 algas J. Jaaksoni taotlusel mõlema eelnõu käsitlemine üldkomisjonis paralleelselt. W. Hasselblatt väljendas arvamust, et Tõnissoni-Jaaksoni projekt olevat põhiseadusega vastuolus ning selle elluviimisega loodaks vaid loendamatud elujõuetud alama astme omavalitsused ning sellisel juhul oleks hädavajalik luua veel eraõiguslik kuppelorganisatsioon. See aga ei oleks riigi huvides, sest raskendaks järelevalve võimalusi. Küsimuse arutamiseks otsustati moodustada alamkomisjon, koosseisus W. Hasselblatt,

⁶⁰ DSHI 100 Wrangell, 2, 80–81.

⁶¹ II Riigikogu protokollid. V istungjärk (1924). Tallinn, s.a. Lisa nr 12, v 24–30. Eelnõu seletuskiri samas. Lisa nr 13, v 30–31.

⁶² Vasara 1995a, 493; ERA, f 85, n 1, s 60, 115.

⁶³ II Riigikogu protokollid. V istungjärk (1924) Tallinn, s.a. Lisa nr 16, v 32–37; ERA, f 85, n 1, s 60, 318–321.

⁶⁴ Samas, lisa nr 17, v 37–38.

J. Jaakson, M. Juhkam, O. Rütli, A. Jõeäär.⁶⁵ Enamik komisjoni liikmeid toetas vähemuste saadikute seisukohta ja ei pooldanud vähemusrahvuste omavalitsuste allutamist kohalikele omavalitsustele. 30. novembril edastas K. Einbund Vabariigi Valitsuse seisukoha, mille järgi toetati I Riigikogus esimesel lugemisel vastuvõetud projekti, kuna Tõnissoni-Jaaksoni eelnõu ei vastavat autonoomia mõistele selles mõttes, nagu see olevat ette nähtud põhiseaduse 21. paragrahvis.⁶⁶

30. novembril 1923 esitas ka Vabariigi Valitsus omalt poolt Riigikogule menetlemiseks vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse eelnõu.⁶⁷ See toetus I Riigikogus esimesel lugemisel vastu võetud projektile ja sai aluseks ka järgnevatele aruteludele komisjonides.

Kuigi praktiliselt kõigis Riigikogu fraktsioonides oli suhtumine autonoomiaseaduse vastuvõtmiseks soodne, edenesid läbirääkimised endiselt aeglaselt. Peamiseks takistuseks oli siin Eesti Rahvaerakonna, eelkõige selle esimehe J. Tõnissoni, opositsiooniline suhtumine. Viimane olevat W. Hasselblatti sõnul “ähvardanud” vähemusrahvuste omavalitsuse küsimuse lausa rahvahääletusele panna.⁶⁸ Tundus, et Eesti Rahvaerakonna ja Saksa-Balti Erakonna esindatud vaadete vahel (kohalikud üksikomavalitsused *contra* keskne autoriteet) valitseb ületamatu kuristik. Siiski näitasid eraviisilised kõnelused, et mõlemapoolse hea tahte olemasolul on võimalik leida alused vastastikuseks teineteisemõistmiseks. 18. märtsil 1924 jõudsid J. Tõnisson ühel poolt ning W. Hasselblatt, H. Pantenius ja E. Ammende teiselt poolt kokkuleppele, mis fikseeriti kirjalikult järgmises neljas põhimõttes:

1. nähti ette vähemuste kultuurialaste küsimuste põhimõtteline ja tegelik lahutamine nende poliitilistest nõudmistest (see pidi tulema kasuks sisepoliitilise kodurahule);
2. vähemuste kultuurautonoomia organisatsiooni esindajatepäeva (rahvuspäeva) valimised leiavad aset kohalikes valimisringkondades, kaitsmaks kohalikke kultuurilisi omapärasid ja vältimaks Tallinnast lähtuvaid liiga tugevaid tsentraliseerimistendentse (sakslased olid pooldanud üleriigilisi valimisi);
3. vähemuste kultuurielu organiseeritakse kohalike kultuurkuratooriumide poolt;
4. vähemuste esindajatepäeva võimupiirkonda kuuluvad muuhulgas vähemuste koolikorralduse pedagoogiline ja didaktiline juhtimine ning järelevalve, koolivõrgu väljatöötamine, vähemuste kultuuri- ja hoolekandainstitutsioonide eelarve küsimused, kultuurmaksude kindlaksmääramine ja siduvate määruste väljaandmine.

⁶⁵ ERA, f 80, n 2, s 419. Riigikogu üldkomisjoni protokoll nr 11 (17.10.1923), 3–5; ERA, f 85, n 1, s 60, 115.

⁶⁶ DSHI 100 Wrangell, 2, 108.

⁶⁷ ERA, f n 2, s 411. Riigikogu üldkomisjoni protokoll nr 50 (28.05.1924), 1–2.

⁶⁸ ERA, f 85, n 1, s 60, 117.

Selle kokkuleppega oli kõige olulisem takistus eelnõu edasise arutamise ja autonoomia elluviimise teelt kõrvaldatud ning projekt võis mõningate parandustega minna taas Riigikogu täiskogule arutlusele.⁶⁹

Aprilli keskel 1924 alustas alamkomisjon eelnõu kallal uuesti tööd, mille käigus loobuti kirikuelu küsimuste lülitamisest kulturomavalitsuse kompetentsi.⁷⁰ Kinnitati, et kõik emakeelsed koolid allutatakse vastava vähemuse kulturomavalitsusele. Kulturomavalitsuse organitena nähti ette rahvusnõukogu ja kultuur- ning hoolekandevalitsus.⁷¹ Kulturomavalitsuse avalikuks põhialuseks pidi olema rahvusnimekiri (mida valitsuse eelnõu selgesõnaliselt ei olnud sisaldanud), mille pidamine tehti ülesandeks kulturomavalitsustele. Üheks olulisemaks küsimuseks oli, nagu juba I Riigikogus, kas rahvusnimekiri peaks omama vabatahtlikku või sunduslikku iseloomu. Komisjoni (ja hiljem Riigikogu) enamus pooldas vabatahtlikku katastrit, luues sellega võimaluse vähemusgrupi lõhestumiseks – katastrisse kuuluvad ning väljaspoole seda jäävad vähemusrahvuse liikmed. W. Hasselblatt arvas, et rahvusnimekirja kandmine peaks kindlasti olema sunduslik.⁷² Aprilli lõpul jõudis komisjon seaduseelnõu aruteludega lõpule ning üksikute parteide suhtumist silmas pidades ei tundunud olevat kahtlust, et seadus jõutakse veel enne Riigikogu suvevaheajale minekut vastu võtta, nii et juba sama aasta sügisel oleks võimalik kulturomavalitsuse asutused ellu kutsuda. On selge, et koolide üleviimine kulturomavalitsuse juhtimise alla oleks olnud kooliaasta alguses kõige paremini läbiviidav. Seaduse vastuvõtmise lükkumine sügisesse oleks kulturomavalitsuse ellukutsumist veel terve aasta võrra edasi lükanud.

25. aprillil valiti W. Hasselblatt taaskord seaduse aruandjaks. Peale seda kui kultuurautonoomia seaduse eelnõu oli seisnud nädalate kaupa Riigikogu päevakorras viimase punktina ja selleni ei olnud jõutud, jõudis see 6. juunil 1924, kui istungjärgu lõpp juba käega katsuda oli, lõpuks ometi Riigikogu täiskogul arutlusele.⁷³ Peamine opositsioon keskendus seekord küsimusele, kas on ikka õige vähemuste hoolekande korraldus üldisest riiklikust reguleerimisest erinevale avalik-õiguslikule alusele rajada. Eelnõu ainsaks põhimõtteliseks vastaseks oli sotsialist Johan Jans, kes astus välja kultuurautonoomia andmise vastu konkreetselt baltisakslastele, kes ei olevatki üldse mitte mingi vähemusrahvus, vaid kujutavat endast ainult “deklasseerunud aadlit” ning tegi ettepaneku

⁶⁹ ERA, f 85, n 1, s 60, 121.

⁷⁰ Samas.

⁷¹ DSHI 100 Wrangell, 2, 118–119.

⁷² ERA, f 85, n 1, s 60, 122.

⁷³ Vt II Riigikogu protokollid. IV istungjärk (1924). Tallinn, s.a, v 931–966; ERA, f 85, n 1, s 60, 126.

saata eelnõu tagasi üldkomisjonile.⁷⁴ W. Hasselblatt toonitas oma vastuses, et tegemist ei ole mitte vähemuste, vaid valitsuse poolt esitatud eelnõuga. J. Jansi ettepanek lükati tagasi ja eelnõu võeti esimesel lugemisel vastu.⁷⁵ Teine lugemine algas 14. juunil, kuid kvoorumi ei olnud täis ja lugemine tuli katkestada.⁷⁶ 20. juulil läks Riigikogu suvepuhkusele ning autonoomiaseaduse eelnõu arutelu oli taas sügiseni edasi lükatud. W. v. Wrangelli sõnul olevat üks osa Postimehe ringkonnast olnud arvamisel, et baltisakslastele ei saavat kultuurautonoomiat anda, kuna sellel rahvusgrupil olevat liiga suur külgetõmbejõud. Kulturomavalitsust võivat lubada vaid neile vähemustele, kelle rahvuslik kultuur eestlaste omani ei küündi ja seepärast endast ohtu ei kujuta.⁷⁷

Alles 17. oktoobril 1924 võidi eelnõu arutelusid Riigikogus jätkata, kuid juba esimeste paragrahvide käsitlemise juures otsustati eelnõu A. Rei ja K. Virma ettepanekul üldkomisjonile ümbertöötamiseks tagasi saata. Virma väitel sisaldas eelnõu ebaselgeid kohti, eriti olevat vähemuste omavalitsuse institutsioonide hoolekandealased kompetentsid olnud eelnõus liiga ebamääraselt piiritletud.⁷⁸ Muudatused, mis üldkomisjon eelnõus tegi, olid seekord vaid redaktsioonilist laadi ja ilma suurema tähenduseta.

Tähtsaks faktoriks, mis kiirendas tööd seaduseelnõu läbivaatamisel, kujunes baltisaksa autorite väidetel 1. detsembril 1924 aset leidnud kommunistlik putšikatse. See sündmus olevat viinud laiad ringkonnad arusaamisele kõigi riiki toetavate jõudude ühendamise vajalikkusest. Samas peab näiteks K. Aun mässukatse seost kulturomavalitsuse seadusega küsitavaks.⁷⁹ Olgu kuidas on, igal juhul lõpetas komisjon juba mõni päev peale putši eelnõu läbivaatamise ning korrigeerimise ning see võidi taas Riigikogu täiskogule menetleda anda.

1925. aasta jaanuarikuu esimestel päevadel leidsid aset viimased ja otsustavad läbirääkimised ühelt poolt riigivanem J. Jaaksoni, siseminister K. Einbundi ja riigikogu esimehe K. Pätsi ning teiselt poolt baltisakslaste delegatsiooni (E. Ammende juhtimisel) vahel.⁸⁰ Nendel läbirääkimistel kõrvaldati viimasedki takistused ning 27. jaanuaril võidi

⁷⁴ II Riigikogu protokollid. IV istungjärk (1924). Tallinn, s.a, v 943–944.

⁷⁵ Samas, v 957, 965–966.

⁷⁶ II Riigikogu protokollid. V istungjärk (1924). Tallinn, s.a, v 149–152.

⁷⁷ DSHI 100 Wrangell, 2, 126.

⁷⁸ II Riigikogu protokollid. VI istungjärk (1924). Tallinn, s.a, v 1049–1050, 1072–1073.

⁷⁹ Rauch, G. v. 1995. Balti riikide ajalugu 1918–1940. Tallinn: Detlar, 71; Wachsmuth, W. 1939. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit im Baltischen Raum, von ihrer Anfängen bis 1939. Leipzig: Hirzel, 75; Aun 1991, 65.

⁸⁰ Hansen 1925, 4.

jätkata autonoomiaseaduse eelnõu teist lugemist Riigikogus.⁸¹ Karl Ferdinand Korneli ettepanekul jäeti vähemusrahvuste hoolekande küsimus vähemuste autonoomsete institutsioonide kompetentside ringist välja ja otsustati see lahendada eriseadusega.⁸² Samuti asendati väljend “rahvuslik omavalitsus” mõistega “kultuurautonoomia” ning J. Tõnissoni nõudmisel termin “rahvusnõukogu” mõistega “kultuurnõukogu”. (K. Virma oli pakkunud välja nimetuse “kultuur- ja hoolekandenõukogu”). 28. jaanuaril 1925 võeti Eesti Vabariigi “Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus” (vt Lisa 1) lõpuks teisel, 5. veebruaril kolmandal ning 12. veebruaril 1925 lõplikul redaktsioonilisel lugemisel vastu vaid J. Jansi vastuhäälega.⁸³ Seadus jõustus alates 3. märtsist 1925. Seaduse seletuskirja koostas üldkomisjoni aruandjana W. Hasselblatt.⁸⁴

Vähemused, kes olid visalt taotlenud sundusliku katastri sisseseadmist, seda siiski ei saavutanud. Seadusest jäid välja ka vähemuste hoolekande ja kirikliku elu küsimused. See tähendab, et vähemusrahvuste omavalitsuste tegevusvabadus oli seaduse järgi piiratud vaid kultuurielu reguleerimisega kõige kitsamas mõttes. Vähemusrahvuste kulturomavalitsus pidi üles ehitatama personaalprintsiiibil, vastupidiselt poliitilistele omavalitsustele, mis rajanesid territoriaalsel alusel. Rahvuslikud omavalitsusinstitutsioonid pidid olema avalik-õiguslikud, riiklikke ülesandeid täitvad asutused.

Kindlasti tõstatub küsimus, kellele võlgneb Eesti vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus oma sünni, kas seejuures oli olulisem sakslaste või eestlaste panus? Seaduse vastuvõtmise juures oli kindlasti äärmiselt oluline baltisaksa saadikute aktiivsus ja isegi kangekaelsus. Väga oluliselt aitas seaduse ellukutsumisele kaasa W. Hasselblatt seaduse eelnõu aruandjana (pikaajaline Euroopa Rahvuste Kongressi president Josip Wilfan nimetab W. Hasselblatti “Eesti kultuurautonoomia loojaks”⁸⁵), samuti ei ole võimalik ülehinnata E.Ammende ja H. Panteniuse panust võimekate läbirääkijatena. W. Hasselblatt nimetab seaduse initsiaatorina A. Spindlerit (1867–1941),⁸⁶ kes avaldas 1922. a propagandistliku

⁸¹ II Riigikogu protokollid. VII istungjärk (1925). Tallinn, s.a, v 458–478.

⁸² Samas, v 460–461.

⁸³ II Riigikogu protokollid. VII istungjärk (1925). Tallinn, s.a, v 458–478, 510–518, 547–558, 564–566; ERA, f 85, n 1, s 60, 127–128. Vt ka Anderkopp, A. 1925. Ajalooline samm. Vähemusrahvustele omavalitsus antud. – Vaba Maa, nr 31, 2. veebruar, 2.

⁸⁴ Vt II Riigikogu protokollid. VII istungjärk (1925). Tallinn, s.a. Lisa nr 87, v 209–219. Seletuskiri on avaldatud ka Revaler Bote vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadusele pühendatud erinumbris 23. veebruaril 1925.

⁸⁵ Garleff, M. 1986. Baltische Minderheitenvertreter auf den Europäischen Nationalitätenkongressen 1925–1938. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 119; Thomson, E. 1990. Werner Hasselblatt. Bund der Vertriebenen. Arbeitshilfe, 57. Bonn: Köllen, 9.

⁸⁶ ERA, f 85, n 1, s 60, 113. Friedrich August Spindler praktiseeris aastatel 1919–1939 arstina Tallinnas.

brošüüri “Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia”,⁸⁷ mis aitas edukalt kaasa vähemusteprobleemi riigipoliitilise tähtsuse teadvustamisele. 1924. a koostas A. Spindler raamatukese, milles ta võitles kultuuroromavalitsuse vastastega omas (st baltisaksa) leeris.⁸⁸

Samas on selge, et kui poleks olnud koostööd eesti poliitikutega, oleks seadus jäänud vastu võtmata. Kui mõelda Riigikogus olnud saadikute vahekorrale (parlamendi enamus oli alati eestlaste käes ja vähemuste saadikute arv oli maksimaalselt kaheksa 100-st, siis on selge, et eestlaste poolt pidi olema olema teatud valmisolek, teatav hea tahe, isegi kui ka nende poolt esines vahel seadusele ägedat vastupanu. Keegi ei oleks suutnud sundida eestlasi seda seadust vastu võtma, kui viimaste poolt poleks olnud teatud vastutulelikku suhtumist vähemuste soovidele. Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadust võib käsitleda ka kui teatud moel mittemateriaalset agraarseadusega tekitatud kahjude korvamist, nagu on teinud nt Vesa Vasara⁸⁹. Psühholoogiliselt oluliseks põhjuseks seaduse vastuvõtmisel võis olla asjaolu, et tsaariajal polnud mitte ainult sakslased ja rootslased, vaid ka eestlased ise kaua aega emakeelsest kooliharidusest ilma olnud. Nad olid pidanud ise kogema, mis tähendab elada vähemusrahvusena oma kodumaal. Siit ka teatud tolerantne suhtumine. Samuti olid nad Tsaari-Venemaa praktikast kindlasti õppinud, et vale kohtlemise tagajärjel võivad vähemused muutuda ebalojaalseteks kodanikeks ja koguni riigivaenlasteks.

Seaduse vastuvõtmist toetasid energiliselt mitmed silmapaistvad eestlastest poliitikud, esmajoones kindlasti hilisem president K. Päts⁹⁰ ning A. Anderkopp, kes nii I kui ka II Riigikogus seaduse väljatöötamisel aktiivselt kaasa löid ja selle kohest vastuvõtmist toetasid. Oluline roll seaduse riigiõiguslike ja valitsusõiguslike külgede formuleerimisel oli Siseministeeriumi Administratiivasjade Peavalitsuse juhatajal E. Maddisonil (hiljem Maddisoo),⁹¹ samuti mängisid seaduse ettevalmistamisel ning elluviimisel tähtsat osa siseminister K. Einbund (alates 1935. a K. Eenpalu) ja siseministeeriumi peareferent vähemusrahvuste küsimuses O. Angelus.⁹²

⁸⁷ Spindler, A. 1922. Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia. Herradele Riigikogu liikmetele pühendatud. Tallinn: Eestimaa Trükikoja AS.

⁸⁸ Spindler, A. An die Gegner der Kulturaautonomie der völkischen Minderheiten in Estland. Reval: Estländische Druckerei A.-G. (vorm. J. H. Gressel).

⁸⁹ Vasara 1995a, 499.

⁹⁰ E. Laaman nimetab K. Pätsi “vähemusrahvuste kultuuraautonoomia isaks”. Vt Laaman 1949, 300.

⁹¹ E. Maddison oli 1922. a Eesti Siseministeeriumi nõunik, 1922–1926 Siseministeeriumi Administratiivasjade Peavalitsuse juhataja, 1926–1928 Siseministeeriumi peasekretär ministriabi õigustega, 1928–1938 Riigikogu asjade valitseja ja 1934–1938 ühtlasi siseministri abi. Alates 1938. a oli E. Maddisoo Riigivolikogu peasekretär.

⁹² O. Angelus oli 1926–1935 Siseministeeriumi Administratiivosakonna abidirektor ja alates 1935. a Siseministeeriumi Üldosakonna abidirektor.

1925. a “Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus” oli (erinevate pealkirjade all) Riigikogus ja selle komisjonides menetluses peaaegu neli aastat. See seadus oli aastatepikkuse võitluse tulemus ja kandis enda struktuuris kõiki kompromiss-loomingu tunnuseid nii heas kui mõtlemapanevas mõttes. Tulevik pidi näitama, kuidas seda õnnestub praktikas ellu rakendada. Tegemist oli, nagu juba eespool öeldud, raamseadusega, mida tuli edaspidi valitsuste määrustega täiendada, et sellele täpsem sisu anda.

2.1.3. Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus

12. veebruaril 1925 vastu võetud “Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus” (vt Lisa 1) koosnes 31 paragrahvist, mis jagunesid laias laastus viieks osaks: üldised, kultuuroromavalitsuse kompetentsi ja selle organisatsioonilist ülesehitust puudutavad määrused (§-d 1–8), rahvusnimekirja puudutavad sätted (§-d 9–13), regulatsioonid kultuurnõukogu laialisaatmise ja kultuuroromavalitsuse tegevuse lõpetamise kohta (§-d 14 ja 15), määrused valimiste ja esimese kultuurnõukogu kokkukutsumise (§-d 16–28) ja valitsuse korralduste andmise õiguse kohta (§-d 29–31).

Nagu juba eespool öeldud (vt p 2.1.2), oli vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse näol tegemist raamseadusega, mille praktiliseks rakendamiseks oli vaja Vabariigi Valitsuse vastavaid määruseid. 8. juunil 1925 võttiski Vabariigi Valitsus vastu “Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuste korralduse määruse”, mis sätestas vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuste kompetentsi, nende liikmeskonda kuulumise kriteeriumid, tegevuse alused ja protseduurid. (vt Lisa 2). Samal päeval võeti vastu ka “Rahvusnimekirjade pidamise määrus”, mis sätestas rahvusnimekirjade koostamise ja nende kasutamise korra. (vt Lisa 3) ning “Eesti Vabariigi Saksa rahvuse kultuurnõukogu valimise määrused”.⁹³

Kultuuroromavalitsuse seadus kindlustas vähemusrahvustele õiguse avalik-õiguslikele ühendustele personaalprintsiiibil (tegemist oli seega personaalautonoomiaga), muidu tugines see omavalitsus sarnastele põhialustele kui lokaalne omavalitsusõigus: “[...] vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse asutused alluvad oma võimupiiri kuuluvate ülesannete teostamisel maksvatele seadustele ühel alusel kohalike omavalitsustega”. (§ 1). Nimetatud seaduste täiendamise või muutmise korral pidid need täiendused ja muudatused hakkama vastavates osades maksma ka kultuuroromavalitsuste kohta. E. Maddisoni järgi oli Eesti Vabariigi 1920. a põhiseadus lähtunud omavalitsuse küsimuses nn riiklikust teooriast, mille

⁹³ RT 1925, nr 101/102.

järgi on omavalitsus ainult riigivalitsemise eriline väljendus ja vorm ning sellena riigivalitsemise mehhanismi üheks osaks. Kõik ülesanded, mis omavalitsuste ja riigi poolt täidetakse, on riiklikud ülesanded. Omavalitsused, mis moodustavad riigiparaadiga ühe terviku ehk ühtse valitsemissüsteemi, täidavad nimetatud ülesandeid mitte sellepärast, nagu oleksid need ülesanded kohaliku või kogukondliku iseloomuga, vaid seepärast, et sel viisil täidetakse nad võimalikult paremini, rahvale vastuvõetavamal kujul ning väiksemate kulude ja raskustega kui sel juhul, kui nende täitmine toimuks keskvalitsuse aparaadi kaudu. Kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmisega olevat seda ideed kinnitanud ka Riigikogu, tunnistades haridus- ja kultuuriülesannete eest hoolitsemise riiklikuks ülesandeks ja näinud selle funktsiooni täitmiseks ette omavalitsuse ellukutsumise.⁹⁴ Lähtudes seega põhimõttest, et ka kodanike kultuurihuvide eest hoolitsemine on riiklik funktsioon ehk valitsusülesanne, mille teostamine Eestis lasus nii Vabariigi Valitsusel kui ka kohalikel omavalitsustel, peeti mõeldavaks vähemusrahvuste autonoomsete asutuste rajamist üldiste omavalitsustega ühistele alustele.

Olles rajatud küll samadele alustele kui maakonnavalitsuski, erines vähemusrahvuste kulturomavalitsus maakonnaomavalitsusest siiski mitmes olulisel moel. Näiteks ei piirdunud selle tegevuspiirkond vaid maakonnavalitsuse omaga ja teiseks, maakonnavalitsus oli üldomavalitsusüksus, samal ajal kui kulturomavalitsus pidi täitma vaid teatavaid ülesandeid teatud (vähemusrahvusest) kodanike suhtes. Võrreldes maakonnaomavalitsusega oli kulturomavalitsuse tegevuspiirkond seega laiem, kuid teisest küljest olid tema võimupiirid kitsamad kui maakonnavalitsusel: esiteks kuulusid tema võimkonda vaid hariduslike ja kultuuriliste ülesannete eest hoolitsemine ja teiseks, tal tuli täita nimetatud ülesandeid vaid teatavast rahvusest kodanike suhtes. (Isegi mitte kõigi nende suhtes, vaid ainult nende suhtes, kes on ennast kulturomavalitsuse liikmena registreerinud). Kulturomavalitsust iseloomustas ka asjaolu, et ta võis tekkida ja kaduda vastavast rahvusest kodanike eneste algatusel, kuna aga üldomavalitsused tekivad seadusandliku või valitsusliku keskvoimu korraldusel. Selles suhtes sarnanes kulturomavalitsus tavalisele ühingule.

Sellel et kulturomavalitsus sattus Eesti Vabariigi valitsussüsteemi raames just maakonnavalitsuse tasemele on mitmeid põhjuseid. Iseenesest oleks ju kahtlemata palju täpsem olnud rajada kultuurivalitsus autonoomse eriosakonnana haridusministeeriumi juurde,

⁹⁴ Maddison, E. 1925. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsus. – Maaomavalitsus. Eesti maakondade Liidu häälekandja, 11, 163–164; Vt ka Maddison, E. 1930/31. Die Erfahrungen mit der Kulturautonomie in Estland. – Nation und Staat, 6, 387 jj.

millega oli kultuuroromavalitsusel oma tegevuses kõige enam kokkupuutepunkte. Kuid vähemusrahvuste kultuuroromavalitsus ei olnud siiski, vaatamata kõigele, ainult kultuurialane spetsiaalalasutus. Seda vaadeldi, eriti just eestlaste (aga ka sakslaste) poolt, täiesti selgelt kui poliitilist institutsiooni, mille kontrolli all hoidmiseks peeti siseministeeriumit sobivamaks kui haridusministeeriumit. Et kultuuroromavalitsuse kuulumist siseministeeriumi haldusalasse põhjendada, asetati rõhk sõnaga “kultuur” seostuvalt asjalik-funktsionaalselt momendilt (mis viitas haridusministeeriumile) formaalset momenti väljendavale sõnale “omavalitsus” ja nii leiti märksõna selle lülitamiseks siseministeeriumi koosseisu.⁹⁵ Kultuurvalitsuse jooksev asjaajamine ei toimunud samas mitte ainult siseministeeriumi kaudu – Saksa Kultuuroromavalitsuse kooli- ja kultuuriamet suhtlesid haridusministeeriumiga ja osalt ka vahetult haridusministriga; maksuküsimusi arutati otse riikliku maksuametiga jne. Siseministeeriumi teenistusala järelevalveõigus piirdus peamiselt katastriameti tegevuse ja kultuuroromavalitsuse eelarvega. Kuna Eesti Vabariigis valitsusasutuste ja provintsiaalvalitsuste vahelised vaheastmed puudusid, siis pidi vähemusrahvuste kultuuroromavalitsus (mida käsitleti kogukondliku omavalitsusena) paratamatult maakonnavalitsuse tasemele paigutuma, kuna kõrgema määra omavalitsusorganeid Eestis lihtsalt ei eksisteerinud. Samas ületas kultuuroromavalitsuse tähtsus suurel määral tavalise kohaliku omavalitsuse taseme.

Esialgsetele kartustele, et vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse näol võib tekkida “riigis teine riik”, leiti lahendus kultuuri ja poliitika range eraldamise põhimõttes (vt p 2.1.2). Alguses tuli loomulikult leida vastused keerukale küsimusele, kas need kaks rahvusliku elu külge on teineteisest üleüldse eraldatavad, ja kui vastus on positiivne, siis kuhu see vahejoon täpselt tõmmata.⁹⁶ Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuste organitel keelati kasutada oma autoriteeti ja tööjõudu ning avalik-õiguslikke abinõusid (eeskätt sundmääruste andmise ja maksude kehtestamise õigust) poliitiliseks otstarbeks. Poliitilised ülesanded pidi enda kandma võtma (nagu varemgi) sakslaste poliitiline esindus Riigikogus. Vabariigi Valitsus pidi olema põhimõtteliselt kultuuroromavalitsuse jaoks mitte ülem- vaid ainult järelevalveinstantsiks. Kultuuroromavalitsuse oma kompetentside piires tehtud otsused ja sundmäärused ei vajanud mingit erilist valitsusepoolset kinnitust. Et kompetentsipiiridest üleastumisi ei esineks, selleks jäid riigile laialdased järelevalve õigused. Konkreetselt pidid selle üle valvama kohtu- ja siseministeerium administratiivkohtu kaudu. Lisaks sellele oli

⁹⁵ DSHI 100 Weiss, 41, 27a.

⁹⁶ Poliitika ja kultuuri lahutamise probleemistiku kohta vt ka Hasselblatt, W. 1930/1931. Hat sich die Kulturaautonomie in Estland gewährt? – Nation und Staat, H. 7, 443–444.

Vabariigi Valitsusel õigus kultuurnõukogu igal ajal laiali saata. (Seejärel tuli küll viivitamatult uued valimised välja kuulutada.) Seda õigust Vabariigi Valitsus ühel korral, detsembris 1933, ka kasutas (vt p 2.2.2). (Kõrvalmärkusena olgu öeldud, et kultuurnõukogul puudus seaduse järgi õigus end ise uute valimiste läbiviimise eesmärgil laiali saata.)

Kulturomavalitsuse kompetentsi kuulusid esmajoones vastava vähemusrahvuse avalike ja eraõppeasutuste valitsemine, organisatsioon ja järelevalve, samuti muud kultuurielu alad (ettekannete ja loengute korraldamine, muuseumide ja muinasmälestiste hooldamine, spordi- ja noorsooküsimused, ülikoolid, teater, film jpt, asutuste valitsemine jne. (§ 2). Vähemuste hoolekande küsimus jäeti seadusest välja ja pidi lahendatama eriseadusega. Samuti ei käsitletud seadus vähemuste kirikuelu (vt p 2.1.2). Kulturomavalitsusel oli oma liikmete suhtes sundmääruste väljaandmise õigus (§ 4) ja mis eriti oluline, oma liikmete iseseisev maksustamisõigus (§ 6d). Vähemusrahvuse autonoomse kultuurvalitsuse finantsilised alused pärinesid riigi antavatest summadest avalikele koolidele ja muude kultuurialaste ülesannete teostamiseks, samuti maksudest, annetustest, korjandustest jne (§ 6). Veelgi enam, vähemusrahvuste kulturomavalitsuse tegevusulatus ei hõlmanud mitte ainult oma koolide ja kultuurisfääri juhtimist, vaid ka õigust nende eesmärkide tarbeks ühiskondlikest fondidest raha saada, mis jagunes võrdselt kogu elanikkonna vahel. (nt vähemusrahvuste teatrid said märkimisväärset toetust Eesti valitsuse ühiskondlikest fondidest).⁹⁷

Kulturomavalitsuse seadus (§ 8) sätestas vähemusrahvustena “Saksa, Vene ja Rootsi rahvused ning need Eesti piirides elavad vähemusrahvused, kelle üldarv mitte vähem kui kolm tuhat”. Seda arvu langetati alles läbirääkimiste käigus 4000-lt 3000-le,⁹⁸ millega tulid vähemusrahvustena (kulturomavalitsuse ellukutsumise õigust silmas pidades) arvesse veel juudid ja lätlased. (1920. a põhiseadus tunnustas vähemusrahvustena vaid kolme nimepidi nimetatud rahvust, st sakslasi, venelasi ja rootslasi). On põhjust arvata, et see miinimumarv (3000) oli selleks, et vastu tulla Eestis elavatele juutidele (Eesti kodanikest juute oli statistika andmeil 3045 inimest⁹⁹). Samas võis see olla ka lihtsalt kaalutletud arv, mille puhul on elujõuline kultuurautonoomia veel võimalik.

⁹⁷ Aun, K. 1989b. Vähemusrahvuste kultuurautonoomia Eestis. – Edasi, nr 176, 2.

⁹⁸ ERA, f 85, n 1, s 60, 198. Huvitava faktina võib märkida, et kulturomavalitsuse seaduseelnõu II ja III lugemisel Riigikogu üldkomisjonis tegi siseminister K. Eenpalu ettepaneku hoopiski tõsta seda numbrit 4000-lt 5000-le. Komisjon seda ettepanekut ei toetanud. ERA, f 80, n 2, s 411. Riigikogu üldkomisjoni protokollid nr 40 (08.05.1924), 2–3 ja nr 46 (19.05.1924), 2.

⁹⁹ Jokton, K. 1992. Juutide ajaloost Eestis. Tartu: TÜ trükikoda, 51.

Kulturomavalitsuse liikmestaatuse aluseks oli kandmine vastava vähemuse rahvusnimekirja (nimetatud ka rahvuskatastriks ja rahvusregistriks) (§ 9), mida peeti kahes osas: nn täiskasvanute register (register A) ja lasteregister (register B). Rahvusnimekirja võisid lasta end kanda vähemalt 18-aastased vastavast rahvusest Eesti Vabariigi kodanikud. (St et vähemusrahvuse liikmetena läksid arvesse vaid Eesti kodanikud.) Rahvuse Põhimõtteks oli seejuures isiku vaba tahe oma rahvuse määramisel. Sakslaste tungivat soovi seada sisse sunduslik rahvusnimekiri (*Zwangskataster*)¹⁰⁰ ei pidanud Riigikogu võimalikuks rahuldada. Sunnikataster oleks tõepoolest piiranud põhiseaduse paragrahvis 20 garanteeritud isiku vaba õigust oma rahvusliku kuuluvuse määramisele. Alla 18-aastased kanti registrisse koos vanematega. Kui üks vanematest ei kuulunud vastavasse rahvusesse, otsustas laste nimekirja võtmise vanemate vastastikune kokkulepe. Kui seda ei saavutatud, siis registreeriti laps isa järgi. Registrisse võetud alaealised pidid deklareerima oma soovi kulturomavalitsuse liikmeks jääda ühe aasta jooksul pärast 18-aastaseks saamist. Liikmeksoleku lõpetas inimese surm, Eesti Vabariigi kodakondsusest lahkumine, omal soovil liikmestaatusest loobumine või kui alaealine ühe aasta jooksul pärast 18-aastaseks saamist ei ilmutanud liitumissoovi. Rahvusnimekirjast võis seega ka omal soovil lahkuda, kuid taotluse korral ennast uuesti nimekirja kanda oli omavalitsusorganitel õigus sellest keelduda. Teatud määral välditi sel viisil kergemeelset mängu rahvusnimekirja liikmeks olemisega. On äärmiselt oluline rõhutada, et kuulumine mingisse rahvusesse ja sama rahvuse kulturomavalitsusse olid kaks täiesti erinevat asja.

Kulturomavalitsuse tähtsaimaks, kandvaks organiks oli kolmeks aastaks valitud 20–60 liikmeline kultuurnõukogu (esimese kultuurnõukogu puhul pidi täpse liikmete arvu kinnitama Valimiste Peakomitee, järgmiste puhul pidi selle määrama kindlaks eelmine nõukogu enne oma volituste lõppemist), mis otsustas kulturomavalitsuse loomise ja likvideerimise, andis kulturomavalitsuse piires välja sundmäärusi, koostas omavalitsuse eelarve, kehtestas kultuurmaksud, valis oma liikmete seast kultuurvalitsuse liikmed ja revisjonikomisjoni (kontrollis kulturomavalitsuse administratsiooni, kultuurvalitsuse juhtkonna ja kultuurhoolekogude tegevust ja andis aru kultuurnõukogule), moodustas vajaduse korral kultuurkuratooriumi jne. Kultuurvalitsus oli kulturomavalitsuse kõrgeim täidesaatev organ, mis koosnes vähemalt kolmest liikmest, kelle kultuurnõukogu valis oma ametisoleku ajaks. Kultuurvalitsus esindas kulturomavalitsust ametlikus suhtluses Vabariigi Valitsusega, kohalike omavalitsustega ja teiste ametiasutustega, eraisikute ja kohtutega. Ta käsutas varasid, juhtis vastava vähemusrahvuse õppeasutusi ja kultuuritööd ning palkas

¹⁰⁰ Vt nt Hasselblatt, W. 1931. Saksa vähemusrahvuse kulturomavalitsus. – Eesti Politsei, nr 4, 259.

personali. Juhul kui kultuurnõukogu laiali saadeti, täitis kultuurvalitsus nõukogu funktsioone kuni uue kultuurnõukogu valimiseni. Kultuurvalitsuse liikmed pidid olema vähemusrahvuse hääleõiguslikud liikmed, samas ei pruukinud nad olla kultuurnõukogu liikmed. Nii kultuurnõukogu kui ka kultuurvalitsus asusid pealinnas Tallinnas (§ 5). Kohalikke kultuurhoolekogusid (kuratooriume) vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse eelnõu esialgu ette ei näinud, need võlgnesid oma lisamise seadusesse J. Tõnissoni ja baltisakslaste vahel 1924. a märtsis sõlmitud kokkulepetele (vt p 2.1.2). Kultuuroromavalitsuse seadus kultuurhoolekogude kohta täpsemaid määrusi ei sisaldanud, nende konkreetne organisatsiooniline külg pidi jääma kultuurnõukogu kompetentsi. Üldised juhtnõuad vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuste kultuurhoolekogude tegevusele kehtestas Vabariigi Valitsuse määrus 18. detsembril 1925 (vt Lisa 4). 29. detsembril avaldati see Riigi Teatajas, nii et oma tegevust võisid hoolekogud alustada alates 1. jaanuarist 1926. Kohalike kultuurhoolekogude ellukutsumisega oli ära hoitud ülemäärane tsentralisatsioon, ilma et üle kogu Eesti Vabariigi ulatuva rahvusliku omavalitsuse organisatsiooni ühtsus selle all kannataks.

Kultuuroromavalitsus pidi oma tegevuse lõpetama, kui niimoodi otsustas kultuurnõukogu või rahvusgrupi liikmete arv langes alla 3000 inimese (§ 15). Põhimõttelise tähendusega oli seaduse § 31, mis nägi ette õiguse eesti enamusrahvusele moodustada kultuurautonoomia sarnaselt teistele vähemusrahvustele neis piirkondades, kus eestlased on arvulises vähemuses. Sellega võeti terminilt “vähemus” igasugune negatiivne varjund. (sks *Minderheit* – “vähemus”, sks *Minderwertigkeit* – “alaväärtuslikkus”). Praktikas seda võimalust siiski ei kasutatud, kuna haridus- ja sotsiaalministeeriumil oli piisavalt võimalusi silmas pidada eesti rahvusest kodanike kultuurilisi soove neis omavalitsusüksustes, kus teised rahvused moodustasid enamuse.

Et kultuuroromavalitsust ellu kutsuda, tuli läbida seadusega detailselt kindlaksmääratud protsess. Kõigepealt pidid vastava rahvusgrupi esindajad või nende juba olemasolevad kultuuriorganisatsioonid kultuuroromavalitsuse ellukutsumist Vabariigi Valitsuselt taotlema. Nimetatud taotluse alusel kuulutas Vabariigi Valitsus seejärel välja valimised vastava vähemuse esimesse kultuurnõukokku. Esimese kultuurnõukogu valimisteks valijate nimekirjade kokkuseadmise ja valimiste endi juhtimiseks moodustati Valimiste Peakomitee, valitsuse, kohtu ja vastava rahvuse esindajast. Viimane oli *ex officio* peakomitee esimees. Esimeste valimiste korraldamise kulud võttis valitsus enda kanda (järgmised tuli vähemustel korraldada oma kulu ja kirjadega). Kultuuroromavalitsuse ellukutsumise tähtsaks eelduseks oli

rahvuslik distsipliin. Selle olemasolu tõestamiseks nõudis kultuuroromavalitsuse seadus muuhulgas, et valijate nimekirjadesse laseb ennast üles võtta vähemalt 50% viimase rahvaloenduse andmeil Eesti Vabariigis elavatest vastava vähemusrahvuse valimisõiguslikest kodanikest, samuti pidi esimese kultuurnõukogu valimistel osalema vähemalt 50% nimekirjadesse kantutest. Koos esimese kultuurnõukogu kokkutulemisega pidi oma tegevuse lõpetama ka Valimiste Peakomitee. Esimene kultuurnõukogu pidi lõplikult otsustama, kas kultuurautonoomia ellu kutsuda ja ühes sellega kõik rahvusgrupi kooli- ja kultuurielu puudutavad küsimused iseenda kätte võtta või mitte. Kui kultuurnõukogu oli 2/3 häälteenamusega võtnud vastu positiivse otsuse, kuulutas Vabariigi Valitsus vastava vähemusrahvuse kultuuroromavalitsuse avatuks.

Järgnevatel aastatel tehti 1925. a vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadusesse vaid mõned üksikud muudatused või täiendused. Nii näiteks võeti 15. jaanuaril 1931 vastu “Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse korralduse määruse osalise muutmise määrus”, mille järgi võis Vabariigi Valitsuse kinnitusel ellu kutsuda ühise kultuurhoolekogu mitme maakonna jaoks või ühe maakonna mitme kultuurhoolekogu tegevuspiirkonnaks jagada, senise kolme aasta asemel pidi kultuurnõukogu valitama neljaks aastaks ning kultuurvalitsuse liikmetele võis nüüdsest määrata palka või töötasu.¹⁰¹

7. detsembril 1931 tõsteti valitsuse määrusega rahvusnimekirja kandmise iga 18-lt 21-le aastale.¹⁰² Alates 21. detsembrist 1932 muutus rahvusnimekirja andmete seas kohustuslikuks elukohaandmete märkimine.¹⁰³ Samal aastal muudeti seni kehtinud määrust, mille järgi toimus nn lasteregistris kirjas olevate alaealiste rahvusregistrisse ülekandmine 18-aastaseks saamise järel vaid nende omal taotlusel. Nüüdsest pidi see toimuma automaatselt.¹⁰⁴

“Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse” põhjal kutsusid oma kultuuroromavalitsused ellu saksa ja juudi vähemusrahvused, mis kuulutati Vabariigi Valitsuse poolt avatuks vastavalt 4. novembril 1925 ja 6. juunil 1926.

Juudi Tallinna koguduse esindajad andsid Eesti juudi koguduste nimel Vabariigi Valitsusele teada oma soovist kultuuroromavalitsus ellu viia 19. oktoobril 1925. Kultuurnõukogu

¹⁰¹ RT 1932, nr 6, art 48.

¹⁰² RT 1931, nr 107.

¹⁰³ RT 1933, nr 1, art 3.

¹⁰⁴ DSHI 140 Baltikum 488, 32a.

valimised toimusid 23.–25. maini 1926.¹⁰⁵ I kultuurnõukogu esimeheks valiti H. Aisenstadt. Juudi kultuurnõukogu koosnes 27 liikmest, mida ajavahemikul 1926–1940 valiti kokku viis korda. Kultuurvalitsusse kuulus kokku 7 liiget. Juudi kultuurhoolekogud tegutsesid Tartus, Narvas, Pärnus, Rakveres, Viljandis ja Valgas.¹⁰⁶ Juudi kultuurautonoomia katkes 1940. a.¹⁰⁷

Vene vähemusrahvus¹⁰⁸ elas suhteliselt kompaktselt ja võis teostada oma rahvuslikke huvisid kaugeleulatavalt juba kohalike omavalitsuste raames. Samuti ei peetud nt vene kooliautonoomiat vene rahvusgrupi suhteliselt madala kultuuri- ja haridustaseme tõttu otstarbekaks. Olevat valitsenud üldine arvamine (sh ka vene rahvusrühmas endas), et venelased kulturomavalitsust ei vajagi ning selle rajamine tähendaks kultuurmaksu kehtestamise (mis oleks olnud vältimatu) tõttu vaesele, peamiselt maarahvastikust koosnevale vene vähemusrahvusele väljakannatamatut majanduslikku koormust. Lisaks kõigele oli eesti keeles koostatud vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus Tartu Ülikooli professori ja vene vähemuse silmapaistva tegelase M. Kurtšinski järgi suuremale osale vene seltskonnast, sh isegi kõige haritumatele ringkondadele, täiesti tundmatu (sic!), samal ajal kui kohalik venekeelne ajakirjandus sellele pea üldse tähelepanu ei pööranud.¹⁰⁹ 1937. aastal vene haridusseltside esindajad Vabariigi Valitsusele taotluse rahvusliku kulturomavalitsuse rajamiseks siiski esitasid, kuid valitsus ei pidanud uute kulturomavalitsuste loomist võimalikuks, viidates põhiseaduse jt seadusandlike aktide muutmisega seotud formaalsetele takistustele.¹¹⁰ (W. v. Wrangelli andmeil olevat vene rahvusgrupp taotlenud kulturomavalitsust veel koguni nii hilja kui 30. oktoobril 1939).¹¹¹ Võib öelda, et Vene kulturomavalitsust asendas tegelikult mingil määral suurim vene vähemusrahvuse organisatsioon Eestis, 1923. a vene rahvusekretäri A. Jansoni initsiatiivil loodud Vene Haridus- ja Heategevate Seltside Liit, mida sellisena olevat toetatud ka

¹⁰⁵ Jokton, K. 1992, 51–52, Maddison, 1926, 23.

¹⁰⁶ Garleff 2005, 109.

¹⁰⁷ Juudi vähemusrahvuse kohta Eestis vt ka Berg, E.; Verschik, A. 1999. Juudid. – Viikberg 1999, 214–222.

¹⁰⁸ Vene vähemusrahvuse kohta sõdadevahelise aja Eesti Vabariigis annab põhjaliku ülevaate Исаков, С. Г. 1996. Русские в Эстонии (1918–1940). Историко-культурные очерки. Тарту: Компю. Vt lisaks Issakov, S. 1998a. Venelased. – Viikberg 1998, 525–539; Issakov, S. 1998b. Die russische nationale Minderheit in Estland: Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft. – Hackmann, J. (Hrsg.). Estland – Partner im Ostseeraum. Travemünder Protokolle 2. Lübeck: Ostsee-Akademie, 117–138; Smith, David J. 1999. Retracing Estonia's Russians. Mikhail Kurchinskii and Interwar Cultural Autonomy. – Nationalities Papers, No 3, 455–474; Ruutsoo, R. 1995. Die Herausbildung einer russischen Minderheit in der Republik Estland 1918–1940. – Nordost-Archiv. Neue Folge. Bd. IV, H. 2, 551–575; Rajasalu, I. 1998. Eesti Vabariik ja vene kogukonna poliitiline stabiliseerumine. – Ant 1998, 126–137.

¹⁰⁹ Kurtšinsky, M. 1930/31. Kulturaautonomie und die russische Minderheit in Estland. – Nation und Staat, 12, 775–776.

¹¹⁰ ERA, f 31, n 2, s 4798.

¹¹¹ DSHI 100 Wrangell, 7, 673.

valitsuse, presidendi ja kohalike omavalitsuste poolt.¹¹² Usutavasti oleks vene vähemusrahvuse kultuuromavalitsus realiseerunud mõne aasta jooksul, kuid järgnenud ajaloosündmused ei andnud selleks enam aega.

Rootsi rahvusgrupp nõustus, et ka neile võiks rahvuslik kultuuromavalitsus kasuks tulla, kuid otsustas esialgu jääda äraootavale seisukohale, kuni rootslased selle tarvis majanduslikult ja intellektuaalselt jõukamaks ja tugevamaks muutuvad.¹¹³ Ei ole päris täpne väita (mida sageli on tehtud), nagu oleks rootsi rahvusrühm nautinud vastavaid õigusi juba kohalike omavalitsuste raames, kuna vaid veidi üle poole Eesti rootslastest elasid rootsi enamusega valdades, ülejäänud aga ülekaalukalt eestlastest enamusega omavalitsustes.¹¹⁴ Seega ei saanud üllatavalt paljud nendest kasutada 1920. a põhiseaduses sätestatud õigust kasutada lävimisel kohalike omavalitsusasutustega oma emakeelt.

Läti Vabariigiga oli juba 1922. a sõlmitud spetsiaalne riikidevaheline koolikonventsioon, mis võimaldas mõlema riigi vastavast vähemusrahvusest õpilastel valida omal äranägemisel, kas nad soovivad käia koolis Eestis või Lätis. See asjaolu ja ning samuti lätlaste tendents assimileerumisele seletavad, miks läti rahvusgrupp ei kasutanud oma rahvusliku kultuuromavalitsuse loomise õigust.¹¹⁵

2.2. EESTI VABARIIGI SAKSA KULTUUROMAVALITSUS 1925–1940

2.2.1. Eesti Vabariigi Saksa Kultuuromavalitsus 1925–1933

Kultuuromavalitsuse seaduse vastuvõtmine Riigikogus ei tähendanud sugugi mitte seda, nagu oleks töö kultuuromavalitsuse ellukutsumise teel olnud lõpetatud. Vastupidi, palju keerukat eeltööd autonoomia läbiviimiseks ootas alles ees. Tuli otsustada, kas majanduslikult nõrgenenud saksa rahvusgrupp suudab pikema aja jooksul kultuuromavalitsuse finantseerimiseks vajalikud vahendid leida. Seepärast oli vaja teha üldised eelarvekalkulatsioonid järgmisteks aastateks. Arvestuste tulemusel otsustati, et võrreldes seniste kulutustega rahvusgrupi kultuur- ja rahvustöö tarbeks kultuuromavalitsuse ellukutsumisega olulist koormuse kasvu ei kaasne, sissetulekud pidid samas jääma

¹¹² Liidu loomisel ühendas see 25, 1928. a 64 ja 1938. a juba 90 vene vähemusrahvuse seltsi ja ühingut. Исаков, С. Г. 1996. Русские в Эстонии (1918–1940). Историко-культурные очерки. Тарту: Компью, 56; vt ka Venelased algatavad uuesti kultuuromavalitsuse teostamist. – Päevaleht 1938, nr 253, 4.

¹¹³ Revaler Bote. Sonderausgabe (Autonomie-Nummer). 23. Februar 1925, 8.

¹¹⁴ Elmar Nyman. Einige Erwägungen zur estnischen Minoritätenpolitik der Selbständigkeitsjahre, betreffend die schwedische Volksgruppe. DSHI 100 Weiss, 41, 43.

¹¹⁵ Katus, K. jt 1997. Development of national minorities. Republic of Estonia up to 1944. – Trames, 1, 3, 240.

muutumatuks. Seega ei olnud finantseerimise küsimus probleemiks. Oli ka mõeldav, et kui rahvuslikud vastuolud riigis tulevikus teravnevad, siis annaks kultuuroromavalitsus saksluse vastastele võimaluse omaavalitsust hävitades saksa kultuurielu ühe hoobiga purustada või kõigi nende isikute suhtes, kes Saksa Kultuuroromavalitsuse liikmeks astudes ametlikult on oma kuulumist saksa rahvusesse tunnistanud, mingisuguseid repressioone kasutusele võtta (ametnike vallandamine, ettevõtete boikoteerimine jne). Kuna kogemused on näidanud, et rahvuslikud vastuolud tekivad kõigepealt just poliitilisel alal, siis pidi kultuuroromavalitsuse elluviimine, koos kultuuri ja poliitika lahutamise põhimõttega, hoopis aitama juhtida võimalikud šovinismi ilmingud kultuuri alalt eemale ja luua võimalus, tugevale poliitilisele võitlusele vaatamata, kultuuri aladel rahulikult edasi töötada. Veel üheks ohuks oli, et sakslased kultuuroromavalitsuse läbi endi ja kogu ülejäänud maa vahele müüri ehitavad, seeläbi kapselduvad ja oma mõju kaotavad ning lõpuks tähtsusetuks vähemuseks marginaliseeruvad.¹¹⁶ Kõiki eelnimetatud ohtusid peeti sakslaste poolt siiski äärmiselt ebatõenäolisteks.¹¹⁷

Juba 15. veebruaril 1925, st kolm päeva peale kultuuroromavalitsuse seaduse vastuvõtmist ja veel enne selle jõustumist 3. märtsil, otsustas Saksa-Balti Erakonna delegaatidepäev teatada valitsusele soovist moodustada rahvuslik kultuuroromavalitsus.¹¹⁸ Kultuuroromavalitsuse ellukutsumiseks moodustati ettevalmistav komisjon, mis jagati tegevusvaldkondade alusel mitmeks grupiks: rahvusnimekirja loomine (see pidi olema nn algkatastriks) ja valimiste organiseerimine, kooliasjad, finantsküsimused ning sisemine ülesehitus (eriti keskvalitsuse ja kultuurhoolekogude vaheliste suhete aluste väljatöötamiseks) Osakondi juhtisid vastavalt A.Spindler, H. Pantenius, H. Koch ja O. v. Lilienthal.¹¹⁹

Ka Vabariigi Valitsus ei venitanud ning peale kultuurautonoomia vormilist taotlemist 11.aprillil 1925 nimetati juba enne nädala möödumist, 17. aprillil, ametisse Valimiste Peakomitee, koosseisus esimees W. Hasselblatt (järgmiste komiteede esimeesteks olid saksa kultuurvalitsuse presidendid), siseministeeriumit ja kohtut esindasid vastavalt E. Maddison ja H. Siimer.¹²⁰ Kiirkorras järgnesid ka kultuuroromavalitsuse ellukutsumiseks hädavajalikud valitsuse määrused. (vt p 2.1.2).

¹¹⁶ Marginalisatsioon – kohanematus ehk pidetu iseolemine, kui põhirahvusega kontakte ei looda, kohaliike traditsioone ega keelt ei omandata, kuid samas kaotatakse side ka rahvuskaaslastega (ja lähtemaaga). Sotsiaalses mõttes elatakse otsekui vaakumis, mis võib põhjustada võõrandumist ja frustratsiooni.

¹¹⁷ ERA, f 85, n 1, s 49, 32–34. Der Weg zur deutschen Kulturselbstverwaltung. (Kulturautonómie). Ein Merkblatt für Jedermann. Estländische Druckerei A.-G., Reval (ilmumisaasta puudub, ilmselt 1925).

¹¹⁸ Liivik 2000, 27.

¹¹⁹ ERA, f 85, n 1, s 60, 132–133.

¹²⁰ ERA, f 85, n 1, s 60, 132, 183; Hasselblatt 1996a, 53; ERA, f 85, n 1, s 60, 132, 183.

1922. a rahvaloenduse andmeil elas Eestis 11 989 valimisõiguslikku sakslast, st et valijate nimekirjad pidid sisaldama ümmarguselt 6000 nime (vähemalt 50%). Kui seda arvu poleks saavutatud, oleks see andnud tunnistust sellest, et saksa rahvusgrupp pole piisavalt küps (või on ta juba liiga nõrk), et ise enda kultuurihuvide eest hoolitseda.¹²¹ Uus võimalus kulturomavalitsuse ellukutsumiseks oleks seaduse järgi tekkinud sel juhul alles kolme aasta pärast. Valimise korra pidi välja töötama Valimiste Peakomitee ja kinnitama Vabariigi Valitsus. Nähti ette, et I saksa kultuurnõukogu valimised toimuvad üldvalimiste kaudu, millede läbiviimiseks jagati kogu Eesti maakondlikul alusel valimisringkondadeks (vaid Petserimaa liideti liialt väikese sakslaste arvu tõttu Võrumaaga). Iga ringkonna jaoks määrati sõltuvalt seal elavate sakslaste arvust kindlaks valitav nõukoguliikmete arv:

Harjumaa koos Tallinnaga – 16,

Tartu – 8,

Virumaa ja Pärnu – kumbki 3,

Järvamaa, Läänemaa, Viljandimaa, Saaremaa, Võru- ja Petserimaa – igaüks 2

Valgamaa 1 saadik.

Seega pidi saksa kultuurnõukogu koosnema kokku 41 saadikust.¹²² Saadikute sellise jaotusega oli välditud liiga tugev tsentralisatsioon, kuna baltisaksluse keskus, pealinn Tallinn, ei omanud isegi mitte 1/3 mandaatidest. Nimetatud 10 valimisringkonda jagunesid omakorda 67 väiksemaks valimispiirkonnaks.¹²³ Valimisteks moodustati 64 kolmeliikmelist kandidaatide nimekirja, nendest Tallinnas 33, mis jagunesid 6 valimisliitu, lisaks oli 3 üksiknimekirja. Tartus oli 2 valimisliitu 15 nimekirjaga, Virumaal ja Pärnumaal 3, Saaremaal, Läänemaal, Viljandimaal ning Võru- ja Petserimaal 2, Valgamaal ja Järvamaal 1 nimekiri. Tallinna kandidaadid O. Haller, J. Hansen, A. Knüpffer, E. Riemer, A. Spindler, A. Spreckelsen ja E. Wulff esitasid muuhulgas ka valimisdeklaratsiooni, ülejäänud kandidaadid mingisuguseid valimisplatvorme ei avaldanud. Registreeritud hääleõiguslikke kodanikke oli 11 562 ehk lausa 97% seadusega (vt eespool) nõutavast. Valimised toimusid vahejuhtumiteta 3.–5. oktoobrini 1925 ning nendest võttis osa 7894 ehk 67% valimisõiguslikest sakslastest. Valimisringkondade lõikes oli suurima valimisaktiivsusega Viljandimaa (78%) ja vähimaga Valgamaa (62%). Tallinnas oli saadud häälte arvu silmas pidades kõigist teistest peajagu üle Werner Hasselblatt, kellele järgnesid Axel v. Maydell, Harry Koch ja Jacob Hansen. Tartus osutusid tuntumatest tegelastest valituks Heinrich Pantenius, arst Karl Dehio ja ajakirjanik Siegmund Klau, Virumaal koolitegelane Karl v.

¹²¹ ERA, f 85, n 1, s 49, 3. Der Weg zur deutschen Kulturselbstverwaltung .

¹²² ERA, f 85, n 1, s 49, 4. Der Weg zur deutschen Kulturselbstverwaltung.

¹²³ Maddison, E. 1926. Die Nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda, 21.

Zeddelmann, Järvamaal parlamendisaadik Carl Schilling ja Pärnumaal Ewald Ammende. Advokaat Walter v. Stackelberg osutus muuseas valituks nii Tartus kui ka Saaremaal (otsustas Saaremaalt saadud mandaadi kasuks).¹²⁴

1. novembril 1925 kell 13.00 võis I saksa kultuurnõukogu koguneda oma esimeseks istungiks, mis peeti Mustpeade Klubis.¹²⁵ Kohal olid 38 kultuurnõukogu liiget (Böthlingk ja Ammende viibisid Pärnu Musse 135. aastapäeva juubelipidustustel ja R. Anrep oli oma mandaadi vahetult enne istungit maha pannud.)¹²⁶ Vabariigi Valitsust esindasid siseminister K. Einbund, välisminister A. Birk, K. Päts jt. Istungi avas Valimiste Peakomitee esimehena W. Hasselblatt, lausudes muuhulgas: “Esimest korda meie ajaloos astub meie maa sakslaste esitus kokku, et otsustada, kas meie tahame ennast rahvuslise koguna konstrueerida, kas meie omi kultuuriliseid huvisid võtame oma kätte ja kuidas me oma teo peame välja arendama” ning vastuseks K. Eenpalu õnnesoovidele: “Mitte ainult Eestimaa sakslaste vaid ka riigi kasuks asume tööle – mille tähtsus – seaduse maksmisele panemisega – meie riigi sisemises arenemises tähtsaks momendiks peab saama. [...]...et kultuurnõukogu tänaseid otsuseid hää tahtmine saab juhtima, ja et vaenulised mõtted temalt eemal peaks olema, selle peale vaatamata, mida ta otsustab”. Peale tervituskõnesid ning kogu Euroopast saabunud õnnitlustelegrammide ettelugemist valiti kultuurnõukogu ajutine juhatus, mille esimeheks sai Harry Koch, kes nüüd juhtimise W. Hasselblattilt üle võttis. Esimesel istungil tuli vastu võtta kultuurnõukogu kodukord ning langetada põhjapanev otsus, kas kutsuda Saksa Kultuuroomavalitsus ellu või mitte. Nagu kultuurnõukogu esimese istungi protokoll näitab, valitsesid ka värskelt valitud kultuurnõukogu liikmete seas eriarvamused, ja kuigi kõik olid ühel meelel kultuuroomavalitsuse maksmapanemise vajaduse suhtes, peeti aktiivseid debatte. See oli ka üsna loomulik, kuna astuti ju seni täiesti tundmatule õiguslikule pinnale, samuti oli olemasolev kultuuroomavalitsuse seadus vaid raamseadus ja jättis lahtiseks terve rea küsimusi, mis alles tulevikus pidid saama selgitatud. Otseseid kultuuroomavalitsuse vastaseid nõukogu liikmete seas ei olnud, siiski leidis skeptikuid, kes pidasid õigemaks kõigepealt valitsuse määrused ära oodata. Teised omakorda olid kultuuroomavalitsuse viivitamatu elluviimise poolt vastuvõetud seaduse puudustele vaatamata.¹²⁷ Tuli langetada otsus, kas kehtiv kultuurautonoomia seadus võimaldab praktikas tööd teha. Kui kultuurnõukogu vastus oleks olnud eitav, oleks kultuuroomavalitsuse seadus ja kogu kultuuroomavalitsuse mõte olnud algusest peale diskrediteeritud. Kell 19.30 otsustati ühehäälselt Saksa Kultuuroomavalitsus

¹²⁴ Maddison 1926, 22; DSHI 100 Wrangell, 3, 181–183.

¹²⁵ ERA, f 85, n 1, s 67. I Eesti Saksa kultuurnõukogu avamiskoosoleku protokoll. 1. november 1926.

¹²⁶ DSHI 100 Wrangell, 3, 183.

¹²⁷ ERA, f 85, n 1, s 67. I Eesti Saksa kultuurnõukogu avamiskoosoleku protokoll.

ellu viia ja valitsusele vastav teade edastada.¹²⁸ 4. novembril järgnes Vabariigi Valitsuse otsus Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse tegevuse avatuks kuulutamise kohta.¹²⁹

8. ja 10. novembril 1925 toimus kultuurnõukogu esimene korraline istungjärk, kus pandi paika organisatsioonilised põhijooned tulevaste Saksa Kulturomavalitsuse organite tegevuse jaoks, nende edasine täpsustamine pidi jääma kultuurvalitsuse hooleks. Valiti esimene korraline kultuurvalitsus koosseisus Harry Koch, Axel v. Maydell, Berend v. Wetter-Rosenthal, Bruno Mayer ja Jacob Hansen. Kultuurvalitsuse presidendiks (sageli nimetatud ka esimeheks) valiti poliitik ja ärimees Harry Koch (1880–1939)¹³⁰ ja asepresidendiks üks endisi Eestimaa rüütelkonna juhtpoliitikuid advokaat B. v. Wetter-Rosenthal (1874–1940). Sekretäriks valiti J. Beermann. Määrati kindlaks ka kultuurnõukogu komisjonid ja valiti nende liikmed.¹³¹ Kultuurnõukogu määrused, ringkirjad jne otsustati avaldada lisaks kohustuslikule Riigi Teatajale veel ajalehtedes Revalsche Zeitung, Dorpater Zeitung ja Arensbürger Wochenblatt.¹³²

Lähtudes Vabariigi Valitsuse 8. juuni 1925 “Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse korraldamise määrusest” ja baltisaksa rahvusgrupi konkreetsetest vajadustest, ehitati üles Saksa Kulturomavalitsuse struktuur (vt Lisa 7). Saksa Kulturomavalitsuse kõrgeimaks otsustavaks ehk seadusandlikuks organiks (omamoodi rahvuslikuks parlamendiks) oli kõigi saksa rahvusnimekirja kantud hääleõiguslike kodanike poolt 10 valimisringkonnast (1939. a oli valimisringkondi 11) kolmeks (alates 1932. a neljaks¹³³) aastaks valitud 41–43-liikmeline kultuurnõukogu. Seaduse järgi pidi kultuurnõukogu koos käima vähemalt üks kord aastas, saksa kultuurnõukogu pidas praktikas vähemalt kaks istungjärku aastas, kevadel ja sügisel. Peale 1925. a valiti saksa kultuurnõukogu veel 1928, 1931 ja 1934. a. Konkreetsete eriküsimuste arutamiseks valis kultuurnõukogu enda liikmete seast järgmised viis komisjoni: üld-, kooli-, finants-, katastri- ja õiguskomisjon.

Saksa Kulturomavalitsuse täidesaatvaks organiks oli kultuurnõukogu poolt valitud kultuurvalitsus, millel algselt oli 5, hiljem 6–8 liiget (sh president ja asepresident). Kultuurvalitsuse president oli samal ajal ka kultuurnõukogu esimeheks. President esindas

¹²⁸ DSHI 100 Weiss, 41, 114.

¹²⁹ RT 1925, 175/176.

¹³⁰ Harry Edward Ottokar Koch oli 1923. a olnud Saksa-Balti Erakonna esimees. Lõpetanud Tartu Ülikooli, keemia eralal. Suri Frankfurt am Mainis.

¹³¹ ERA, f 85, n 1, s 67. Saksa kultuurnõukogu istungite protokollid nr 2 (8.10.1925) ja nr 3 (10.10.1925); DSHI 100 Wrangell, 3, 186–187.

¹³² DSHI 100 Wrangell, 3, 188.

¹³³ RT 1932, nr 6, art 48.

kulturomavalitsust välissuhtluses ning juhatas kultuurnõukogu ja kultuurvalitsuse istungeid. Kultuurvalitsuse korralised istungid toimusid üks kord nädalas ja kestsid 3–5 tundi, lisaks neile peeti vajaduse korral erakorralisi istungeid ja läbirääkimisi.¹³⁴ Kultuurvalitsus oli tegevusvaldkondade alusel jagatud järgmisteks ametiteks (osakondadeks):

1. sekretariaat oli sekretäri juhtimisel vastutav kultuurnõukogu ja kultuurvalitsuse kirjavahetuse pidamise eest, sekretariaadi ülesandeks oli ka kultuurkuratooriumide raamatupidamise kontrollimine ja järelevalve;
2. katastriamet lõi alused kultuurvalitsuse tööle, kuna tema poolt juhitud rahvusnimekiri fikseeris Saksa Kulturomavalitsuse liikmete koosseisu, luues sellega aluse kodanike kuuluvuse määramisele saksa rahvusgruppi, nõustas piirkondlike rahvusnimekirjade pidamise asjus kultuurhoolekogusid;
3. kooliamet (hõlmas kultuurnõukogu koolikomisjoni) reguleeris lähtudes haridusministeeriumi juhtnõõridest saksa koolide tööd; finantsamet seadis sisse ja kinnitas kultuurmaksud ning koostas kulturomavalitsuse eelarve;
4. kultuuriamet (üldharidus-, kõrgkooli-, muuseumide ja teadusühingute sektsioon) korraldas näitusi, kontserte, ettekandeid ja teisi kultuuriüritusi;
5. spordi- ja noorsooamet pidi (nagu juba nimigi ütleb) juhtima kulturomavalitsuse noorsoo- ja rahvustööd.

1928. a nimetati spordi- ja noorsooamet ümber noorsootöö- ja sideteenistuse ametiks (veel hiljem noorsoo- ja rahvustöö ametiks), katastriamet katastri- ja statistikaametiks ning maksuamet finants- ja maksuametiks.¹³⁵ Iga ameti eesotsas seisis üks kultuurvalitsuse liige osakonnajuhataja kohustes, presidendil lasus kogu kulturomavalitsuse sisemine juhtimine. H. Weiss säilitas presidendiks valituna ka oma eelmise ametikoha kultuurameti juhina, mida ta eelnevalt juba asepresidendina oli pidanud. Ka kultuurvalitsuse sekretär kuulus juhtivate tegelaste hulka, kuid ta ei olnud kultuurvalitsuse liige, vaid selle ametlik asjaajaja.¹³⁶ Mis puudutab kultuurvalitsuse ametikohti, siis jagunesid need kahte kategooriasse – palgalised ja auametid. Palgaliste hulka kuulusid teiste hulgas kooli- ja kultuuriameti juhatajad, esimene nendest juba alates kultuurvalitsuse loomisest ja teine alates H. Weissi nimetamisest sellesse ametisse (1930. a). Palgaliste ametnike kohta peeti spetsiaalseid teenistuslehti, mis õigustasid neid tulevikus saada oma töö eest riiklikku pensioni. Kulturomavalitsuse presidendi positsioon oli võrreldav (sise)ministeeriumi osakonnajuhataja omaga.¹³⁷ Saksa

¹³⁴ Bremen, S. v. 1993. Erinnerungen. – Wistinghausen, H. v. (Hrsg.) Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag, 247.

¹³⁵ Hasselblatt 1996a, 54.

¹³⁶ DSHI 100 Weiss, 41, 27.

¹³⁷ Samas, 25p.

kultuurvalitsuse asukohaks valiti Eestimaa Kirjanduse Ühingu hoone Tallinnas, aadressil Kohtu tn 6 (tänapäeval Eesti Teaduste Akadeemia – K. L.).

Saksa Kultuuroromavalitsuse otsuste elluviimise ja selle praktilise töö eest hoolitsemiseks kohalikul tasandil otsustati novembris 1925 asutada järgmised lokaalsed kultuurhoolekogud – Viru, Järva, Lääne, Saare, Pärnu, Viljandi, Tartu, Valga ja Võru-Petseri.¹³⁸ Nagu näha, kattusid need esimese kultuurnõukogu valimisteks moodustatud valimisringkondadega (vt lk 59), v.a Harjumaa, mille jaoks eraldi kultuurhoolekogu ette ei nähtud ja mille eest oli vastutav kultuurvalitsus Tallinnas. Tallinn-Harjumaa kultuurhoolekogu asutamist arutati küll 1927. aastal, kuid loobuti, kuna kardeti sellega kaasnevaid liigseid kulusid.¹³⁹ Jaanuaris 1928, peale seda kui valitsus oli lükanud tagasi soovi rajada kultuurkuratoorium Narva (põhjendusega, et ühte maakonda on ette nähtud ainult üks kultuurhoolekogu), otsustati seal moodustada selle asemel spetsiaalne kultuurikomisjon.¹⁴⁰ Alates 1. jaanuarist 1937 jagati senine Virumaa kultuurhoolekogu kaheks – Viru I (Rakveres) ja Viru II (Narvas).¹⁴¹

II saksa kultuurnõukogu valimised toimusid 27.–29. oktoobrini 1928. Keskmine valimisaktiivsus oli 69%, seega veidi kõrgem kui I nõukogu valimistel. Väheste eranditega valiti uude kultuurnõukogusse needsamad nimed, kes olid ka esimeses nõukogus olnud. S.Klau eelnev prognoos, et “kõrgliteraadid” (*Hochliteraten*) surutakse välja praktiliste elualade esindajate poolt, ei läinud seega täide.¹⁴² Kuna I kultuurnõukogu oli ülekaalukalt tegelenud kooliküsimustega, siis valiti eriti väikelinnades ka II nõukogusse koolide esindajaid, keda võib nende akadeemilise hariduse tõttu literaatide hulka arvata. Kultuurnõukogu istungjärgul 1928. a detsembris otsustati tõsta kultuurvalitsuse liikmete arvu viielt kuuele. Valituks osutusid Harry Koch, Axel v. Maydell, Wilhelm v. Wrangell, Robert Weiss, Berndt Ströhm ja Jacob Hansen.¹⁴³ Presidendiks valiti uuesti H. Koch, kes oli presidendina küllaltki populaarne, kuigi suur osa kultuurnõukogu liikmetest nõudis temalt väiksemat järeleandlikkust eestlaste suhtes. Samuti olevat talle ette heidetud liigset materialistlikku meelsust.¹⁴⁴ Viimast ei saa H. Kochile kui ärimehele kindlasti ka väga ette heita. Asepresidendiks valiti kõigepealt Robert Weiss, kes sellest ametist siiski loobus, viidates, et tema nägemust mööda peaks kogu baltisaksluse hõlmamiseks olema

¹³⁸ ERA, f 85, n 1, s 67; DSHI 100 Wrangell, 3, 186–187.

¹³⁹ ERA, f 85, n 1, s 66, 109, 128

¹⁴⁰ DSHI 100 Wrangell, 4, 287, 299.

¹⁴¹ ERA, f 85, n 2, s 503.

¹⁴² DSHI 100 Wrangell, 3, 246; 277–278.

¹⁴³ Samas, 4, 281–282.

¹⁴⁴ Bremen 1993, 248.

kodanikuseisusest presidendi kõrval ametis aadlikust asepresident. Peale seda, kui A. v. Maydell oli pakutud kohast loobunud, valiti asepresidendiks W. v. Wrangell.¹⁴⁵ On tüüpiline, et veel Saksa Kulturomavalitsuse ellukutsumisel üritasid kõik baltisaksa ringkonnad selle presidenti sarnase autoriteediga riietada, nagu seda oli peaaegu piiramatult nautinud Eestimaa rüütelkonna peamehe kohusetäitja (1911–1914) E. v. Dellingshausen, kellel otsene järeletulija saksluse kõrgeima poliitilise autoriteedina puudus. See püüd ilmnas nt selles, et autoriteetide lõhe pidi olema välditud sel moel, et kultuurvalitsuse (täidesaatev) president oli samal ajal ka kultuurnõukogu (seadusandlik) eesistujaks. Just linnalised ringkonnad olevat pidanud hoolikalt silmas seda, et kodanlikku päritolu presidendi kõrval oleks kultuurvalitsuse asepresident valitud aadli hulgast.¹⁴⁶

III saksa kultuurnõukogusse peeti 24.–26. oktoobrini 1931. Vahepeal oli loodud eraldi Narva valimisringkond 2 saadikuga.¹⁴⁷ 42-st senisest nõukoguliikmest valiti vaid 9 ümber, millist tulemust võin ilmselt hinnata kui usalduseavaldust kulturomavalitsuse juhtkonna, eriti isiklikult president Harry Kochi, senisele poliitikale. Samuti võib valimiste tulemuses kindlasti näha valijate soovi stabiilsuse järele, et rahvustöö jätkuks senises suunas. 6. detsembril 1931 valiti uus kultuurvalitsus. Järjekordseks ametiajaks valiti presidendiks Harry Koch, asepresidendiks W. v. Wrangell ja teisteks liikmeteks J. Hansen, B. Ströhm, Siegfried v. Bremen¹⁴⁸ ja H. Weiss. Kulturomavalitsuse sekretäriks valiti Oswald Hartge.¹⁴⁹

Kuna riik kulturomavalitsuse valitsusaparaati ei toetanud (üks varasem eelnõu oli küll riigi osalemise selle ülalpidamises ette näinud, kuid seaduse lõppversioonist jäi see paragrahv välja¹⁵⁰), osutus selle ülalpidamiseks vajalikuks nn kultuurmaksu sisseseadmine, mida saksa vähemusrahvus pidi kandma üldiste avalike maksude kõrval. Maksude abil tuli finantseerida ka neid kultuurielu alasid, mida riik ei toetanud. Algselt olid vajalikud summad saadud annetuste kogumise teel, kuid pikemas perspektiivis peeti seda moodust sihikindla kultuuritöö jaoks liiga ebakindlaks aluseks. Saksa Kulturomavalitsuse heaks maksustamise alla kuulusid kõik rahvusnimekirja kantud üle 18-aastased isikud, v.a ilma sissetulekuta ja

¹⁴⁵ DSHI 100 Wrangell, 4, 281–282.

¹⁴⁶ Wrangell, W. v. 1957/58. Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland. – Baltische Hefte, 163–164.

¹⁴⁷ DSHI 100 Wrangell, 4, 386.

¹⁴⁸ Siegfried v. Bremen oli lõpetanud 1910. a Tartu Ülikooli õigusteaduse erialal. Saksa kultuurnõukogu liige alates 1928. Aastatel 1931–1938 oli kultuurvalitsuse liige (katastriameti eesotsas), 1930/31 Eestimaa Võõrandatud Mõisate Omanike Liidu esimees, 1938/39 Saksa Kooliabi esimees.

¹⁴⁹ DSHI Wrangell 100, 5, 410–411; 417–418. O. Hartge oli 1914–1918 õppinud Tartu Ülikoolis ja 1920. a omandanud Heidelbergis õigusteaduste doktori kraadi. Töötas 1921–1931 advokaadiabina, 1927–1930 oli Balti–Saksa Erakonna sekretär ja ühtlasi saksa kultuurvalitsuse spordi- ja noorsoo-osakonna juhataja.

¹⁵⁰ ERA, f 85, n 1, s 60, 176.

varanduseta inimesed, kes selle alusel maksuvabastust palusid. Kõik maksukohuslased jagati maksuklassidesse, vastavalt eelneva aasta riiklikule tulumaksule. Kultuurmaks koosnes progresseeruva iseloomuga põhimaksust ja lisamaksust. Napi sissetulekuga inimestele nähti ette põhimaks 200–1000 marka (rahareformi järel 2–10 kr) aastas, suurema sissetulekuga isikutele kehtestati kultuurmaks 0,5–2% aastasest puhastulust, sõltuvalt maksuklassist.¹⁵¹ Samas maksid rida üksikisikuid ja ettevõtteid aasta-aastalt tunduvalt rohkem. Eriti sellistel puhkudel nagu uute koolide ehitamine või erinevate sihtkapitalide kogumine, oli tegemist küllaltki silmapaistvate summadega. (Nt 1926. a kogunes maksudest 6 265 000 ja annetustest 3 089 000 marka).¹⁵² Aastatel 1926–1930 maksid kultuuroromavalitsuse liikmed kultuurmaksu kokku 371 000 kr. Saksa Kultuuroromavalitsuse kogueelarves moodustas kultuurmaks vaid veidi üle 20% sissetulekutest. Saksa koolile kulus enam kui 85% eelarvest, üldisele valitsemisaparaadile (katastri-, maksu- ja finantsamet) seevastu vaid 5%, kuna peaaegu kõik ametid peeti auametitena.¹⁵³ Tööalad, mis kultuuroromavalitsus eraühingutelt üle võttis, olid ka edaspidi seotud sarnaste kuludega, teisest küljest aga tuleb silmas pidada seda, et ühtainsat ühtset rahvusorganisatsiooni oli kindlasti praktilisem ja seepärast ka odavam majandada kui paljusid lõtvade sidemetega, üksteisega kattuvaid ühingu

Juba I saksa kultuurnõukogu valimisteks koostatud, nn algkatastrisse õnnestus registreerida 97% 1922. a rahvaloenduse järgi Eestis elavatest sakslastest¹⁵⁴ (vt lk 59) ja kogu vaadeldaval perioodil jäi see suhtarv üldjoontes samaks. Esimestel aastatel oli liikumine saksa rahvusregistris, mille andmed olid aluseks maksuraamatute koostamisele ja seega kogu kultuurvalitsuse maksukorraldusele, samuti kultuurnõukogu valimisnimekirjadele, suhteliselt aktiivne. (1926. aastal oli uusi sissekandeid 240 ja väljaastumisi 144, 1927. aastal vastavalt 212 ja 124, 1928. aastal 185 ja 104 ning 1929. aastal 172 ja 89).¹⁵⁵ Hoolimata sellest, et andmete muutustest teatamine oli kodanikele kohustuslikuks tehtud, ei õnnestunud täielikult väga hajutatult elavate kultuuroromavalitsuse liikmete elukohamuutusi või laste sündi õigeaegselt registreerida ja kultuurvalitsusel puudusid ka selleks vajalikud sunnimeetmed, et kodanikele sellel alal survet avaldada. Samuti ei olnud võimalik katastriametil endal pidevalt neid muudatusi jälgida, kuna ainuüksi Harjumaal esines 6890 kultuuroromavalitsuse liikme kohta ca 2500 aadressimuutust aastas. Veelgi raskem oli jälgida elukohavahetust ühe kultuurhoolekogu piirkonnast teise. Väljapääs leiti aadressiandmete korrigeerimises vaid

¹⁵¹ RT 1925, nr 31/32.

¹⁵² Blossfeld 1935, 16.

¹⁵³ ERA, f 85, n 1, s 60, 155.

¹⁵⁴ Wachsmuth 1939, 77; ERA, f 85, n 1, s 60, 134.

¹⁵⁵ Hasselblatt, W. 1933. Das Amt für Kataster und Statistik der deutschen Kulturverwaltung in Estland in den ersten sechs Jahren seines Bestehens. Berlin-Wilmersdorf, . [Sonderabdruck aus Nation und Staat, H. 6], 358.

kord aastas (kevadest enne kultuurmaksude sissenõudmise algust) suuremas mahus. Register A hõlmas 1920. aastal 10 260, 1. mail 1930 – 10 645 ja 1. novembril 1931 – 10 743 inimest. Kasv toimus eelkõige seetõttu, et sisseastumised ületasid väljaastumisi, saksa rahvusgrupi iive oli negatiivne. Register B hõlmas 1. novembril 1931. aastal 3252 saksa last. Püsivaks probleemiks oli, et kõiki lapsi ei kantud vanemate poolt õigeaegselt nimekirja, vaid seda tehti sageli alles vahetult enne lapse kooliealiseks saamist.¹⁵⁶

Saksamaa toetused Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse heaks olid 1920. aastate alguses üsna juhuslikud (vt p 1.1), alates 1920. aastate keskpaigast muutusid need reeglipäraseks ja omandasid laialdased mõõtmed 1930. aastatel. Näiteks 1925. aastal toetas Saksa Välisamet saksa kultuurvalitsust 100 000 RM-ga ja ajavahemikul 1926–1932 püsivalt 120 000 RM-ga aastas. (Need summad ei sisalda Eesti saksa koolidele ja teistele saksa organisatsioonidele saadetud abirahasid).¹⁵⁷ Hinnanguliselt moodustas Saksamaalt kuni ümberasumiseni Eesti sakslusele voolanud finantsabi 35–50% kõigist rahvusgrupi kultuuri- ja rahvustöökulunud summadest.¹⁵⁸ Seega olid Saksamaa toetused Saksa Kulturomavalitsuse eelarves olulise tähtsusega ja võib öelda, et paratamatult viisid need rahvusgrupi kasvavasse finantssõltuvusse Saksamaast.

1928. a võttis kultuurnõukogu istungil kulturomavalitsuse tegevuse asjus kriitiliselt sõna A. Spindler, lausudes muuhulgas: “Me soovisime kultuurautonoomiat kuid saime ainult kulturomavalitsuse ja oleme sellest teinud, vaid midagi ühingu sarnast. Vaatamata säravale majanduslikule edule tuleb äratada pettumuse tunnet, kuna mitte majandusküsimused, vaid kultuuriline nivoo on see, mis on meie eksistentsi aluseks”.¹⁵⁹ W. Hasselblatt koostas samal aastal kultuurnõukogu tellimusel märgukirja, milles leidis, et kuigi Saksa Kulturomavalitsuse töö on esimesel kolmel aastal küll üle ootuste hästi edenenud, peaks kultuurvalitsus oma eeliseid, võrreldes seniste saksa organisatsioonidega, paremini maksma panema – kulturomavalitsus ei tohiks piirduda ainuüksi kooliasutuseks olemisega, vaid see peab muutuma Eesti sakslaste “rahvuslikuks eluvormiks”. W. Hasselblatt oli arvamusel, et kulturomavalitsus peaks välja andma rohkem määrusi, kuna selle õiguse vähene kasutamine võivat kergesti viia selle kadumiseni ja et üleminek lasteregistrist täiskasvanute registrisse peaks toimuma automaatselt. Samuti pidas ta suurte valimiskulude tõttu vajalikuks kultuurnõukogu ametisoleku aja pikendamist viiele aastale, kulturomavalitsuse erinevate

¹⁵⁶ Hasselblatt 1933, 361–362.

¹⁵⁷ Grundmann 1977, 645.

¹⁵⁸ Hehn 1984, 30.

¹⁵⁹ DSHI 100 Wrangell, 3, 272.

organite kompetentsipiiride täpsustamist, kultuurvalitsuse presidendi volituste laiendamist (president peaks saama õiguse korralduste ja ringkirjadega otse kultuuro-mavalitsuse liikmete poole pöörduda, mis tekitaks rohkem huvi ja distsipliini kui pressi vahendusel avaldatavad aruanded ja otsused), kultuuro-mavalitsuse tegevuse ulatuslikumat kajastamist sõnas ja pildis jne.¹⁶⁰ S. Klau arvates oli kultuuro-mavalitsus, vaatamata mõningatele puudustele ja vajakajäämistele selle töös “meie [saksa rahvusgrupi – K. L.] jaoks juba praegu meie rahvuse säilimise ja arengu vajalikuks ja lihtsalt vältimatuks instrumendiks muutunud ja kui tahta seda täna meie rahva elust kõrvaldada, siis ennustaks see rasket rahvuslikku katastroofi, mis oleks vaevalt väiksem kui see, mis meie juhtivate seisuslike saksa organisatsioonide purustamine ühe aastakümne eest meie jaoks endaga kaasa tõi”.¹⁶¹

Praktika näitas, et teatud mõlemapoolse (nii eesti kui saksa) hea tahte olemasolul oli kultuuro-mavalitsuse töö võimalik, kuigi aeg-ajalt kerkisid esile küsimused, millele ei leitud selget ja üheseltmõistetavat vastust ning mis seepärast nõudsid aeganõudvaid läbirääkimisi. Seejuures oli ka siseministeerium ise olukorras, kus ta oli sunnitud otsuseid *ad hoc* langetama, ilma et tal oleks olnud võimalik küsimustesse põhimõttelist selgust tuua. Eriti ebakindel oli selline olukord seetõttu, et ministrid, kellel isiklikult olid üksikute küsimuste suhtes erinevad vaated, vahetusid üsna sageli. Saksa Kultuurvalitsuse president Harry Koch pidas eriti õbaõnnestunuks seaduse neid määruseid, mis pidid reguleerima kultuuro-mavalitsuse suhteid kohalike omavalitsustega.¹⁶² Avaliku saksa koolivõrgu aluseks pidi seaduse järgi olema “kokkulepe” kohalike omavalitsustega, üksmeele mittesaavutamise korral pidi lõpliku otsuse langetama Vabariigi Valitsus. Praktika näitas aga, et valitsus sekkus sellistel juhtudel väga vastumeelselt. Ka kohalike omavalitsuste kohustus osaleda saksa vähemuse avalike koolide ülalpidamises oli suhteliselt ebamääraselt paika pandud ja võimaldas H. Kochi sõnul lokaalsetel omavalitsustel teostada vastavaid arvutusi oma suva järgi (loomulikult arvutati sel juhul kohaliku omavalitsuse rahakoti kasuks). Suureks puuduseks oli baltisakslaste arvates rahvuskatastri vabatahtlik iseloom, kuna – pidades silmas inimlikku laiskust – oli arusaadav, et vähesed 18-aastaseks saanud noored ilmusid ise kohale, et lasta end rahvusnimekirja kanda. Seetõttu tuli kultuurvalitsuse katastriametil teha palju ebavajalikku tööd, mida oleks saanud vältida, muutes katastrisse kandmise

¹⁶⁰ ERA, f 85, n 1, s 350, 5–19. Denkschrift über den Ausbau der Deutschen Kulturselbstverwaltung.

¹⁶¹ Klau, S. 1928. Drei Jahre deutsche Kulturselbstverwaltung. I. Ursprung und Hemmnisse. – Dorpater Zeitung, Nr. 235, 1.

¹⁶² Koch, H. 1930/1931. Fünf Jahre deutsche Kulturselbstverwaltung in Estland. – Nation und Staat, H. 4, 241–242.

kohustuslikuks.¹⁶³ W. v. Wrangell samas siiski ei mäleta, et oleks esinenud erilisi raskusi noorte täiskasvanuteregistrisse ülekandmisel.¹⁶⁴

Alates 1920. aastate lõpust on eelkõige Eesti saksa noorsoo hulgas jälgitav natsionaalsotsialistliku mõttelaadi levik, kindlad rahvussotsialistlikud grupeeringud moodustusi siiski alles peale Adolf Hitleri võimuletulekut Saksamaal 1933. a. Baltisaksa noori ahvatles peamiselt saksa rahvustervikluse idee, mis pidi “ohustatud rahvuskaaslasi konsolideerima rahvulikult ja sotsiaalselt”.¹⁶⁵ Baltisakslaste jaoks oli aastasadu olnud auks selle riigi suhtes, mille kodanikena nad selleks kohustatud olid, lojaalsed ja truud olla. Kolmanda Riigi tasalülitamispoliitika murdis selle traditsiooni. Kujunes noorte baltisakslaste sisekonflikt nende rahvusliku kuuluvuse ja “riikkondsuse” vahel. Saksa kultuurvalitsuse noorsootöö juhi Arved v. Taube sõnul toimus seoses natsionaalsotsialismi võidukäiguga Saksamaal ka Eesti baltisaksa noorte “üleminek romantilis-liitlaslikult rangelt realistlik-rahvuslikule elustiilile”¹⁶⁶ ning W. v. Wrangell märkis, et “täna saaks veel noorsooliikumist suunata, muidu võib see oma teed minna”.¹⁶⁷

Loodeti, et Hitleri all kasvav Saksamaa mõjuvõim avaldab positiivset mõju ka saksa rahvusgrupi poliitilisele ja sotsiaalsele olukorrale Eesti Vabariigis. Samuti tunti, et “Saksamaa rahvulikust uuenemisest” ei tohi ka Eesti sakslased kõrvale jääda. Nn “uuenemisliikumise” (*Erneuerungsbewegung*) mõistes võeti vahet tegemata kokku mitmesugused, põhiliselt idealistlik-romantistlik laadi impulsid ja tõukejõud, mis Saksamaal mõju avaldasid ja mille keskmes oli rahvusidee.¹⁶⁸ Natsionaalsotsialismi peeti vaid selle liikumise üheks vormiks. Ajalooliselt vaadatuna ei olnud “uuenemisliikumine” natsionaalsotsialismiga identne, kuid reaalses elus muutus vahetegemine nende vahel üsna pea võimatuks.¹⁶⁹ Vastavalt baltisakslaste elukutselisele ja sotsiaalsele struktuurile olid sidemed parempoolsete rahvuslike ringkondadega Saksamaal, Weimari vabariigi peamiste kriitikutega, eriti tihedad. Oluline roll oli ka kasvaval Saksamaa poolsele finantstoetusel.

¹⁶³ Koch 1930/1931, 242; Hasselblatt 1930/1931, 447–448.

¹⁶⁴ DSHI 100 Wrangell, 3, 173.

¹⁶⁵ Taube, A. v.; Thomson, E. 1996. Baltisakslased Eestis ja Lätis. Baltisaksa ajaloo lühiülevaade. Tartu: Baltisaksa Kultuuri Selts, 39.

¹⁶⁶ Taube, A. v. 1936b. Jugendarbeit und Erwachsenenbildung. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, 218.

¹⁶⁷ DSHI 100 Wrangell, 5, 459.

¹⁶⁸ Wittram, R. 1964. Rückblick auf den Strukturwandel der deutschbaltischen Volksgruppen in letzten Jahrzehnt vor der Umsiedlung. – Classen, P.; Scheibert, P. (Hrsg.) Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet. Bd. 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 237.

¹⁶⁹ Nn “uuenemisliikumise” ja natsionaalsotsialismi vahekordade kohta vt lähemalt Wittram 1964, 237 jj.

Saksamaalt lähtunud üleskutse “poliitiliste ja ühiskondlike vormide uuendamiseks”¹⁷⁰ leidis seepärast vastuvõtlikud kõrvad.

“Uuenemisliikumise” kristlik-konservatiivne vorm ilmnes nn Balti Vendluse (*Baltische Brüderschaft*) salajases ringis. (Kõrgem juhtkond oli salajane.) See Rakverest pärineva Otto v. Kurselli poolt 6. aprillil 1929 Berliinis asutatud organisatsioon, mis oli välja kasvanud 1920. a asutatud ühingust nimega Orduasutajate Liit (*Verband der Ordensgründer*), üritas elustada orduaegseid ettekujutusi ning kasvatada baltisaksa noorsoo seas uut aristokraatlikku eliiti.¹⁷¹ Organisatsiooni juhtimine Eestis olevat kõigepealt tehtud ülesandeks Roman v. Antropoffile ja alates 1932. aastast Tallinna arstile Otto Hallerile.¹⁷² Eestis Balti Vendlus registreeritud ei olnud, vaid tegutses illegaalselt. Ühingu näol oli tegemist salaorduga, mille eesmärgiks pidi olema baltisakslaste ühendamine, nende organisatsioonide ümberkujundamine ja mõjutamine, sidemete alalhoidmine sakslaste vahel Baltikumis ja Saksamaal jne. Ordu valitses seestpoolt mitmeid Saksamaal asuvaid baltisaksa organisatsioone, sh Balti Usaldusnõukogu, Eesti- Liivi- ja Kuramaa rüütelkondade liidud jne.¹⁷³

Natsionaalsotsialistlik Liikumine Eestis, mida on sageli nimetatud lühidalt “liikumiseks” (sks *Bewegung*) püüdis baltisaksa rahvusrühma tegevust esialgu lihtsalt suunata, hiljem juba tasalülitada. Esialgsetest puhtakujulistest vestlusringidest arenesid 1932. aastal Eesti baltisaksa natsionaalsotsialistliku liikumise erinevad organisatsioonilised struktuurid. “Liikumise” algus Eestis on tihedalt seotud endise Balti rügemendi staabiülema rittmeister (kapten) Victor von zur Mühleni (1879–1950) isikuga, keda on vahel nimetud lausa Baltikumi *Gauleiter*’iks. Ühel reisil Saksamaale, ilmselt 1928/29 aastavahetusel, olevat Mühlen lasknud end tutvustada Alfred Rosenbergile, kes vahendas talle kohtumise Adolf Hitleriga.¹⁷⁴ Ilmselt oli Mühlenil eesmärk Eestis NSDAP “väliposti” asutada ning ta soovis selleks Hitleri nõusolekut. Viimane seda mõtet siiski ei pooldanud.¹⁷⁵ Peale tagasipöördumist

¹⁷⁰ Rauch 1995, 141 jj.

¹⁷¹ Balti Vendluse kohta vt lähemalt Grimm, C. 1977. Die Baltische Brüderschaft. Hannover-Döhren: v. Hirschheydt, siin: 1; 16.

¹⁷² DSHI 100 Wrangell, 6, 528.

¹⁷³ Uexküll, B. v. 1993. Erinnerungen an Schloss Fickel und die Nachkriegszeit in Berlin und München. – Wistinghausen 1993, 168–169.

¹⁷⁴ Hehn, J. v. 1977. Zur Geschichte der deutschbaltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland. – ZfO, 600.

¹⁷⁵ Redecker, N. v. 2001. Victor von zur Mühlen und die nationalsozialistische Bewegung im estländischen Deutschtum. Eine biographische Annäherung. – Garleff 2001, 90.

Eestisse asus Mühlen aktiivselt natsionaalsotsialismi propageerima, pidades ettekandeid Tartus, Narvas, Paides jne ning olles kontaktisikuks NSDAP ja Eesti “liikumise” vahel.¹⁷⁶

20. märtsil 1932 alustas liikumise hääletoruna (tiraaž 600–700 eksemplari) ilmumist nädalaleht *Der Aufstieg* (Tõus), mille toimetus muutus natsionaalsotsialistliku liikumise ideeliseks keskuseks Eestis. Lehe väljaandjaks oli Hans v. Schulmann, kuid poliitilise vastutuse võttis peagi üle Heinrich Jucum. Lehes avaldati rassiideoloogilisi, tasalülitamist nõudvaid ja Adolf Hitlerit ülistavaid kirjutisi ning välispoliitilisi uudiseid, eriti Saksamaalt. Sisepoliitiliste teadetega oldi ettevaatlikumad.¹⁷⁷ Arvestades sakslaste vähemusrühvuse positsiooni Eestis, oli *Der Aufstieg* üllatavalt radikaalne ajaleht, mis kuulutas ennast avalikult A. Hitleri natsionaalsotsialismi pooldajaks. Peale Hitleri võimuletulekut Saksamaal 1933. a jaanuaris radikaliseerus leht veelgi enam, üha selgemalt nõuti kõigi Eesti sakslaste institutsioonide, eelkõige ajakirjanduse ning Saksa-Balti Erakonna tasalülitamist ja kontrolli omandamist Saksa Kulturomavalitsuse üle. 1. mail 1932 kirjutas H. v. Schulmann lehes NSDAP programmist: “NSDAP parteiprogramm oma formuleeringutega iseenesest meisse Eestis üldse ei puutu ja seepärast tuleb mitte ainult selle üksikutest osadest, vaid ka kui tervikust loobuda. [...] Mis meid Eestis selle programmi juures praktiliselt huvitama peaks, ei ole mitte selle sisu, vaid suhtumine. Selle peame ja kavatseme me kodumaal kompromissitult ja sallimatult läbi suruda!”¹⁷⁸

24. märtsil 1932 registreeriti Tallinnas Saksa Klubi (*Deutscher Klub*) eesotsas koolidirektor Emil Mussoga, mis pidi moodustama “liikumise” välised raamid. Alguses oli klubil 90 ja veidi aega enne selle keelustamist 1933. a detsembris 128 liiget.¹⁷⁹ 12. aprillil 1932 peeti Tallinnas Mustpeade Majas veel ühe natsionaalsotsialistliku organisatsiooni, Saksa Omaabi (*Deutsche Selbsthilfe*), esimene üldkogu. Esimeheks valiti R. v. Andropoff.¹⁸⁰ Hiljem oli Omaabi seotud eelkõige Tallinna advokaadi Oskar Lutzi (1902–1975) nimega. Ühingu eesmärgiks pidi olema püüdlemine “oma liikmete majandusliku, eetilise ja moraalse taassünni poole”.¹⁸¹

¹⁷⁶ Hehn 1977, 601; Redecker 2001, 91.

¹⁷⁷ Redecker 2001, 92.

¹⁷⁸ *Der Aufstieg*, 01.05.1932, 2.

¹⁷⁹ Redecker 2001, 89–90.

¹⁸⁰ *Der Aufstieg*, 17.04.1932, 4.

¹⁸¹ *Der Aufstieg*, 01.5.1932, 4.

25. märtsil 1933 tõi Woldemar v. Maydell ajalehes *Revalsche Zeitung* ilmunud artiklis¹⁸² välja kolm erinevat baltisaksa poliitilist rühmitust:

nn “vanabaltlased” (*Alt-Balten*) eelkõige vanadest traditsioonidest kinnihoidvad aadlikud, kes on küll konservatiivsed, kuid mitte reaktioonilised ning suhtuvad Eesti Vabariiki lojaalselt;

“uus” grupp, mis osalt moodustus sisserännanutest (optandid) ja ei olnud seni veel tugevamalt liitunud;

natsionaalsotsialistid, kes tegutsemisihast pulbitsesid ja keda W. v. Maydelli arvates pidi tasakaalustama “vanabalti” grupp.

Saksa kultuurivalitsus erinevate rahvusrühma siseste gruppide suhtes seisukohta ei võtnud, kuid kindlasti ei saanud ta lubada baltisaksluse lõhestumist.

1932. a algul võtsid mõlemad suuremad eesti päevalehed, *Päevaleht* ja *Postimees*, esimest korda tõsiselt sõna kulturomavalitsuse printsiibi vastu. Neile vastas A. de Vries, kelle sõnul oli toimumas oluline muutus eestlaste ja baltisakslaste omavahelistes suhetes, kuna noorel eesti intelligentsil olevat teised vaated kui nende isadel, aga ka sakslaste noorema generatsiooni mõttemaailm olevat hoopis teine. Seepärast pidas ta vajalikuks olemasoleva (kulturomavalitsuse) raamseaduse täiendamist.¹⁸³ Kõige tõsisemaks probleemiks peeti kulturomavalitsuse juhtkonnas saksa rahvusgrupi üha kasvavat isoleerumist.

2.2.2. Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsus 1933–1940

Kuigi juba 1930. aastate algusega olid kaasnenud tugevnenud rahvuslikkuse ilmingud, tõi kümnendi keskpaik endaga kaasa veelgi ägedama šovinismilaine kogu Euroopas. Eestis ilmnes see eeskätt sakslaste vastasuses, radikaalsed eesti rahvuslased maalisisid sünge pildi hääletust germaniseerimisest.¹⁸⁴ Eriti ägedalt ründasid baltisakslasi Eesti Rahvuslaste Klubide (ERK) ringkonnad, mis vaatlesid kõiki poliitilisi, majanduslikke ja kultuurilisi küsimusi rahvusluse seisukohalt ning kelle loosungiks oli “Eesti eestlastele”, pidades selle all silmas vähemusrahvuste eestistamist.¹⁸⁵ Nõuti valitsuse senise rahvuspoliitika revideerimist ja vähemusrahvuste kultuurautonoomia kitsendamist. Radikaalid püstitasid teesi põhirahvuse ahistamisest muulaste poolt, kes olevat ehitanud “riigis teise riigi”, mida

¹⁸² Maydell, W. v. 1933. Die politische Strömungen im Lager der Deutsch-Balten. – *Revalsche Zeitung*, Nr. 69, 25. März, 5.

¹⁸³ DSHI 100 Wrangell, 5, 425.

¹⁸⁴ Angelus, O. 1951. Die Kulturautonómie in Estland. Detmold: Töle & Co, 21.

¹⁸⁵ Sirk; Karjahärm 2001, 281; 373. Eesti Rahvuslaste Klubi (ERK) oli asutatud kevadel 1931 Tartus. Sama aasta sügisel loodi ERK-d ka Tallinnas ja järgnevatel aastatel Narvas, Rakveres, Haapsalus ja Pärnus. 1933. a kutsuti ellu ERK-de Liit ja see hakkas välja andma ajakirja ERK. (Ruusmann, A. 1997. Eesti Vabariik 1918–1940. Sisepoliitiline areng. Tallinn: TPU Kirjastus).

soosivat ametlik vähemustepoliitika. Kõige selle põhjuseks oli eelkõige hirm riigi julgeoleku pärast, mida võiks kõigutada baltisakslaste ja venelaste separatism. Samuti kardeti, et kultuuroromavalitsuste kaudu võidakse väljastpoolt segada vahele riigi sisepoliitikasse. 1934. a algul esitas ERK-ide Liit riigivanem K. Pätsile märgukirja vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse kohta, milles väideti, et senine kultuuroromavalitsuse korraldus ei olevat täitnud oma eesmärki, st et see ei olevat muutnud vähemusi Eesti riigile lojaalsemaks, pigem vastupidi, see olevat teinud kahju riiklikele huvidele. Nõuti riikliku järelevalve tugevdamist kultuuroromavalitsuste asutuste üle.¹⁸⁶ Äärmusrahvusluse eesti variant piirdus siiski suhteliselt pehmete abinõudega muulaste assimileerimiseks, otsest rahvuslikku tagakiusamist ja repressioone riigis ei esinenud. Eesti äärmusrahvuslased moodustasid kokkuvõttes vaid väikese rühma ja nende mõju valitsuse poliitikale oli suhteliselt tühine.

Ka paljud tavalised eestlased, nii lihtrahva kui ka intelligentsi esindajad, suhtusid kultuurautonoomiasse kui riigi “visiitkaarti” negatiivselt. Korduvalt väljendati arvamust, et kultuuroromavalitsus tuleks ära kaotada, kuna see takistavat vähemustel, eelkõige sakslastel, saamast lojaalseteks kodanikeks.¹⁸⁷ Näiteks vastuseks Revalsche Zeitungile, mis heitis ette Eesti riikluse esimeste aastate radikaalset seadusandlust, kirjutas Päevaleht: ”Kuid tõesti ja siiski võib Eesti vähemusi puutuvatele seadustele heita ette liigset radikaalsust: nimelt vähemustele liig kaugele mineva autonoomia andmist, mille varjus ka sakslased Eesti riigi algpäevist peale end ikka enam ja enam kasvatavad võõrkehaks Eesti riigi organismis”.¹⁸⁸ Nõuti saksa koolide sulgemist ja nuriseti eestlastest külastajatega võõrkeeles suhtlevate kohalike ametiasutuste üle. Ajaleht Põhja Kodu kirjutas 28. märtsil 1933: “Eesti “hitlerlaste” tembutamistest ja janditamistest kuuleme viimasel ajal pea igapäev. Pea on need Tartu saksa-junged, kes räuskavad tänavail, pea on need haakristi-märke tellivad tallinlased, pea õpetajate eestvedamisel napsutavad ja heil-hitlerdavad Rakvere saksa koolilapsed”.¹⁸⁹

A. Hitleri võimuletuleku järel Saksamaal oli “liikumise” peamiseks sihiks olnud kontrolli saavutamine Saksa-Balti Erakonna üle. Partei delegaatidepäeval 19. aprillil 1933 V. v. z. Mühleni katse võimu täielikuks ülevõtmiseks veel ebaõnnestus, kuigi 13 valitud juhatuse liikmest kuulusid 7 “liikumisse”.¹⁹⁰

¹⁸⁶ ERK-ide Liidu märgukiri. – ERK 1934, nr 2, 44–45.

¹⁸⁷ Vt Jürjo, I. 1996. Das Verhältnis der Deutschbalten zum estländischen Staat und dem estnischen Volk in der Zwischenkriegszeit. Auf Grundlage von Archivakten der Politischer Polizei. – Meissner, B. jt (Hrsg.) 1996. Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 185–202.

¹⁸⁸ Päevaleht 1934, nr 217, 2.

¹⁸⁹ Põhja Kodu 1933, nr 35, 3.

¹⁹⁰ Redecker 2001, 98.

25. juunil 1933 avaldas V. v. z. Mühlen ajalehes *Der Aufstieg* esmakordselt 11 punktis Balti Natsionaalsotsialistliku Liikumise Eestis põhimõtted, milles määratleti põhialused nii baltisaksa rahvusgrupi sisemise elu kui ka eestlaste ja sakslaste vaheliste suhete ümberkorraldamiseks.¹⁹¹

Partei erakorralisel delegaatidepäeval 26. novembril 1933 oli “liikumine” juba edukam ja saavutas uues juhatuses ülekaalu. V. v. z. Mühlen vahetas erakonna esimehe kohal välja tööstur M. Lutheri ning aseesimeheks valiti H. Jucum. Programmilises kõnes, mille Mühlen pidas erakonna esimeheks valimise järel, tegi ta kaks suurt viga – esiteks pingutas ta üle, väites, et “sakslane ja natsionaalsotsialist olla on üks ja seesama” ja teiseks avaldas ta toetust eesti vabadussõjalaste liikumisele, uskudes nendes oma poliitikale partneri leidvat.¹⁹² Nagu võis arvata, järgnesid sellele Eesti ajakirjanduse ja avalikkuse pahameeletorm ning ärevus, mistõttu vabadussõjalased pidasid õigemaks baltisaksa natsionaalsotsialismist rangelt distantseeruda, nimetades V. v. z. Mühleni kõnet provokatsiooniks.¹⁹³ Püüdes baltisakslastest kõigiti lahti öelda, nõudis Eesti Vabadussõjalaste Liidu Keskjuhatuse 5. detsembril 1933 riigivanemale saadetud kirjas kohalike sakslaste kaugeleulatuvatele autonoomiaaotlustele piiri panemist.¹⁹⁴ Ilmselt oli nimetatud märgukirja puhul samuti tegemist mõneti propagandistliku võttega.

Victor von zur Mühlen ei olnud sellisteks arenguteks valmis, eriti raskelt tabas teda vabadussõjalaste seisukohavõtt, mida ta kirjeldas kui “reetmist”.¹⁹⁵ Et ennetada rahvusgruppi ähvardavaid Vabariigi Valitsuse meetmeid ja “püüdes kõrvaldada [...] praegusel hetkel väljakannatamatut poliitilist pinevust”, astus Mühlen ja temaga koos kogu Saksa-Balti Erakonna juhatuse 4. detsembril 1933 tagasi.¹⁹⁶ Sellega oli katse, Eesti sakslust nagu ülaltpoolt natsionaalsotsialismile orienteerida, ebaõnnestunud. Mühlen tõmbus tagasi oma Eistvere jäänukmõisa ja jättis “liikumise” tuleviku enamvähem saatuse hooleks. 28. jaanuaril 1934 valiti erakonna esimeheks uuesti M. Luther ja uus juhatuse distantseerus vormiliselt natsionaalsotsialismist.¹⁹⁷

¹⁹¹ Vt lähemalt Mühlen, V. v. z. 1933. Grundsätze der baltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland. – *Der Aufstieg*, 25. Juni, 1.

¹⁹² Vt Rede des Vorsitzenden der D.-B. Partei Rittmeister V. v. z. Mühlen-Eigstfer, gehalten auf dem ausserordentlichen Delegiertentag am 26. November 1933. – *Der Aufstieg*, 03.12.1933, 5–6.

¹⁹³ Vt nende sündmuste kohta ka Graf 2000, 254 jj; Kasekamp, A. *The Radical Right in Interwar Estonia. Studies in Russia and East Europe*. London: Macmillan Press; New York: St. Martin's Press, 2000, 52–53.

¹⁹⁴ Lõpp sakslaste autonoomitsemisele. Vabadussõjalaste märgukiri Riigivanemale vähemusrahvuste asjus. – *Võitlus*, nr 117, 7.12.1933, 1.

¹⁹⁵ Hehn 1977, 623.

¹⁹⁶ “Führer” von zur Mühlen lahkus. – *Päevaleht*, nr 333, 06.12.1933, 3; Hehn 1977, 604–605.

¹⁹⁷ Balti sakslased hädaohtudest Eestile. – *Vaba Maa*, nr 25, 31. 01. 1934, 5.

Hiljutistest sündmustest ajendatuna tegi Jaan Teemant 5. detsembril 1933 Riigikogu koosolekul ettepaneku võtta vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus revideerimisele, “andes Vabariigi Valitsusele tarvilik võim väärnähete ärahoidmiseks ja lõpetamiseks vähemusrahvuste kulturomavalitsuste tegevuses”.¹⁹⁸ Sotsialist Aleksander Oinas omakorda väljendas arvamust, et Saksa Kulturomavalitsus meenutavat “Saksa riigi osakonda Eesti riigis”, kuna seda juhtivat Saksa-Balti Erakonna poolt valitud isikud. Lisaks olevat kulturomavalitsuse presidenti kutsutud Mühleni poolt viimasele alluvaks kaastööliseks ja W. v. Wrangell olevat osalenud nõupidamisel, mille Mühlen korraldas oma kaasvõitlejatele.¹⁹⁹ Wrangell vastas A. Oinase süüdistustele Revalsche Zeitungis avaldatud saksa kultuurvalitsuse teadaandes, kinnitades, et ei saksa kultuurvalitsus ega selle üksikud liikmed ei ole pidanud läbirääkmisi ega sõlminud kokkuleppeid kulturomavalitsuse allutamiseks Saksa-Balti Erakonnale või selle esimehele. Kultuurvalitsus olevat oma tegevuses endiselt autonoomne ja baltisaksa partei otsused ei avalda talle seetõttu mitte mingisugust mõju. Saksa kultuurvalitsus ei alluta end, nagu seni, nii ka tulevikus, mitte ühelegi poliitilisele parteile ega üksikisikule.²⁰⁰ Siinkohal tuleb kindlasti märkida, et üsna mitmed Saksa-Balti Erakonna uutest natsionaalsotsialistlikest juhtivatest tegelastest olid samal ajal ka saksa kultuurnõukogu liikmed, sh nt H. Jucum, S. v. Bremen (katastriameti esimehena lausa kultuurvalitsuse liige), E. Musso ja B. Sellheim. Samal ajal deklareeris Carl Schilling Riigikogus saksa-rootsi parlamendifraktsiooni nimel, pidades silmas Saksa-Balti Erakonnas toimunut, et “meie rühm nende sündmustega seotud ei ole ja neid õigeks ei tunnista, ja et meie teadmisel kaugelt suurem osa meie saksa kaaskodanikkudest viimaste [Saksa-Balti Erakonna juhatuse] valimiste tulemustega ei ühine [...]”.²⁰¹

Saksa-Balti Erakonna natsionaalsotsialistliku juhtkonna tagasiastumisele järgnesid Vabariigi Valitsuse meetmed “liikumise” organisatsioonilise struktuuri lammutamiseks. Keelati ajaleht Der Aufstieg, suleti Saksa Klubi, toimusid vahistamised, läbiotsimised ja ülekuulamised.²⁰² Riigikogu otsustas oma istungil 5. detsembril 1933, et baltisaksa natsionaalsotsialistlik liikumine kui Eesti riigikorrale vaenulik mõtteviis tuleb peatada ja “Vabariigi Valitsus peab

¹⁹⁸ Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärg (1933–1934). Tallinn, 1934, 1097; vt ka Revalsche Zeitung 1933, Nr. 280, 3.

¹⁹⁹ Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärg (1933–1934). Tallinn, 1934, 1075.

²⁰⁰ DSHI 100 Wrangell, 6, 521.

²⁰¹ Riigikogu V koosseis. Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärg (1933–1934). Tallinn, 1934, 1079.

²⁰² Lõpp hitlerluse laiutamisele Eestis. – Päevaleht, nr 334, 07.12.1933, 1.

seepärast valvel olema ja astuma samme, et rahvussotsialistliku organisatsiooni moodustamise katsed Eestis saaksid likvideeritud”.²⁰³

Juba paar kuud varem, oktoobris 1933, oli vasti võetud “Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seadus”²⁰⁴ (põhiseaduse reformimiseks moodustatud parlamendikomisjonis oli mh olnud tegev ka Hermann Koch²⁰⁵) ja senise demokraatliku vabariigi valitsemine hakkas sisaldama autoritaarseid jooni. Vähemuste õigusi käsitlevate paragrahvide põhimõtteid siiski ei muudetud. Kultuurautonoomia ja -omavalitsus seega säilisid, kuid 6. detsembril 1933 kasutas Vabariigi Valitsus vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse § 14 põhjal (vt Lisa 1) võimalust saksa kultuurnõukogu alates 7. detsembrist laiali saata.²⁰⁶ Kultuurvalitsuse tegevus siiski ei katkenud. Saksa kultuurnõukogu laialisaatmine oli ilmselt mõeldud pigem demonstratiivse käiguna, valitsuse žestina. Kulturomavalitsuse eesotsas seisid presidendi ja asepresidendina W. v. Wrangell ja H. Weiss, kes olid mõlemad tuntud kui natsionaalsotsialismi vastased. Vabariigi Valitsus võitles eelkõige vabadussõjalaste liikumise vastu ning Saksa Kulturomavalitsus sattus üldistel sisepoliitilistel põhjustel kaaskannataja rolli. Kasutades O. Angeluse väljendit, oli Saksa Kulturomavalitsus “patuoinas”²⁰⁷, mitte peamine süüdistatav. Meeleolusid riigis tuli rahustada ja kodanikele näidata, et valitsus võtab energiliselt abinõud tarvitusele, kui fašistlikud suundumused tugevnevad. Seega võib öelda, et kultuurnõukogu laialisaatmine oli mõeldud hoiatusena nii baltisaksa rahvusgrupi kui ka eesti vabadussõjalaste aadressil. Sellena seda ka mõisteti ja see avaldas positiivset mõju – kriitilistel kuudel tugevdati kulturomavalitsuse demokraatliku suuna seljatagust.

Uue kultuurnõukogu valimised tuli seaduse järgi läbi viia kolme kuu jooksul. Valimiste Peakomiteesse kuulusid Saksa Kulturomavalitsuse asepresident W. v. Wrangell, siseministeeriumi ametnik Oskar Angelus ja Tartu Riigikohtu liige Hugo Kasse. Nii Angelus kui ka Kasse olid Wrangelli isiklikud tuttavad. Wrangelli sõnul tuli kolmanda kultuurnõukogu laialisaatmine rahvusgrupile ootamatult ja ta olevat enne valimisi H. Kassele kohe isiklikult öelnud, et kuna baltisakslaste arvates oli kultuurnõukogu laialisaatmine vale ja ebaõiglane, siis valitakse nõukokku tagasi samad inimesed ning erandid tehakse vaid nendel juhtudel, kui mõni endine nõukogu liige ei ole võimeline oma ülesandeid enam tervislikel või vanusest tingitud põhjustel täitma. Sellega kavatseti W. v. Wrangelli sõnul deklareerida, et “me [saksa rahvusgrupp – K. L.] ei tunne ennast süüdi olevat. Me usaldame

²⁰³ ERA, f 80, n 5, s 281. Riigikogu otsuste protokoll, nr 93, 05.12.1933. Ärakiri.

²⁰⁴ RT 1933, nr 86, art 628.

²⁰⁵ DSHI 100 Wrangell, 5, 463.

²⁰⁶ **RT 1933, nr 105, art 752 ?? PEALKIRI!!!**; ERA f 85, n 1, s 112, 41–42.

²⁰⁷ Vt lähemalt Angelus 1951, 15–17.

neidsamu inimesi, keda me kord juba valinud oleme”. O. Angelusel ja H. Kassel sellele vastuväiteid ei olnud ja nii ka toimus, 4. märtsil 1934 toimusid järjekorras neljandad saksa kultuurnõukogu valimised ja 42 senisest liikmest valiti poliitilise signaalina 38 tagasi.²⁰⁸ 7.aprillil kokku tulnud uus kultuurnõukogu valis Saksa Kulturomavalitsuse presidendiks Wilhelm v. Wrangelli (1894–1976). Praktikas oli W. v. Wrangell olnud H. Kochi raske haigestumise tõttu Saksa Kulturomavalitsuse tegelikuks juhiks juba alates 1932. a suvest. Kulturomavalitsuse loomisest alates oli W. v. Wrangell olnud selle kultuurnõukogu liikmeks ja juba 1928. aastal oli ta valitud kultuurvalitsuse asepresidendi ametisse.²⁰⁹ Uueks asepresidendiks sai H. Weiss.²¹⁰ Valimised toimusid täiesti vabalt ja rahulikult, ilma mingi riigipoolse surveta, samas oli valimisaktiivsus vaid 53%.²¹¹

Oktoobris 1934 toimus kohtuprotsess Balti Vendluse liikmete üle, keda süüdistati registreerimata poliitiliste eesmärkidega organisatsiooni loomises ja selle salajases tegevuses osalemises.²¹² O. Haller selgitas, et vennaskonna eesmärk olevat olnud vaid baltisakslaste moraalse puhtuse eest heaseismine ja “balti vendade” koondamine, aktiivse poliitikaga ei olevat “vennad” tegelenud. Süüdistaja viitas, et vennaskonna liikmete ettekanded tõestavad siiski ka poliitilist tegevust, nii olevat nt E. Musso oma kõnes suhetest eestlusega esitanud nõude ühele osale Eestimaast ja selle juhtimisest.²¹³ 18. oktoobril 1934 mõisteti 27 “vennast” 26 süüdi. O. Hallerile mõisteti aasta vangistust tingimisi, R. v. Antropoffile ja E. Mussole 8 kuud, ülejäänutele 6 või vähem kuud.²¹⁴ 29. novembril 1934 algas Tallinn-Haapsalu rahukohtus protsess 26 baltisaksa natsionaalsotsialisti üle. Prokurör konstateeris selgesõnaliselt, et süüalustele ei saa ette heita riigi eitamist või tegutsemist “väljastpoolt” tulnud suuniste alusel. Ainus kohalviibinud süüdistatav V. v. z. Mühlen end süüdi ei tunnistanud. Kuigi süüdistus piirdus selgi korral üksnes registreerimata organisatsiooni moodustamisega, olid baltisaksa “uuenemisliikujate” karistused võrreldes Balti Vendluse liikmetele määratutega märgatavalt pehmemad ja ulatusid vaid 2–6 kuu pikkuse aresti või 50–150 kr suuruse rahatrahvini.²¹⁵

²⁰⁸ Vt Wrangell 1993, 413–414; DSHI 100 Wrangell, 6, 525–526.

²⁰⁹ Wilhelm v. Wrangell oli teeninud Balti rügemendis, kus oli saanud kaks korda haavata. Kuni 1928. aastani töötas raamatupidajana, hiljem prokuristina firma Tormolen & Co. juures Tallinnas. 1922–1926 oli Saksa-Balti Erakonna sekretär ja 1923. a Tallinna linnasaadik. 1923–1933 Eestimaa Ühiskasulik Seltsi sekretär ja alates 1933. a selle nõukogu liige. Asus ümber Saksamaale alles märtsis 1940. Alates 1940. a kuni II maailmasõja lõpuni töötas W. v. Wrangell Saksa Välisameti referendina *Umsiedlung*’i küsimustes. Tegutses publitsistina ajaloo ja poliitika alal. Suri peale pikaajalist haigust Bremeni lähedal Lilienthalis 26. detsembril 1976.

²¹⁰ DSHI 100 Wrangell, 6, 551; Wrangell 1957/58, 139.

²¹¹ DSHI 100 Wrangell, 6, 552.

²¹² Protsessi kohta vt lähemalt Grimm 1977, 46.

²¹³ DSHI 100 Wrangell, 7, 592.

²¹⁴ Kuna protsess läbis mitu instantsi ja seetõttu venis, siis võisid süüdimõistetud oma aresti alles 1937. a algul alustada, kui organisatsioon *Reich*’is oli juba laiali saadetud. Grimm 1977, 46; DSHI 100 Wrangell, 7, 593.

²¹⁵ Hehn 1977, 628–630; DSHI 100 Wrangell, 7, 608.

Eelnevate sündmuste taustal asutati Peterburist optandina Eestisse asunud Siegmund Klau (1890–1941)²¹⁶ initsiatiivil oktoobris 1934 uuenemisliikumise demokraatlikum grupp – Eesti-Saksa Rahvameelne Koondis (*Die Estländisch-Deutsche Volksnationale Vereinigung*, lüh VNV). Nimetatud ühendus toetus eelkõige nn “teisele sakslusele” (*andere Deutschum*), mille all peeti silmas neid saksluse osi, kes (nt peale Eesti-Nõukogude Liidu rahulepingut 1920. a Venemaalt sisserännanud) seni traditsioonilistest juhtkihtidest eemal oli seisnud.²¹⁷ S. Klau ja VNV püüdisid suhete parandamise poole eestlastega, mida nad määratlesid kui “rinde- ja saatusekaaslust” (*Front- und Schicksalgemeinschaft*). Seepärast toonitati tugevalt lojaalsust Eesti riigi suhtes. Suhtumine natsionaalsotsialismi, eelkõige juhiprintsiipi, oli algul üsnagi tõrjuv, teatud “moraalset ja kõlbelist uuenemist” siiski jaatati. Ühenduse teisteks põhimõteteks olid mh liikmete vaimne ja majanduslik toetamine, saksa rahvusliku meelsuse eest hoolitsemine, seisuslike ja elukutseliste eelarvamuste vastu võitlemine.²¹⁸ 2.veebruari 1935 hakkas VNV pressiorganina ilmuma nädalaleht Neue Zeit, mille toimetajaks oli Adolf Idol ja mis ilmus kuni 1939. aastani. Massiliikumist VNV-st ei saanud, esialgu oli tal 200 liiget Tallinnas ja 100 Tartus. Kui “liikumine” 1935. a kaheks lõhenes, liitus VNV selle Arthur v. z. Mühlени (1885–1958) poolt juhitud mõõdukama Tartu tiivaga.²¹⁹

29. oktoobril 1934 võeti vastu “Rahvusse kuuluvuse aluste määramise seadus”, millega piirati senist rahvuse vaba määramise õigust. Kodanikud, kes ise või kelle isa või esiisa olid seisnud vallakogukonna hingekirjas, loeti kuuluvaks eesti rahvusesse seni, kui ei ole esitatud vastupidiseid tõendeid. Erandi moodustasid vaid siseministri vastavas määruses loendatud vähemusrahvuse enamusega valdade hingekirjas seisnud kodanikud. Segaabielude puhul pidi olema otsustav isa rahvus. Sätestati ka, et kodanik, kes on oma rahvuseks määranud eesti rahvuse, ei saa enam oma rahvust muuta. Kodanikud, kes seaduse maksimahakkamisel seisid mõne kultuuromaavalitsuse rahvusnimekirjas, loeti *ipso jure* kuuluvaks vastavasse vähemusrahvusesse.²²⁰ Samal päeval võeti vastu ka keeleseadus, mis reguleeris vähemuste keelte kasutamist kohtus, riiklikes ja kohaliku omavalitsuse institutsioonides jne. Nähti ette eesti kohanimed kasutada ametlikus käibes ja kõigis dokumentides, trükistes ja üldse avalikus elus. Vajadusel lubati lisada eestikeelsele tekstile tõlge vastava vähemusrahvuse

²¹⁶ Siegmund Klau oli sündinud St. Peterburis, kus õppis 1909–1916 vanu keeli ja ajalugu. 1919–1920 oli Balti rügemendis. Hiljem Dorpater Zeitungis kaastööline, Tartu linnasaadik ja Tartu saksa kultuurhoolekogu sekretär ja saksa kultuurnõukogu liige. 1929–1939 tegutses Tallinnas Revalsche Zeitungis juures. Suri Warthelandis.

²¹⁷ Garleff 1994a, 530; Hehn 1984, 48; Hehn 1977, 608–609.

²¹⁸ Rauch, G. v. 1976. Sozialstruktur und Organisationsformen im estländischen Deutschum der dreißiger Jahre. Zur Einordnung der „Volksnationale Bewegung“. – Baltische Briefe, H. 7/8, 13.

²¹⁹ Hehn 1977, 608.

²²⁰ RT 1934, nr 93, art 745.

keeles.²²¹ 8. novembril 1934 ilmus valitsuse määrus rahvusregistri pidamise korra muutmise kohta – kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja kandmisel oli nüüdsest rahvust tõendava dokumendina nõutav siseministeeriumi poolt antud rahvust tõendava tunnistuse olemasolu.²²² 1934. aastaks, vahetult enne rahvuse määramise seaduse muutmist, tõusis rahvusnimekirjas olevate sakslaste arv 14 468-ni, kuna oli ette arvata, et peale nimetatud määruse vastuvõtmist muutub sissekannete tegemine rahvusregistrisse oluliselt raskemaks.²²³ 1. aprillil 1936 hõlmas saksa rahvusnimekiri 11 089 täis- ja 3418 alaealist (kokku seega 14 507).²²⁴

1935. a nõudis siseministeerium senise ametliku nimetuse “Eesti Vabariigi Saksa Kultuuroromavalitsus” asemel uue, “Eesti Vabariigi Saksa V ä h e m u s r a h v u s e [autori sõrendus] Kultuuroromavalitsus”, tarvituselevõttu. Kuigi iseenesest oli tegemist vaid välise muudatusega, tõlgendasid baltisakslased seda ikkagi kui püüet uue ametliku nimega kultuuroromavalitsuse tähtsust vähendada.²²⁵

Eesti sakslaste sisemine emotsionaalne suhtumine rahvuslikku kultuuroromavalitsusse oli selle olemasolu esimese aastakümne vältel olnud jahedam kui seda ehk oleks võinud oodata ja eeldada. Nii leidis W. v. Wrangell 17. novembril 1935 Saksa Kultuuroromavalitsuse pidulikul kultuurnõukogu aastapäevaistungil, et kultuuroromavalitsus “hakkab...ennast aegamööda sakslaste teadvuses Eesti sakslaste keskse institutsioonina läbi suruma, aga kuni selle tunnustamiseni rahvusühenduse kehastusena on veel pikk tee”.²²⁶ Üks oluline põhjus, miks kultuuroromavalitsus veel 10 aastat peale ellukutsumist ikka veel kõike muud kui populaarne oli, seisnes ilmselt selle ülesehituses. Baltisakslaste iseloomule, kes olid harjunud oma sajanditevanuse, orgaaniliselt kujunenud seisuslike ühendustega, tundus kultuuroromavalitsuse demokraatlik-parlamentaarne struktuur oma üldiste valimiste alusel moodustatava kultuurnõukogu kui parlamendiga ja selle poolt valitud kultuurivalitsuse kui täidesaatva organiga võõras.

Saksa rahvustöö tähtsaks osaks, millele püsivalt tõsist tähelepanu pöörati, oli juba kooli lõpetanud noorte koondamine. Noorsootöö juhtimiseks ja järelevalveks

²²¹ RT 1934, nr 93, art 745.

²²² RT 1934, nr 97, art 775.

²²³ Engelhardt 1936, 392.

²²⁴ ERA, f 85, n 1, s 146. Saksa vähemusrahvuse kultuurivalitsuse revideerimise protokoll. 08.–10.08.1935.

²²⁵ ERA, f 85, n 1, s 146. W. v. Wrangelli kiri Riigivanem K. Pätsile (5.07.1935).

²²⁶ Wrangell, W. v. 1936. Zehn Jahre deutsche Kulturselbstverwaltung in Estland. – Nation und Staat, H. 4, 225–226.

noorteorganisatsioonide töö üle oli kultuurvalitsuse raames loodud spetsiaalne amet, algul nimetusega spordi- ja noorsooamet (*Amt für Sport- und Jugendfragen*), hiljem, seoses töömahu laienemisega, reorganiseeriti see noorsoo- ja rahvustöö ametiks (*Amt für Jugend- und Volkstumsarbeit*).²²⁷ Alates novembrist 1933 oli kultuurvalitsuse noorsootöö juhatajaks ajaloolane Arved v. Taube (1905–1978).²²⁸ 1930. aastatel olid noorsooameti suurimateks probleemideks mure emakeelse kooliõpetuse säilimise pärast ja küsimus, kuidas oma natsionaalsotsialistlikult meelestatud noorust taltsutada. Samuti püüdis kultuurvalitsus baltisaksa noorsoo-organisatsioonide tööd rohkem ühtlustada. Kõik need katsed ebaõnnestusid, kuna kahe suurema saksa noorsooühenduse, skaudiorganisatsiooni Baltisaksa Rajaleidjate Korpuse (*Deutschbaltische Pfadfinderkorps*) (vt lähemalt lk 81) ja Saksa Noorte Meeste Kristliku Ühingu (*Deutscher Verein Christlicher Junger Männer*), vahel valitses ilmselge kuristik maailmavaatelisel pinnal. Saavutada suudeti vaid Tartu ja Kuressaare *Wandervogel*’ite (“Rändlinnud”) organisatsioonide²²⁹ ja Rajaleidjate Korpuse ühendamise, üldises plaanis aga muutus üksikute organisatsioonide töö üha iseseisvamaks. Umbes 2400 baltisaksa kooliõpilasest kuulusid 1935. a ca 1300 (70%) ühte või teise noorsoo-organisatsiooni, nendest ligi 800 ehk 43% olid Rajaleidjate Korpuse liikmed.²³⁰ 1936. aastaks koondasid rajaleidjad juba ümmarguselt 1000 liiget, mis moodustas üle 50% kuni 18-aastastest baltisaksa koolinoortest. 28% noortest olid organiseerunud kristlikesse baltisaksa noorsooühendustesse.²³¹

Koostöös baltisaksa põllumajanduslike keskuhingutega kasvas 1930. aastate keskel saksa kultuurvalitsuse noorsooameti üheks tähtsamaks töövaldkonnaks nn põllutööteenistus (*Landdienst*), mida viidi vabatahtlike jõududega läbi saksa talumajapidamistes. See pakkus A. v. Taube sõnul võimaluse kasvatada noori kehalise töö läbi, võimaldades neil tutvuda maatööga ja samal ajal abistada majanduslikult baltisaksa põllumehi.²³² Esimene sarnane töölaager leidis aset 27. juunist kuni 19. juulini 1933 Läänemaal Riguldis, A. v. Taube jäänukmõisas. Noorte vaba aega pidi sisustama sportlik tegevus, eelkõige aga loengute ja vestluste vormis “vaimne tegevus saksa uuenemisliikumise teemadel ja poliitiliste, maailmavaateliste ja religioossete küsimustega, võttes arvesse meie balti olusid”.²³³

²²⁷ Blossfeld 1935, 30.

²²⁸ ERA, f 85, n 1, s 146.

²²⁹ *Wandervogel*’ite kohta vt lähemalt Hoheisel, W. 1982. *Wandervogel und Jugendbewegung im Baltikum*. Frankfurt am Main: Dipa-Verlag.

²³⁰ Taube, A. v. 1935. *Deutsche Jugend- und Volkstumsarbeit in Estland*. – *Revalsche Zeitung*. Jubiläumsnummer [1860–1935], Nr. 236, 40; Taube 1936b, 218. Rajaleidjate Korpuse kohta vt ka Staden 2004, 112 jj.

²³¹ Taube 1936b, 218.

²³² Blossfeld 1935, 31.

²³³ *Der Aufstieg*, 11.06.1933, 3–4.

Järgmisel suvel suudeti korraldada juba 3 laagrit 43 mehe osavõtul, nendest osavõtjate poolest arvukaim toimus Heimtali talupojakoloonias Võrumaal. Suurimal määral olid töölaagrites tegevad baltisaksa üliõpilaskorporatsioonide liikmed. 1935. a moodustasid üliõpilased 58% osalejatest. Põllutööteenistuse kõrgpunkt oli 1935. a, mil haarati esimest korda ka tütarlapsed ja kooliõpilased ning peeti juba 12 laagrit. Pea kõigis laagrites olid esiplaanil kuivendus- ja kaevamistööd. Järgnevatel aastatel laagrite arv langes. Töölaagrite kõrval omandasid tõusvalt tähtsust nn “lendpühapäevakud” (*fliegender Sonntagsdienst*), st et linnadest sõideti nädalavahetusel nt jalgratastega tööle ümberkaudsetesse baltisaksa majapidamistesse.²³⁴

Vabariigi Valitsus suhtus baltisaksa noorte töölaagritesse pigem umbusklikult. 1. augustil 1933 esitas kohtu- ja siseministeeriumi administratiivosakond töölaagrite asjus arupärimise ka saksa kultuurvalitsusele, paludes teatada, millist rolli mängib kultuurvalitsus töölaagrite organiseerimisel, nende mõtte propageerimisel ja rahalisel toetamisel, viidates, et kulturomavalitsuse seaduse järgi “ei kuulu vähemusrahvuste kulturomavalitsuse asutuste ülesannete hulka kasvatada ja arendada noorsugu mõne poliitilise ilmavaate suunas, olgu see ilmavaade missugune tahes”. Kultuurvalitsus väitis oma vastuses, et ta ei ole põllutöölaagrite küsimust üldse mitte arutanud, kuigi ta olevat laagrite organiseerimisest informeeritud ja selle mõtte heaks kiitnud. Rahaliselt ei olevat kulturomavalitsus töölaagrite ellukutsumist ja arendamist mingil kujul toetanud.²³⁵ Igal juhul on selge, et hiljemalt 1934. a tegeles töölaagrite propageerimise ja läbiviimise juhtimisega saksa kultuurvalitsuse noorsoo- ja rahvustööamet. Kindlasti tõstatub küsimus natsionaalsotsialistliku liikumise mõjust põllutööteenistusele ja nende omavahelistest seostest. Impulsid, mis viisid töölaagrite mõttele, on ilmselt mõeldamatud ilma üldise uuenemisliikumise jaatuseta. Õpilaslageritest osavõtjad kuulusid pea eranditult Rajaleidjate Korpusesse, Tallinnas oli “lendpühapäevakute” kandvaks jõuks radikaalne Saksa Omaabi ja Tartus töötasid õpilaste ja üliõpilaste kõrval kaasa VNV liikmed.²³⁶

Märtsis 1936 suleti Vabariigi Valitsuse poolt Saksa Noorte Meeste Kristlik Ühing, mida süüdistati oma liikmetele sõjalise väljaõppe andmises ning kestvate sõjaliste harjutuste (nt rivi-drill ja taktikalised ülesanded) läbiviimises, sh näiteks 1935. a suvel Vainupeal Virumaal.

²³⁴ ERA, f 85, n 1, s 1767. Die Landdienst-Kampagne des Sommers 1935.

²³⁵ ERA, f 85, n 1, s 146.

²³⁶ Bosse, H. 1980. Der deutsch-baltische Landdienst 1933–1939 und seine Wurzeln. – Hehn, J. v.; Kenéz, C. J. (Hrsg.) Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg/Lahn: J.G. Herder-Institut, 1980, 161.

Ühingu esindajate väidetel olevat tegemist olnud tavapäraste relvadeta maastikumängudega.²³⁷

1. märtsil 1937 jõustus haridusministri määrus, millega keelati kõigil vähemusrahvustest koolinoortel rahvuslikesse noorsoo-organisatsioonidesse kuulumine. See määrus oli suunatud eelkõige “liikumise” noorsooühenduse, skaudiorganisatsiooni Rajaleidjate Korpus vastu, mis kujutas endast mitmes mõttes *Hitlerjugend*’i koopiat.²³⁸ 1932. a väikesest Tallinna matkagrupist “Hunt” (“*Wolf*”) väljakasvanud rajaleidjate organisatsioon oli kiiresti muutunud kõigi teadlikult rahvuslikult meelestatud baltisaksa noorte ühenduseks. Juba 1934. a oli rajaleidjatest saanud arvuliselt suurim ning mõjukaim saksa noorteorganisatsioon Eestis, millel olid 1935. aastaks kohalikud grupid kõigis linnades. A. v. Taube sõnul näitas “Rajaleidjate Korpus...algusest peale rõhutatult võitlaslikku suhtumist ja esitas nõudmise baltisaksa noorsoo totaalsele koondamisele ja juhtimisele”.²³⁹ Muuseas võib öelda, et Eesti baltisaksa skaudikorpused seisid *Hitlerjugend*’ile lähemal kui nt “liikumine” NSDAP-le. Et baltisaksa koolinoortele peale keelavat määrust siiski võimalust organisatsiooniliseks tegevuseks pakkuda, alustas noorsooamet läbirääkimisi eesti Noorte Kotkastega, sihiga selle lubatud ühenduse raames saksa juhtimise all, kuigi eesti kõrgema järelevalve all, rahvuslikku noorsootööd jätkata. Need läbirääkimised siiski ebaõnnestusid ja noorsootöö kooliõpilastega oli edaspidi võimalik vaid kohalike õpilasuuringute raames.²⁴⁰

1938. a sügisel pöördus peale mõneaastast pausi poliitilisele lavale tagasi V. v. z. Mühlen ja saades toetust oma Balti rügemendi sõjakaaslastelt ja positiivselt lõppenud kõnelustest president K. Pätsiga, õnnestus tal 1938. a Eesti-Saksa Rahvameelse Koondise juhtimine üle võtta. Varsti peale seda muutis see oma nime Rahvussaksa Koondiseks (*Volksdeutsche Vereinigung*).²⁴¹ Seejärel üritas Mühlen saavutada kokkulepet ka O. Lutzi juhitud Omaabiga, mis osutus esialgu siiski võimatuks. Märtsis 1939 saatis Rahvussaksa Keskus (*Volksdeutsche Mittelstelle*), mis oli loodud 1936. a NSDAP poolt keskusena poliitiliseks ja finantsalaseks suhtlemiseks välissaksa rahvusgruppidega,²⁴² Tallinnasse oma esindaja. Viimane üritas Saksa saadiku Hans Frohweini kaasabil energiliselt saavutada Mühleni ja Lutzi vahel

²³⁷ Põhjalikult kirjutab nendest sündmustest W. v. Wrangell. DSHI 100 Wrangell, 8, 711 jj.²³⁸ Hasselblatt 1996a, 67.

²³⁹ Taube 1935, 40.

²⁴⁰ Nielsen-Stokkebye, B. Die politische Lage der deutschen Volksgruppe von 1934 bis zur Umsiedlung 1939. – Meissner jt 1996, 77–78.

²⁴¹ Rauch, G. v. 1981. Politische Gruppierungen im Estländischen Deutschtum der 30er Jahre. Die Volksnationale Vereinigung. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 140; vt ka Nielsen-Stokkebye 1996, 89 ja Hehn 1977, 612–613.

²⁴² Garleff 1994a, 528.

vastastikust mõistmist. Lõpuks jõuti kokkuleppele, et Mühlen seisab Eesti saksa rahvusgrupi juhina Lutzist kõrgemal ning nähti ette, et Mühlen annab Rahvussaksa Koondise juhtimise võimalikult peatselt üle mõnele usaldusisikule ja kontsentreerub ise rahvusgrupi juhtimisele. Eesti saksluse täieliku ühendamise saavutamiseks soovis Rahvussaksa Keskus ka Saksa Kulturomavalitsuse presidendi allutamist Mühleni juhtimisele, millisest mõttest siiski loobuti, kui saatkonnast oli juhitud tähelepanu kultuurvalitsuse avalik-õiguslikule asendile Eesti riigis.²⁴³ Jaanuaris 1939 olid Mühlen ja Lutz kutsutud läbirääkimisteks Berliini, mille lõpptulemusena tunnustati Victor von zur Mühlenit Eesti saksa rahvusgrupi ainsa esindajana, kahjustamata seejuures kultuurvalitsuse autoriteeti, mis jäi endiselt Saksamaa ametiasutuste jaoks ametlikuks suhtluspartneriks.²⁴⁴ Tegelikuses jäi rahvusgrupi ühtsus siiski pigem formaalseks.

Baltisakslasi iseloomustasid riigipoliitiline lojaalsus ja rahvuspoliitiline eraldatus ning suursaksa natsionalism ja natsionaalsotsialism olid neile midagi uut ja võõrast. Kuidas oli see siiski võimalik, et rikaste traditsioonidega baltisaksa rahvusgrupp natsionaalsotsialistlikesse tendentsidesse kaldus? Eeldused natsionaalsotsialismi elementide vastuvõtmiseks löid demograafilised ja sotsiaalpoliitilised muudatused baltisaksa rahvusgrupi sees. Natsionaalsotsialistliku Saksamaa mõjukuse kasv Euroopas avaldas muljet ja loodeti, et see avaldab positiivset mõju rahvusgrupi elule ka Eestis. Baltisaksa noored, kellel olid raskenenud elukutsevalikud, asusid õppima Saksamaa ülikoolidesse ja pöördusid tihti natsionaalsotsialismi sõiduvette sattununa tagasi, lootuses kodumaal “uuenemise” eest võidelda. Igatsuses ideaalide järele võeti natsionaalsotsialism sageli ilma igasuguse kriitikata omaks. Vanemad omakorda pidasid seda kõike nagu “uutmoodi lastehaiguseks, mis tuleb läbi teha”.²⁴⁵ D. A. Loeber leiab, et kui võrrelda “natsionaalsotsialismi haiguse infektsiooni” baltisakslastel selle mõjuga teiste saksa rahvusgruppide juures välismaal (nt Tšehhoslovakkias või Rumeenias), siis ilmneb, et natsionaalsotsialismi mõju baltlaste seas oli siiski suhteliselt vähene. Eestis ja Lätis kokku olevat D. A. Loeberi hinnangul olnud vaid ca 1000 aktiivset “liikumises” osalejat, kuid see väike rühmitus osutus äärmiselt lärmakaks ja kompromiteeris kogu kohalikku rahvusgruppi. “Vaimset kahju” natsionaalsotsialism baltisakslastele siiski eriti ei teinud.²⁴⁶ Võimalik, et nn balti pärand osutas selles suhtes teatud immuniteti. W. v. Wrangell hindab, et “liikumine” haaras mitte rohkem kui 5% Eesti saksa rahvusgrupist. Hitleri nimbus tugines Wrangelli arvates ainuüksi oma algusedule,

²⁴³ Saksa rahvusgrupi ühendamise katsetest vt lähemalt Hehn 1977, 609 jj, siin: 615.

²⁴⁴ Rauch 1981, 150.

²⁴⁵ Garleff 1994a, 528.

²⁴⁶ Loeber, D. A. 1989. Baltisakslaste ümberasumine Eestist ja Lätist. Tagasivaade 50 aasta distantstilt. – Looming, nr 9, 1238.

hiljem olid ka Eestis natsionaalsotsialistliku sisepoliitika varjuküljed tuntuks saanud.²⁴⁷ Natsionaalsotsialistliku liikumise erinevat kaalukust Eestis ja Lätis näitab selgelt ka tõik, et kui Lätis allkirjastati üleskutse ümberasumiseks nii Saksa Rahvusühendus Lätimaal (*Deutsche Volksgemeinschaft in Lettland*) presidendi Alfred Intelmanni (1881–1949) kui ka kohaliku *Bewegung*’i juhi Erhard Kroegeri (1905–1987) poolt, siis Eestis kirjutas sellele alla Saksa Kultuuromavalitsuse president H. Weiss ainuisikuliselt.²⁴⁸

28. juulil 1937 Rahvuskogus vastuvõetud ja 1. jaanuaril 1938 jõustunud Eesti Vabariigi uus põhiseadus²⁴⁹ kitsendas autonoomia mõistet, rääkides mitte enam vähemusrahvuste “autonoomsetest” institutsioonidest, vaid üksnes nende “omavalitsuslikest” asutustest (§ 21). Mõnelt poolt (nt Eduard Laaman) olevat Rahvuskogus tehtud küll ettepanekuid säilitada vähemusrahvuste asutustele endiselt “autonoomsete asutuste” nimetus, kuid enamuse poolehoidu need ei võitnud, kuna leiti, et nende nimetuste vahel ei ole olulist vahet.²⁵⁰ Viimane väide on siiski üsnagi vaieldav, kuna Eesti haldusõigus tegi kindlat vahet autonoomsete kui laiemate ja omavalitsuslike kui kitsamate volitustega asutuste vahel. Praktikas küll midagi ei muutunud ja kultuuromavalitsused kui avalik-õiguslikud institutsioonid jäid püsima, kuid põhimõtteliselt võeti õiguslik alus vähemusrahvuste “tõelise” autonoomia pretensioonidelt.²⁵¹ Senine õigus oma rahvust vabalt määratleda asendus õigusega oma rahvuslikku kuuluvust säilitada. Vähemuste koolide asjus sätestas põhiseadus õiguse muuta õppetöö osades ainetes riigikeelseks (vt ka p 3.1.1), mis tähendas õiguste kitsendamist emakeelsele kooliõpetusele. Samuti ei mainitud enam teatud vähemuste õigust pöörduda riigi keskasutuste poole oma emakeeles. Põhiseaduse § 84 p 2 lit f järgi pidi uue parlamendi ülemkoja, Riiginõukogu, koosseisu kuuluma ka üks liige vähemusrahvuste kultuuri alalt. Riigivanema poolt esitatud “Riiginõukogu kujundamise seaduse” eelnõu järgi pidi vähemusrahvuste esindajaks olema asutamise järjekorras vanima kultuuromavalitsuse (seega saksa) esindaja,²⁵² lõplik seadus sätestas siiski, et vähemuste esindaja valitakse vähemusrahvuste kultuurivalitsuste esindajate ühise koosoleku poolt.²⁵³ Põhiseadust ettevalmistava Rahvuskogu teises kojas oli Saksa Kultuuromavalitsust esindanud H. Weiss.

²⁴⁷ Wrangell 1957/58, 163.

²⁴⁸ Hehn 1977, 616.

²⁴⁹ Vt RT 1937, nr 71, art 590.

²⁵⁰ Piip 1938, 387.

²⁵¹ Weiss, H. 1952. Das Volksgruppenrecht in Estland vor dem Zweiten Weltkriege. – ZfO, H. 2, 255.

²⁵² Vt Piip 1938, 388

²⁵³ RT 1937, nr 71, art 593.

18. märtsil 1938 valiti Riiginõukogu liikmeks nii saksa kui ka juudi (juudid hääletusel ei osalenud) kulturomavalitsuste esindajana Harry Koch.²⁵⁴ Kui viimane jaanuaris 1939 tervislikel põhjustel tagasi astus, siis asendas teda sellel kohal W. v. Wrangell.²⁵⁵ Werner Hasselblatt on tabavalt öelnud: “Saksa-rootsi fraktsioonist oli saanud saksa-juudi ühemehefraktsioon” (*Ein-Mann-Fraktion*).²⁵⁶ Uue parlamendi esimese koja (Riigivolikogu) moodustamiseks ettenähtud valimissüsteem jättis sakslaste sarnasele laialipillutatult elavale rahvusrühmale äärmiselt väikesed võimalused oma esindaja läbiviimiseks. Seetõttu olid sakslased taotlenud endile erandkorras eksterritoriaalset rahvuslikku valimisringkonda, mida neile, kuigi sakslaste senist poliitilist tööd vabariigis igati tunnustades, siiski ei võimaldatud.²⁵⁷ W. v. Wrangelli järglaseks Saksa Kulturomavalitsuse presidendi ametis valiti senine asepresident H. Weiss (1900–1992)²⁵⁸ ja uueks asepresidendiks senine kultuurvalitsuse kooliameti juhataja Wilibald Heldt (1900–1968).²⁵⁹

1938/39 eelarveaastaks peeti vajalikuks kultuurmaksu tõstmist 50% võrra, kuna kulturomavalitsusel ei olnud piisanud vahendeid kõigi elulise tähtsusega kultuuriülesannete täitmiseks. Esimestesse maksuklassidesse kuuluvatele (kõige vaesematele) isikutele jäi maks siiski samaks, rohkem pidid hakkama maksma kõrgematesse klassidesse kuulujad.²⁶⁰

1930. aastate lõpul toimus mõõtuandvate eesti ja saksa ringkondade kasvav lähenemine seltskondlikus sfääris, mis osaliselt olnud lähtunud K. Pätsi initsiatiivist.²⁶¹ Leidsid aset vastastikused külaskäigud klubides (Mustpeade Vennaskond, Aktsiaklubi, Centrum-Klubi

²⁵⁴ Wittram, R. 1939. Geschichte der baltischen Deutschen. Grundzüge und Durchblicke. Stuttgart/Berlin: W. Kohlhammer, 215–245 [Die Chronik].

²⁵⁵ Weiss, H. 1965. Baron Wilhelm Wrangell und die Estländisch-Deutsche Kulturselbstverwaltung. – Acta Wrangeliana. No 29, 130.

²⁵⁶ DSHI 100 Baltikum 488, 57.

²⁵⁷ DSHI 100 Wrangell, 8, 712; ERA, f 85, n 1, s 96.

²⁵⁸ Hellmuth Weiss pärines perekonnast, kelle varaseim esindaja oli rännanud Eestisse 17. sajandil Eisenachist ja tegutses Tallinnas raamatukõitja ja -kaupmehena. H. Weissi isa Robert Weiss oli tuntud raamatukaupluse Kluge & Ströhm kaasomanik. H. Weiss oli lõpetanud Tallinna Rüütli- ja Toomkooli. Lühikest aega oli ta õppinud Greifswaldis, seejärel õppis Tübingenis ajalugu, geograafiat ja germanistikat ning kaitses seal 1925. a filosoofiadoktori kraadi. Alates 1926. a töötas H. Weiss, elukutselt raamatukoguhoidja, Saksa Kulturomavalitsuses. 1929. a avastas ühe raamatu kaanetäitena 1535. a Wittenbergis trükitud Wanradti ja Koelli eestikeelse katekismuse 11 säilinud lehefragmenti. 1936. a valiti Eestimaa Kirjanduse Ühingu aseesimeheks, 1930. a saksa kultuurvalitsuse liikmeks ja selle kultuuriameti juhatajaks, 1933. a kulturomavalitsuse asepresidendiks. Kevadel 1941 lahkus H. Weiss Eestist, kuid naases peatselt Saksa kindralkomissariaadi kultuurpoliitilise osakonna juhatajana. 1950. a oli Saksamaal Marburgis üks J. G. Herderi Instituudi asutajatest, algul selle raamatukogu juhataja, 1959–1963 direktor. 1951–1975 Balti Ajaloo Komisjoni (*Baltische Historische Kommission*) esimehe asetäitja.

²⁵⁹ H. Weiss olnud selle koha vastu reservatsiooniga, et tal on võimalik ka edaspidi jääda tihedasse tööalasesse kontakti W. v. Wrangelliga ning et juhul, kui sügiseks määratud uued valimised veel kord edasi lükatakse, on tal õigus amet maha panna. DSHI 100 Wrangell, 11, 992–993.

²⁶⁰ ERA, f 85, n 1, s 204.

²⁶¹ DSHI 100 Weiss, 41, 68.

jne) ning 1938. a valiti president K. Päts Mustpeade Vennaskonna liikmeks, mis oleks veel mõned aastad varem olnud mõeldamatu.²⁶²

Peale Riigikogu laialisaatmist ja parteide keelustamist 1935. aastal oli Vabariigi Valitsus näinud kultuuroromavalitsuse presidendis ühtlasi ka sakslaste poliitilist esindajat. Nii olid kultuurvalitsuse juhtimine ja rahvusgrupi poliitiline esindatus ühendatud W. v. Wrangelli isikus, kellele langes sisepoliitiliselt äreval ajal vastutusrikas ja keeruline ülesanne, hoolitseda selle eest, et baltisaksa rahvusgrupile teravnenud rahvuslike pingete tõttu mingeid õiguste riivamisi osaks ei saaks. Tagantjärele võib öelda, et suurel määral see tal ka õnnestus ja oma rahuliku ja asjaliku tegutsemisviisi tõttu võitis Wrangell eestlastest valitsusametnike usalduse ja üha kasvava tunnustuse. Neil aastatel olevat Wrangellil kujunenud usalduslikud suhted ka president K. Pätsiga, mis võimaldas mitmed küsimused kohe lahendada, neile ametlikku iseloomu andmata. Samuti peeti paremaks, et K. Päts sakslusega seotud arengutest, nii Eestis kui ka Saksamaal, vahetult kultuurvalitsuse presidendi poolt informeeritud saab, kui et ta nendest ajalehtedest loeb.²⁶³ Võrreldes vabadussõjalastele ja Eesti saksa natsionaalsotsialistidele määratud karistusi, näeme kui ohtlikuks või kahjutuks ühte või teist ühendust peeti.

28. septembril 1939 kirjutati Moskvast alla Saksa Riigi ja Nõukogude Liidu vahelisele salaprotokollile baltisakslaste ümberasustamise (*Umsiedlung*) kohta, kuid laiem avalikkus sai nendest plaanidest teada alles A. Hitleri riigipäevakõne kaudu 6. oktoobril, milles ta kuulutas etnograafiliste suhete ümberkujundamist Ida-Euroopas, et sisse seada selgemad eralduspiirid ja kõrvaldada sellega potentsiaalsed konfliktikolded tulevikus.²⁶⁴ Enamikku sakslastest tabas teade ümberasumisest suure šokina 8. oktoobril. 15. oktoobril kirjutasid Eesti Vabariigi esindaja J. Markus ja saksa saadik H. Frohwein Tallinnas alla Eesti baltisaksa rahvusgrupi Saksa Riiki ümberasumist puudutavale protokollile, mille ratifitseerimiseks piisas vaid vabariigi presidendi allkirjast ja mis jõustus ratifitseerimisest teatamisega Saksamaa saadikule järgmisel päeval.²⁶⁵ Õigus ümberasumisele oli kõigil saksa vähemusrahvuse rahvusnimekirja kantud inimestel, samuti nendel, kellel oli Eesti Vabariigi Siseministeeriumi poolt välja antud tunnistus kuulumise kohta saksa rahvusesse, kaasa arvatud nende abikaasad, lapsed ja vanemad. Riigi territooriumilt lahkumisega lõppes ka kuulumine Eesti Vabariigi kodakondsusesse.

²⁶² Taube, A. v. 1975. Konstantin Päts und die Deutschbalten. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 28.

²⁶³ DSHI 100 Wrangell, 7, 633 jj.

²⁶⁴ Bosse 2001, 300.

²⁶⁵ RT 1939, nr 17, art 29. Eesti Vabariigi lepingud välisriikidega. Protokoll Eestis asuva saksa rahvusgrupi Saksa Riiki ümberasustamise kohta.

Ümberasumine viidi läbi ajavahemikus alates 18. oktoobrist 1939 kuni 18. maini 1940 ning järelümberasumine alates jaanuarist kuni märtsini 1941. Avalikud saksa koolid suleti ametlikult alates 16. oktoobrist 1939.²⁶⁶ 8. novembril avaldas endiselt ilmuv ajaleht Revalsche Zeitung viimase Saksa Kulturomavalitsuse presidendi H. Weissi ja ümberasumise voliniku Erik v. Bremeni viimase pöördumise rahvusgrupi poole.²⁶⁷ 18. detsembril 1939 palus W. v. Wrangell vabastada end Riiginõukogu liikme ülesannetest.²⁶⁸ Viimases arvukamas, 29. veebruaril kodakondsusest vabastatute grupis olid ka W. v. Wrangell ja H. Weiss.²⁶⁹

Baltisaksa autorid on õigusega rõhutanud, et baltisakslaste ümberasu(sta)mise korraldas rahvusgrupp oma jõududega ja see toimus küllalt hästi organiseeritult. Eesti puhul tuleb eriti toonitada seda, et traditsiooniline eliit säilitas juhtiva osa ka *Umsiedlung*'i ajal. Organiseeritud opositsiooni ümberasumise vastu ei eksisteerinud, üksikuid sellevastaseid hääli kuulda ei võetud (avalikult olid ümberasumise vastu nt parlamendisaadik C. Schilling ja Hermann Koch, kes hiljem siiski järelümberasujatega liitusid).²⁷⁰ Samuti ignoreeriti väheseid Saksamaalt lähtuvaid hoiatavaid teateid.

21. detsembril 1939 saadeti Saksa Kulturomavalitsus Vabariigi Valitsuse määrusega puhtalt formaaljuriidilistel põhjustel laiali, kuna Saksa Kulturomavalitsuse rahvusregistris olevate täisealiste saksa soost kodanike arv oli langenud alla poole 1934. a rahvaloendusel kindlakstehtud sakslaste arvust. (vt Lisa 1, § 15). Kulturomavalitsus pidi oma tegevuse lõpetama alates 1. jaanuarist 1940, alates sellest kuupäevast kaotasid kehtivuse ka kõik Vabariigi Valitsuse poolt Saksa Kulturomavalitsuse korraldamiseks antud määrused. Kulturomavalitsuse likvideerimise teostas siseministeeriumi likvideerimiskomisjon, selle järelejäanud varade eest hoolitsemise võttis üle siseministeerium.²⁷¹

1940. aasta alguseks oli Eestist välja rännanud 14 368 inimest, 1941. a järgnes neile veel ca 7000 nn “järelümberasujat”.²⁷² Võttes lähtealuseks 1934. a rahvaloenduse järgi 16 346 sakslast, siis nähtub, et juba 1940. aastaks oli lahkunud üle 90% siinsetest sakslastest. Tuleb

²⁶⁶ RT 1939, nr 101, art 771; 781.

²⁶⁷ Loeber, D. A. Diktierte Option. 1972. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Eine Dokumentation. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1972, 233. [Dok. 166].

²⁶⁸ Weiss 1965, 130–131.

²⁶⁹ RT Lisa 1940, nr 36. ??? PEALKIRI???

²⁷⁰ Garleff 1994a, 542.

²⁷¹ RT 1939, nr 117, art 918. PEALKIRI !!!!!

²⁷² Taube; Thomson 1996, 40.

aga silmas pidada, et ümberasujate hulgas oli ka arvukalt eestlasi ja isikuid, kes seni polnud end sakslastena määratlenud.

Võib öelda, et P. Schiemanni sõnad selle kohta, et ümberasumine on pöördumatu ja ühtaegu surmaotsus baltisakslusele,²⁷³ on tagasivaates tõeks osutunud. Aastatel 1939–1947 olid baltisakslaste kaotused kokku 21 364 inimest – 4144 lahingus langenut, 259 mõrvatut, 14766 surnut ning 1747 teadmata kadunut.²⁷⁴ D. A. Loeber arvestab ca 84 000 Eestist ja Lätist ümberasunu seas 15 200 sõjaohvriga.²⁷⁵ Ümberasumine ei olnud vaheperiood, ajutine lahkumine, nagu nii mitmedki lootnud olid, vaid baltisaksluse lõpu algus, kes saksa kogurahvusesse (*Gesamtvolk*) liidetuna oma balti omapära üha enam kaotasid ja ka edaspidi kaotavad. Kuigi praegu tegutsevad veel Saksamaal paljud baltisaksa organisatsioonid ja institutsioonid ning ilmuvad arvukad baltisaksa publikatsioonid, on selge, et baltisaksluse ajalugu on lõpule jõudmas.

Nagu juba eespool öeldud (vt p 2.1.2. ja 2.1.3), pidi Eesti vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus olema ajutine ning korraldama vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuste tööd kuni vastava eriseaduse kehtestamiseni. O. Angeluse sõnul²⁷⁶ olevat talle küll 1938. a ülesandeks tehtud uue kultuuroromavalitsuse seaduse väljatöötamine ja ta olevat selle üksikasju W. v. Wrangelliga arutanud ning esimese peatüki ka valmis saanud. Selle lõpliku väljatöötamiseni aga ei jõutud ning vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seadus jäigi raamseaduseks, mis kehtis sellisena kuni 1940. aastani.

²⁷³ Vt Schiemann, P. 1974. Die Umsiedlung 1939 und die europäische Minderheitenpolitik. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 103.

²⁷⁴ Schlau 1995, 47.

²⁷⁵ Loeber 1972, (60).

²⁷⁶ Angelus, O. 1968. Esten und Deutsche in ihren gegenseitigen Beziehungen. – Baltische Hefte, 128.

3. SAKSA RAHVUSGRUPI KULTUURI- JA HARIDUSELU NING MAJANDUSLIK OLUKORD EESTI VABARIIGIS 1918–1940

3.1. SAKSA KOOLI- JA KULTUURIELU EESTI VABARIIGIS

3.1.1. Saksa kultuurvalitsuse kooliameti tegevus saksa koolielu korraldamisel

Saksakeelsete koolide taastamine Eestis algas saksa okupatsiooni ajal. 1918. a. veebruaris taastati saksakeelne õpetus Tallinna Toomkoolis. Ulatuslikum saksa koolide taasavamine sai teoks siiski alles alates 1919/20. õa-st, kui ajad rahulikumaks muutusid. 20. septembril 1919 asutati taastekkiivate saksa erakoolide korraldamiseks ja koordineerimiseks uus ühendus – Saksa Erakoolide ja Puudusesolevate Koolilaste Toetamise Selts (*Gesellschaft zur Unterstützung deutscher Privatschulen und Mittelloser Schulkinder*). Sama aasta 28. oktoobril reorganiseeriti see Saksa Kooliabi Seltsiks (*Gesellschaft Deutsche Schulhilfe*) ja esimeheks valiti Axel Maydell. Kooliabi Selts suunas haridusministeeriumi üldjuhtimisel koos saksa rahvusekretäri J. Beermanniga kõikide saksa eraõppeasutuste tegevust ja andis neile olulist materiaalset toetust.¹ Seltsi üheks tähtsamaks ülesandeks oli saksa erakoolide õpetajate olukorra parandamine. Selleks määrati kindlaks samad palgamäärad kõikidele õpetajatele, mis küll riiklikku normi ei saavutanud, kuid siiski teatud kindlustunnet pakkus.² Oluliseks saavutuseks oli erakoolide õpetajatele pensionikassa loomine.³ 1920. a tekkisid Tartu Saksa Kooli- ja Toetusühing (*Dorpater Deutsche Schul- und Unterstützungsverein*) ja Pärnu Kooliühing (*Pernauer Schulverein*), mis liitusid tihedalt Kooliabi Seltsiga, nii et sellest sai keskus terve Eesti jaoks.⁴ Üsna pea tegutsesid Kooliabi Seltsi kohalikud grupid kõigis väiksemates koolilinnades. Kuna seltsi tegevus erakoolide alal laienes kogu riigile, siis muutus vajalikuks luua spetsiaalne koolinõuniku ametikoht, kelle ülesandeks pidi olema kontaktide hoidmine üksikute koolidega ning nende vajaduste tundmaõppimine, samuti ka koolialase statistika kogumine. 1920. a valiti Kooliabi Seltsi koolinõunikuks pastor W.Kentmann, seejärel võttis selle ameti asetäitjana üle saksa rahvusekretär J. Beermann ja 1921. a novembris sai koolinõunikuks dir Alfred Walter,⁵ kes pidas seda ametit kuni Saksa

¹ Kinkar, F. 2000. Lehekülgi Eestimaa kultuuriloost. Baltisaksa haridusseltsid Eestis 1905–1914. Tallinn: Olion, 121–122.

² Wachsmuth 1939, 71.

³ Samas; Blossfeld, P. 1935. Geschichte des deutschen Schulwesens in Estland 1919–1935. Reval: F. Wassermann, 1935, 12.

⁴ Blossfeld 1935, 11.

⁵ Samas, 12.

Kultuuriomavalitsuse ja selle kooliameti asutamiseni. 1921. a hõlmas Kooliabi Selts 1691 liiget.⁶

J. Beermanni ja Kooliabi Seltsi aruannete järgi töötas Eestis iseseisvuse algaastatel saksa koole järgnevalt: 1919. a 21 kooli 3350 õpilasega, 1920. a 20 kooli 3445 õpilasega, 1921. a 22 kooli 3791 õpilasega, 1923. a 25 kooli 4034 õpilasega ja 1925. a 25 kooli 3739 õpilasega.⁷ Ametliku statistika andmetel oli 1923. a Eestis 22 saksa elementaarkooli 2325 ja 14 saksa keskkooli 1616 õpilasega. Saksa põhikoolide õpilaste seas olid 23%, kõrgemates koolides 20%. mitesakslased. Teisest küljest aga olevat kokku 16,6% ja maal koguni 59,4% saksa põhikooliõpilast käinud mitesaksakeelsetes koolides, samuti 5,1% kõrgemate koolide õpilastest.⁸ 1923/24. õa-l töötas Eestis vähemalt 6 avalikku saksa kooli:

Tallinnas

Linna Saksa Realgümnaasium 10 klassiga,

Linna 3. Saksa Tütarlastegümnaasium 8 klassiga

Linna 23. Saksa Põhikool 11 klassiga.

Tartus

Linna Saksa Ühishumanitaargümnaasium 6 klassiga

Linna 14. Saksa Põhikool 5 klassiga.

Võru lähedal Mustlas töötas saksa põhikool 5 klassiga (46 saksa kolonistide last).

Nende avalike saksa koolide kõrval olevat 1921/22. õa-l töötanud J. Beermanni järgi 18 ja Eesti Haridusministeeriumi statistikaosakonna andmetel koguni 26 saksa erakooli.⁹ Selle põhjuseks oli ilmselt asjaolu, et kuna 7. mail 1920 vastuvõetud rahvakooliseadus andis õiguse nõuda avaliku saksa kooli avamist vähemalt 20 saksa koolikohustusliku lapse olemasolul ühe klassi kohta, siis puudus väiksemates linnades, alevites ja maal vajalik (seadusega ette nähtud) alus kohalike omavalitsustelt avaliku kooli ellukutsumist taotleda. Linnas aga oleksid sakslased H. Panteniuse arvates võinud rohkem Eesti riigi poolt pakutud majanduslikke eeliseid ja võimalusi kooli alal ära kasutada. Miks seda ei tehtud, seda põhjendab Pantenius osalt sotsiaalpsühholoogiliste, osalt koolipoliitiliste momentidega.¹⁰ Esiteks olevat baltisakslastel olnud raske end muutunud oludesse sobitada, osadele olevat tundunud võõrastav saata oma lapsed kooli, kus vaesed ja rikkad, positsioonikad ja vähempositsioonikad koos ühel pingil istuvad. Lisandusid veel teist laadi kaalutlused. Ühelt

⁶ DSHI 100 Wrangell, 2, 31.

⁷ Kinkar 2000, 122.

⁸ Winkler, W. 1927. Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums. Berlin, 533.

⁹ Pantenius, H. 1924. Die öffentlichen Deutschen Schulen Dorpats. Dorpat: H. Laakmann, 48–49.

¹⁰ Pantenius 1924, 50–51.

poolt oli veel kõigil meeles vene politseiriik oma ühetaolise reglementeerimisega kõige suhtes, mis puudutas avalikke koole. Sellest tulenes baltisaksa ühiskonna teatud usaldamatus seda laadi koolide suhtes. Teisalt ei olnud vähemusrahvuste emakeelsete koolide asend seadusandlikul teel veel lõplikult paika pandud.

Kuni 1925. aastani olid saksa era- ja avalikud koolid allunud eraldi gruppidenä 13 kohaliku omavalitsuse kooliametitele,¹¹ mis oli teinud võimatuks saksa koolielu ühtse juhtimise. Seoses Saksa Kulturomavalitsuse ellukutsumisega algas Eesti saksa koolielu arengus täiesti uus peatükk, sest tekkis võimalus koondada kõik saksa era- ja avalikud koolid kulturomavalitsuse ühtse juhtimise alla ning luua eeldused saksa rahvusgrupile sobiva koolivõrgu kujundamiseks. 1925. a märtsis loodi komisjon üksikute saksa koolide revideerimise sihtjoonte väljatöötamiseks, koosseisus H. Pantenius, W. Stillmark ja W. Hasselblatt.¹² Saksa Kulturomavalitsus pidi pärandina üle võtma äärmiselt hajusa saksa koolivõrgu, mis oli loodud ajal, kui Eesti sakslus arvuliselt palju tugevam oli kui 1925. aastal ja samuti võrreldamatult enam materiaalseid vahendeid omas.¹³ Enne kulturomavalitsuse rajamist asutatud saksa koolid ei võlgnenud oma teket mitte mingile laiahaardelisele plaanile, vaid puhtalt kohalikele vajadustele. Neil ei olnud ühtset õppeplaani ja igaüks läks oma teed, paljugi sõltus siinjuures ka vastava kooli juhtkonnast. Kulturomavalitsuse tähtsaimaks ülesandeks oli esmajoones koolivõrk nii ümber korraldada, et sellesse rägastikku süsteem ja kord luua.¹⁴ Koolivõrgu ümberkorraldamine tähendas paljudele väikestele linnadele valusat saksa kooli kaotamist ja kibedat võitlust saksa rahvusgrupi sees. Avalik saksa koolivõrk pidi välja töötatama kultuurnõukogu poolt kokkuleppel kohalike omavalitsustega ja kinnitatama Vabariigi Valitsuse poolt haridusministri isikus. Viimane pidi otsustama ka küsimuste üle, milles kulturomavalitsuse ja kohalike omavalitsuste vahel üksmeelt ei suudeta saavutada.¹⁵

Detsembris 1925 otsustati kultuurvalitsuse koosolekul luua saksa vähemusrahvuse õppeasutuste organiseerimiseks, valitsemiseks, finantseerimise küsimuse lahendamiseks ja järelevalveks nende üle saksa kultuurvalitsuse kooliamet. Kooliameti pidid moodustama kultuurvalitsuse poolt valitud kooliameti juhataja, hariduskomisjon, kultuurvalitsuse

¹¹ Blofeld 1935, 17; Wachsmuth 1939, 72.

¹² DSHI 100 Wrangell, 3, 237.

¹³ Wrangell, W. v. 1993. Zur Situation der Deutschbalten bis zur Umsiedlung. – Wistinghausen 1993, 400.

¹⁴ Pantenius, H. 1925. Schule und kulturelle Selbstverwaltung. – Revaler Bote. Sonderausgabe (Autonomie-Nummer), 23. Februar, 2.

¹⁵ Poll, F. v. 1926. Das Kulturautonomiegesetz der Republik Estland und seine Bedeutung für das europäische Minderheitenproblem. Diss. Jur. Würzburg, 77.

koolinõunik ja sekretär. Hariduskomisjon pidi koosnema kooliameti juhatajast, kes pidi olema ühtlasi hariduskomisjoni esimees, koolinõunikust, kahest kultuurnõukogu ja kahest Saksa Kooliõpetajate Liidu (*Deutsche Lehrerverband*) esindajast.¹⁶ Kooliameti kompetentsi anti kõik saksa koolikorraldusega seotud küsimused, sh koolide ja õpetajate kinnitamiseks esitamine haridusministeeriumile, avalike koolide õpetajate valimine, õpetajate teenistuslehtede pidamine, õpikutega seotud küsimuste lahendamine, koolikohustuslike saksa laste nimekirjade pidamine, koolide ülalpidamine, õppevahendite muretsemine valitsuselt ja kohalikelt omavalitsustele avalikele saksa koolidele, tunniplaanide ja õppekavade väljatöötamine ja nende esitamine kinnitamiseks haridusministeeriumile, kultuurvalitsuse koolialaste otsuste läbiviimine jne.¹⁷ Seega võttis kultuurvalitsuse kooliamet üle suurema osa Kooliabi Seltsi ülesandeid, nii et viimane jäi peamiselt veel vaid mõnede saksa koolide pidajaks. Samuti säilis Kooliabi Seltsi ülesandena pensionikassa pidamine ja pensionide maksmine erakoolide õpetajatele, kuni neile veel riiklikku pensioni ei makstud (muutuse tõi siin 1927. a erakoolide seadus)¹⁸. Säilisid ka seltsi kohalikud allühingud väiksemates linnades, enamasti kui koolide valdajad. Tähtsamate põhimõtetlike küsimuste läbiarutamiseks pidi kokku kutsutama kultuurnõukogu hariduskomisjon, kuhu kuulusid lisaks selle oma liikmetele veel teisedki kultuurnõukogu poolt valitud liikmed.¹⁹ Koolinõuniku isik nimetati kultuurvalitsuse ja kinnitati haridusministeeriumi poolt ning tema näol oli tegemist kommunaalteenistuses seisva riigiametnikuga.²⁰ Koolinõunik ei pidanud olema mitte direktorite ja õpetajate ülemuseks, “vaid asjatundja vaatlaja, heatahtlik nõuandja ja objektiivne aruandja”.²¹ 1925. a. detsembris valiti koolinõunikuks senine Rakvere saksa gümnaasiumi direktor K. Zeddelmann (1888–1961) (kinnitati haridusministeeriumi poolt alates 1. jaanuarist 1926) ja kultuurvalitsuse kooliameti esimeseks juhatajaks kooliinspektor J. Hansen (1890–1960). Kultuurnõukogu esindajatena valiti kooliameti hariduskomisjoni Werner Stillmark (1889–1941) ja A. Maydell²² ning õpetajaskonna esindajatena Toomkooli dir Paul Blossfeld (1864–1944) ja Reaalkooli dir Arthur Spreckelsen (1863–1939).²³

Kasvatus- ja õppetöö järelevalve eest saksa koolides oli vastutav kultuuriomavalitsuse haridusosakonna juhataja. Koolide revideerimine nende kasvatusliku ja õppetegevuse asjus

¹⁶ ERA, f 85, n 1, s 131. Saksa kultuurvalitsuse koosoleku protokoll 3.09.1925; Stillmark, W. 1927. Die Kulturselbstverwaltung und das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 88.

¹⁷ Wachsmuth 1939, 80–81.

¹⁸ Samas, 88.

¹⁹ ERA, f 85, n 1, s 60, 138.

²⁰ Blossfeld 1935, 15.

²¹ ERA, f 85, n 1, s 67.

²² ERA, f 85, n 1, s 131. Saksa kultuurvalitsuse koosoleku protokoll 3.09.1925.

²³ ERA, f 85, n 1, s 131. Saksa kultuurvalitsuse koosoleku protokoll 10.12.1925; ERA, f 85, n 1, s 242.

kuulus eelkõige saksa koolinõunikule, kes allus koolide revidendina kultuurvalitsuse haridusosakonna juhatajale. Koolinõunik pidi vähemalt kord aastas koolid üle vaatama, eriti kontrollima õpilaste teadmiste ja oskuste vastavust maksvatele normidele. Koolinõuniku kõrval võis haridusnõunik teha koolide revideerimise teatud õppeainete osas aeg-ajalt ülesandeks vastava eriala asjatundjatele. Koolinõunik oli kohustatud iga õppeaasta lõpul esitama kultuurvalitsusele kirjaliku aruande oma revideerimistöö tulemuste kohta.²⁴

Saksa koolivõrgu reformimisel juhendus kultuurnõukogu põhimõttest, et võimaluse korral tuleb toetuda olemasolevale ja arendada edasi ajalooliselt väljakujunenut, niipalju kui see on õigustatud ja vastab kaasaegsetele oludele.²⁵ Nii näiteks peeti vajalikuks säilitada klassikaline gümnaasium.²⁶ Kuna sakslased ei elanud riigis kompaktselt, siis peeti väga vajalikuks väikelinnade koolide säilitamist, kuna need moodustasid kohaliku saksa seltskonna kultuurielu keskpunkti. Nende likvideerimine oleks tugevdanud veelgi ebasoovitavat tungi pealinna, kus olid paremad töövõimalused.²⁷ Juba olemasolevad koolid pidid saama kultuurvalitsusega kooskõlastatult võimaluse valida endale ühe ettenähtud koolitüüpidest.²⁸ Elementaar- ehk algkool hõlmas 1.–6. kooliaasta ja pidi olema aluseks kõigi keskkoolitüüpide jaoks. 5. ja 6. kooliaasta pidid kuuluma eelklassidena keskkooli (*Mittelschule*) juurde. Erinevad keskkoolitüübid pidid saama tugevalt kesksed õppeained, mis pidid olema vastava koolitüübi poolt antava üldhariduse põhialuseks. Keskkoolitüüpidenähti ette klassikaline gümnaasium (ladina ja kreeka keel), ladinagümnaasium (ladina keel ja fakultatiivselt kreeka keel), uushumanitaargümnaasium (emakeel ja ajalugu), kõrgem reaalkool (matemaatika ja loodusteadused) ja tütarlastekool, hargnemisega uushumanistlikust gümnaasiumist 9.–11. kooliaastal selliste tüdrukute jaoks, kellel polnud kavas abituriumi teha. Kõik need koolitüübid hõlmasid 5.–6. kooliaastat kui eelklasse ja 7.–11. kui põhiklasse. Lisaks nähti ette 8-klassiline nn kodanikukool (*Bürgerschule*) ja 9-klassiline kutsekool (eelkõige kaubanduskool).²⁹

²⁴ ERA, f 85, n 1, s 67. Määrus järelvalve teostamise kohta kasvatus- ja õpetustöö üle Saksa Kulturomavalitsusele alluvates koolides.

²⁵ ERA, f 85, n 1, s 67. Kultuurnõukogu poolt kultuurvalitsusele tehtud ülesanne koolitüüpide ja koolivõrgu suhtes.

²⁶ E. Musso pidas klassikalise gümnaasiumi säilitamist oluliseks, kuna klassikalise hariduse kadumine oleks tema arvates teinud küsitavaks kvalifitseeritud saksa ajaloolaste, keeleteadlaste, teoloogide järelkasvu olemasolu tulevikus ning teisalt hindas ta kõrgelt ideelisi hüvesid, mida pakkuvat tegelemine klassikalise vanaaajaga ja vanade keeltega noore inimese vaimu ja iseloomu kujunemisele. ERA, f 85, n 1, s 558. Denkschrift zur Beurteilung der Lage und der Bedürfnisse des deutschen Schulwesens in Estland. (Auf Grund einer Bitte des Schulausschusses des II. Estl. Deutschen Kulturrats vom 22. Sept. 1930 ausgearbeitet von Emil Musso).

²⁷ Blofeld 1935, 15.

²⁸ Stillmark 1927, 89.

²⁹ ERA, f 85, n 1, s 67; ERA, f 85, n 1, s 60, 143; Stillmark 1927, 89–90.

Teine tähtis ülesanne, millega kultuurvalitsuse kooliamet koheselt tegelema pidi hakkama, olid läbirääkimised haridusministeeriumiga saksa koolide üleandmiseks kultuurvalitsuse alla. Kultuurvalitsus püüdis, niipalju kui seaduse järgi võimalik, lasta kõiki saksa koole avalikku koolivõrku võtta. Läbirääkimised osutusid rasketeks, kuna ei kultuuroromavalitsuse seadus ega valitsuse vastavad määrused ei sisaldanud selle kohta midagi konkreetsemat. Praktikas tekkis rohkem raskusi läbirääkimistel üksikute kohalike omavalitsustega, riigiga seevastu üldiselt sel alal arusaamatusi ei olnud.³⁰ Läbirääkimiste tulemusena anti 1. jaanuaril 1926 saksa erakoolid ja 1. septembril 1926 avalikud saksa koolid Eesti Haridusministeeriumi poolt saksa kultuurvalitsuse kooliameti alluvusse. 1. augustil 1927 võeti avalikku koolivõrku kaks täiendusklassi Tallinnas ja Nõmme saksa põhikooli kaks alumist klassikomplekti, 1. augustil 1928 Kuressaare, Viljandi, Haapsalu, Narva, Pärnu, Valga, Paide, Võru, Rakvere saksa põhikoolid ja Nõmme saksa põhikooli kolmas ja neljasklass, 1. augustil 1930 Visusti Põhikool ja 1. märtsil 1935 Heimtali kool. Teiselt poolt tõmmati valitsuse kokkuhoiupoliitika või liialt väikese õpilaste arvu tõttu avalike koolide nimekirjast 1929. a maha Tallinna Ülemrealkooli gümnaasiumiharu, aastatel 1933–1936 klass klassi haaval Tallinna Linna Tütarlastegümnaasium ja 1933. a Valga Põhikool.³¹

1927. a oli Pärnumaale sealse klaasivabriku tööliste laste jaoks asutatud Eidapere kool, 1928. a käis seal õpetajanna A. Aristowi käe all õpetust 14 last. Kuna ka 10–12 km kaugusel asuva Järvakandi klaasivabrikus oli ametis teatud hulk saksa töölisi, siis tuli nende laste jaoks kooli juurde internaat asutada. Tartumaale kolonistide lastele Sanglasse asutatud koolis käis 1928. a 12 last, enamikus saksa maatöölise lapsed.³² Sangla ja Eidapere koolid pidid siiski juba lühiajalise eksisteerimise järel oma tegevuse lõpetama, kuna liikuva eluviisiga maatöölise perekonnad kolisid mujale elama ja klaasivabriku töölised pidid mujalt tööd otsima, kui vabrik lõpetas oma tegevuse.³³

Kultuuroromavalitsuse oluliseks sotsiaalse laadi ülesandeks oli kooliraha maksmine erapõhikoolide õpilaste eest nendes kohtades, kus puudusid avalikud ja õppemaksuta saksa põhikoolid. See tähendas sealsetele lastevanematele tuntavat kergendust. Teisest küljest oldi sunnitud kokkuhoiu mõttes üksikuid väikese õpilaste arvuga klasse ühiselt õpetatavateks klassikomplektideks koondama.³⁴ Alates 1926. aastast alustas kultuurvalitsus odavate

³⁰ DSHI 100 Wrangell, 3, 270.

³¹ Blofeld 1935, 26; 52–53.

³² ERA, f 85, s 1, n 574. Bericht zur Tagung des Verbandes deutscher Vereine im März 1928.

³³ Blofeld 1935, 26.

³⁴ ERA, f 85, n 1, s 60, 142.

internaatide rajamist koolide juurde, et pakkuda maapiirkondades hajutatult elavatele saksa lastele võimalust, õppida linnades saksa koolides.³⁵ Maal elavatel lastevanematel puudusid sageli vahendid, et oma lastele suhteliselt kallitesse linnapansionitesse tuba üürida. Sel viisil loodeti vältida seda, et koolikohustuslikku ikka jõudnud saksa lapsed oleksid sunnitud kohalikes eesti koolides käima.

1928. a märtsis otsustas kultuurnõukogu asutada sihtkapitalina abirahakassa vaesemate saksa alg- ja keskkooliõpilaste toetamiseks. See kassa pidi moodustuma eelkõige vabatahtlikest annetustest ning selle valitsemine tehti ülesandeks kultuurvalitsusele. Abirahade suuruse ja jaotamise pidi otsustama kultuurvalitsus haridusosakonna esitatud kandidaatide nimekirja alusel.³⁶

Juba suhteliselt varakult, alates 1919/20. õa-st, alustas Saksa Välisamet Eesti saksa koolide rahastamisega. Peamiseks Eesti saksa koolide toetajaks oli VDA, mis sai suurema osa oma vahenditest väliministeeriumilt. A. v. Taube andmetel toetati saksa koolikorraldust Eestis ca 20 000 RM-ga aastas.³⁷ Esmajoones läksid vahendid kohalike saksa kooliühingute all tegutsevatele erakoolidele. 1925. a said Eesti saksa koolid Saksamaalt abi 15 400, 1929. a 40 500 ja 1930. a juba 47 000 RM ulatuses.³⁸ Riiklike või kohalike omavalitsuste all töötavate saksa koolide puhul ei tulnud otsesed riigisaksa toetusaktsioonid kõne alla.³⁹ Tallinna Saksa saatkonna ülesanne saksa kooli alal Eestis seisnes K.-H. Grundmanni järgi üldiselt vaid pealiskaudse kontrolli järel üksikute koolide igaaastaste toetusesoovide vahendamises Saksa Välisametile.⁴⁰ Saksa koolivõrgu eesmärki ja selle struktuuri puudutavas põhimõttelises diskussioonis saatkond ei osalenud ja kulturomavalitsusel olid sel alal täiesti vabad käed. See on seda imekspandavam, et suur osa Eesti saksa koolide eelarvedefitsiidist tuli katta Saksa riigi vahenditest. Mil määral oli Eesti Vabariigi valitsus teadlik Saksamaalt Eesti saksa koolidele voolavate toetuste ulatuse ja viisi üle, jääb lahtiseks. Siiski võib arvata, et vastavad ministeeriumid olid Tallinna Saksa saatkonna vahendusel Saksamaalt saabuvate toetuste faktist kui sellisest teadlikud.

1928/29. õa-l hõlmas kultuurnõukogu poolt kinnitatud saksa koolivõrk Eestis 19 põhi- ja 12 kõrgemat (sh 3 avalikku) kooli kokku 3315 õpilasega (1656 poissi ja 1659 tüdrukut), lisaks

³⁵ ERA, f 85, n 1, s 60, 144; Grundmann 1977, 604.

³⁶ ERA, f 85, n 1, s 67.

³⁷ Hehn 1984, 25.

³⁸ Grundmann 1977, 606.

³⁹ Samas, 601.

⁴⁰ Samas, 604.

neile said 141 maal elavat koolilast kultuurameti toetamisel koduõpetust. Kokku said saksakeelset kooliõpetust seega 3456 last, nendest 39% avalikes (riigi või kohalike omavalitsusete poolt ülalpeetavates) koolides ja 61% erakoolides (kultuurvalitsuse ülalpidamisel). Lisaks töötas Vinnis saksa õppekeelela majapidamiskool 23 õpilasega. Erakoolide õpetajatele makstavad palgad olid endiselt madalamad kui avalikes koolides. 1927/28. õa-l olid 64,5% koolide ülalpidamise kuludest sakslaste endi kanda, riik ja kohalikud omavalitsused maksid vaid 33,5%.⁴¹ Koduõpetust said 1928. a 106 saksa last, eelkõige maapiirkondades. Järelevalve saksa lasteaedade üle kuulus alates 1927. aastast samuti saksa kooliametile. 1928. a oli kokku 8 lasteaeda, pooled nendest asusid Tallinnas. Saksa lasteaedades käis arvukalt ka teistest rahvustest lapsi.⁴²

Kevadel 1930 töötasid Eestis järgmised saksa õppeasutused:

- 25 avalikku saksa põhikooli 82 klassi ja 1361 õpilasega,
- 8 avalikku keskkooli 15 klassi ja 514 õpilasega,
- 8 täielikku erakeskõppeasutust 54 klassi ja 890 õpilasega,
- 3 mittetäielikku erakeskõppeasutust 7 klassi ja 47 õpilasega,
- 2 kutsekooli 5 klassi ja 83 õpilasega.

Kokku oli seega 163 klassi 2885 õpilasega. Lisaks töötasid 1 õpetajate seminar, 2 lasteaeda 4 eraviisilist õpperingi ja 44 kodukooli 72 lapsega. Kõiki neid õppeasutusi, välja arvatud Hansakool, Vinni kodumajanduskool ja üks lasteaed, subsideeriti kultuurvalitsuse poolt. Kulutused ühele õpilasele moodustasid saksa koolides keskmiselt 141,9 kr aastas, millest 25,8% tuli kultuurvalitsuse vahenditest, 29,3% riigilt, 19,3% kohalikelt omavalitsustelt ja 25,6% õppemaksust.⁴³ Sellesse statistikasse ei ole kaasatud avalikud põhikoolid, mis seaduse alusel peeti üleval riigi ja kohalike omavalitsuste poolt.

Kuigi juba 1920. a oli Saksa Välisamet alustanud raamatute ja mitmesuguste teiste õppevahendite saatmist Eesti saksa koolidele ja teistele sakslusorganisatsioonidele,⁴⁴ tunti suurt puudust Eesti saksa koolide õppekavadele vastavatest õpikutest. Saksamaal trükitud õpikud ei sobinud tavaliselt oma sisuvaliku poolest, seepärast toetas kultuurvalitsus kodumaiste autorite poolt koostatud erinevate õppeainete õpikute trükkimist. 16. juunil 1932 leidis haridusministeeriumis aset nõupidamine, kuhu olid kaasatud ka vähemusrahvuste

⁴¹ Musso, E. 1929. Über das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland, 78–79.

⁴² ERA, f 85, s 1, n 574.

⁴³ DSHI 100 Wrangell, 4, 348–349.

⁴⁴ Grundmann 1977, 406.

esindajad. Arutati vähemuste koolide õpikutenappuse küsimust (eeskätt eesti keele, ajaloo, geograafia ja kodanikuõpetuse alal) ning otsiti teid selle probleemi lahendamiseks.⁴⁵ Haridusministeerium esindas vaatepunkti, et saksa koolides peaks võimaluse korral tarvitama ainult Eestis trükitud õpikuid.⁴⁶

Suurt tähelepanu pööras kultuurvalitsus õpetajate väljakoolitamisele ja täiendõppele. Tihedas koostöös VDV-ga toetati nende noorte õpetajate väljaõpet, kes pühendasid end ainetele, millede õpetajate järelkasvust iseäranis suurt puudust tunti. Nii nt oli alguses suur puudus võimlemisõpetajatest, kelle jaoks Eestis tollal väljaõppevõimalused puudusid. Seepärast saadeti Berliini vastavatesse kõrgkoolidesse mitmeid noori, kes hiljem edukalt Eesti saksa koolides töötasid. Samuti toetati õpetajate suviseid õppereise Saksamaale, et võimaldada seal tutvuda uute metoodikatega. Kultuurvalitsuse poolt korraldati samas ka rida erinevate ainete õpetajatele mõeldud täienduskursusi kodumaal.⁴⁷

Võrreldes 1930. a saksa kooliharidust eesti koolides antava haridusega, leidis E. Musso esimesel veel teise suhtes mõningaid plusse, märkides aga samas, et “eesti kool areneb märgatavalt tõusvas joones ja meie võibolla [esiletõstmise algtekstis] veel olemasolev ülekaal ähvardab lühikese ajaga kaduma minna. Sellega oleks meie asendi tugev tugisammas minema pühitud”.⁴⁸

Eestlaste poolelt tabasid sakslasi pidevad süüdistused, et nende suured hariduslikud püüded juhinduvat katsetest jätkuvalt ülemkihiks jääda. Sakslased tõrjusid neid süüdistusi, vastates, et kuna põllumajanduse alal on nende tegevusvabadus suures osas ära võetud, siis ollakse sunnitud end elukutseks ette valmistama, mis teeb vajalikuks vähemalt keskkhariduse, sageli aga ka kõrgema hariduse.⁴⁹ E. Musso andmetel läksid 1930. a ca 92% saksa koolilastest edasi keskkooli.⁵⁰ R. Ruutsoo andmeil oli sakslastel 1933. a iga tuhande inimese kohta 93,6 algkoolis, 53,6 keskkoolis ja 13,3 ülikoolis käivat õpilast. Eestlastel olid vastavad arvud 101,8, 10,1 ja 2,4.⁵¹

⁴⁵ DSHI 100 Wrangell, 5, 446.

⁴⁶ DSHI 100 Wrangell, 11, 988.

⁴⁷ Blossfeld 1935, 29.

⁴⁸ ERA, f 85, n 1, s 558. Denkschrift zur Beurteilung der Lage und der Bedürfnisse des deutschen Schulwesens in Estland. Ausgearbeitet von Emil Musso.

⁴⁹ DSHI 100 Wrangell, 3, 209.

⁵⁰ ERA, f 85, n 1, s 558. Denkschrift zur Beurteilung....

⁵¹ Ruutsoo, R. 1993. Rahvusvähemused Eesti Vabariigis. – Matsulevitš, A. (koost.) Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Olion, 18.

Alates 1930. aastatest ilmneseid vähemuste emakeelse koolihariduse kitsendamise tendentsid. 1933. a põhiseadus lubas küll jätkuvalt emakeelset kooliharidust, kuid mitmed erinevad kooliseadused jätsid võimaluse mõnede õppeainete õpetamiseks vähemusrahvuste koolides eesti keeles. 1934. a kaotas seoses põhiseaduse reformimisega kehtivuse maakonnaomavalitsuste seadus, millele oli suures osas toetunud ka vähemusrahvuste kulturomavalitsuste seadus. Selle tõttu likvideerus ka saksa koolinõuniku ametikoht, kelle võimkond (sh eelkõige järelevalve koolide üle) läks üle haridusministeeriumi koolinõunikule. Peale ägedat võitlust õnnestus kulturomavalitsusel läbi suruda “järelevaatamise” õiguse andmine saksa koolide üle, kuigi ilma varasemate koolinõunikute riikliku võimupädevuseta, spetsiaalsele saksa “eksperdile”. (aastatel 1934–1938 oli selleks Konstantin Wilde). Rahvuse määramise uue korra järgi sai määravaks isa rahvus. Saksa-eesti segaabielludest lastel keelati saksa koolis käimine, nendel, kes seal juba kooliharidust omandasid, lubati siiski senises koolis jätkata.⁵² Mitmed teiste rahvuste esindajad, sh ka eestlased, eelistasid oma lapsed just saksa kooli saata, pidades sealt saadavat haridust paremaks. Nii olevat nt Kuressaares 1935. a kuulunud kohaliku saksa algkooli 66 õpilasest 20 ehk ligi 30% eesti rahvusesse.⁵³ Veel 1936. a oli saksa keskõppeasutuste õpilaskonda komplekteeritud vähemalt 15% eesti soost õpilasi.⁵⁴

1934. a viidi Eestis läbi põhjalik koolireform, mille tulemusena loodi uue kooliastmena algkooli ja gümnaasiumi vahele keskkool.⁵⁵ Peale 4-aastase algkoolikursuse lõpetamist pidi laps valima, kas ta teeb läbi veel 2 algkooliklassi või astub kohe 5-klassilisse keskkooli (progümnaasium). Alles selle järel oli võimalik astuda 3-klassilisse gümnaasiumisse, mille lõpetamine andis õiguse astuda kõrgkooli. Gümnaasiumi lõpetamiseni kulus nüüdsest senise 11 aasta asemel 12 aastat.⁵⁶ Saksa kultuurvalitsus võttis koolireformiga seoses vastu otsuse saksa koolikorraldus põhjalikult ümber korraldada ning 1934. a novembris moodustati kultuurnõukogu istungil 5-liikmeline erikomisjon saksa koolivõrgu reorganiseerimisega seotud küsimuste arutamiseks. Revaler Zeitung märkis sellega seoses, et kultuurnõukogu istungil olevat aset leidnud pikad arutelud ning olevat toimunud ka “lehmakauplemist”. Ajaleht leidis, et liiga palju õpetajaid olevat olnud kultuurnõukogu liikmetena tegevad, kes olevat ühest küljest küll asjatundlikud, kuid teiselt poolt igaüks vaid oma kooli huvide eest

⁵² Wachsmuth 1939, 84–85.

⁵³ **ERK 1935, 2, 48. PEALKIRI !?!**

⁵⁴ Vaigla, A. 1936. Eesti lapsi saksa koolides. – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised 5. Roos, E. (toim.) Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, 57.

⁵⁵ Sirk, V.; Karjahärm, T. 2001. Võim ja vaim: Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo, 380.

⁵⁶ Stillmark, W. 1936. Das deutsche Schulwesen in Estland seit 1918. – Petersen jt 1936, 214; Weiss, H. 1986. Das deutsche Schulwesen Estlands 1925–1939. – ZfO, H. 1/2, 185.

väljas. Komisjoni poolt väljatöötatud kava nägi ette järgmise koolivõrgu: 12 kuueklassilist avalikku põhikooli (Kuressaares, Tartus, Viljandis, Haapsalus, Narvas, Pärnus, Tallinnas, Viljandis, Võrus, Paides ning Heimtali ja Visusti talupojakolooniates); 4-klassilise avaliku põhikooli Nõmmel ja selle kõrval ühe 4-klassilise erapõhikooli Tallinnas. Lisaks pidi Tallinn saama ühe progümnaasiumist ja gümnaasiumist koosneva “täiskooli” (kõrgema reaalkooli), ühe sarnase ülesehitusega tütarlastegümnaasiumi, Toomkooli kui progümnaasiumi ning gümnaasiumi koos klassikalise õppeharuga. Tartusse nähti ette kolmeklassiline avalik keskkool paralleelklassidega tütarlastele ning 3-klassiline gümnaasium poistele ja tüdrukutele; Pärnusse 3-klassiline keskkool ja 3-klassiline gümnaasium. Kuressaare, Viljandi ja Rakvere said 3-klassilised keskkoolid, Haapsalu, Narva ja Võru igaüks kaks täiendusklassi põhikooli juurde. Lisaks nähti poistele kui tütarlastele kummalegi ette üks kutsekool.⁵⁷ Peamiseks koolitüübiks pidi saama keskkool, gümnaasium pidi vaid andma nende annetele vastavat ettevalmistust teadusalaselt võimekatele, ülikooli oma sihiks seadvatele õpilastele. Vähestele saksa kutsekoolidele pidid olema täienduseks perioodiliselt läbiviidavad erialased täiendkursused.⁵⁸

Saksa koolide õpilaste arv Eestis langes läbi vaadeldava perioodi üsna järjepidevalt. Emil Musso andmetel oli Eestis 1927/28. õa-l kokku 3380, 1929/30. õa-l 3208 ja 1930/31. õa-l veel vaid 3161 saksa koolilast. St tagasiminekut ca 1,6% aastas.⁵⁹ 1932/33. õa-l sai Eesti saksa koolides õpetust 2983 õpilast, 1933/34. õa-l vaid 2807.⁶⁰ Õpilaste arvu pidev langus tegi vajalikuks koolivõrgu koomaletõmbamise. Näiteks septembris 1936 otsustati sellega seoses vähendada saksa avalike põhikoolide arvu Tartus 6-lt 5-le, Nõmmel 4-lt 3-le ja Pärnus 4-lt 2-le.⁶¹

1. jaanuaril 1938 jõustunud uus põhiseadus ei kitsendanud küll otseselt vähemusrahvustele 1920. a põhiseadusega seni garanteeritud õigust emakeelsele õppetööle (1920. a põhiseaduse § 6), kuid lõi selleks siiski eeldused, sätestades (§ 22), et “vähemusrahvustele avatud koolides ja õppeasutistes toimub õpetamine nende rahvuskeeles ja riigikeeles seaduses tähendatud aluseil ja piirides”. Praktiliselt jäeti emakeelse õpetuse ulatuse kindlaksmääramine haridusministri kompetentsi.⁶² 1938. a haridusministeeriumi poolt

⁵⁷ DSHI 100 Wrangell, 7, 605–606.

⁵⁸ Stillmark 1936, 214.

⁵⁹ ERA, f 85, n 1, s 558. Denkschrift zur Beurteilung...

⁶⁰ DSHI 100 Wrangell, 6, 515.

⁶¹ DSHI 100 Wrangell, 8, 735.

⁶² RT 1937, nr 71, art 590.

väljatöötatud eelnõu nägi ette ajaloo, geograafia ja kodanikuõpetuse õpetamise eesti keeles.⁶³ Vastuseks haridusministeeriumi taotlusele, võtta seisukoht eelnõu suhtes, teatas saksa kultuurvalitsus, et ta ei ole nõus emakeelse kooliõpetuse põhimõttest loobuma.⁶⁴ Siiski ei jõudnud baltisaksa rahvusgrupp selle lühikese aja jooksul, mis veel *Umsiedlung*'i ja sellega kaasnenud avalike saksa koolide sulgemiseni jäi, emakeelse kooli alal praktikas mingeid märkimisväärseid piiranguid tunda. (Saksa avalikud koolid suleti ametlikult seoses sakslaste ümberasumisega Saksa Riiki alates 16. oktoobrist 1939.⁶⁵) 1939. a töötas Eestis 32 saksa kooli (1934. a koolireformi järel töötasid koolid astmeti nimeliselt iseseisvate üksustena), nendest algkoolid, kaks progümnaasiumi ja üks gümnaasium olid avalikud, ülejäänud aga Kooliabi Seltsi ja saksa kultuurvalitsuse poolt rahastatavad eraõppeasutused.⁶⁶

Kokkuvõtteks võib öelda, et Saksa Kulturomavalitsuse ellukutsumisega 1925. a algas Eesti saksa koolielu arengus uus ja oluline etapp. 1926. a asutati saksa kultuurvalitsuse organina saksa koolielu juhtimiseks kooliamet, mis võttis avalik-õigusliku asutusena üle kõik seni kohalike omavalitsuste või haridusministeeriumi järelevalve alla kuulunud saksa koolid, kusjuures säilis riigi ja kohalike omavalitsuste kohustus avalikke saksa koole üleval pidada. Peale pikki ja raskeid läbirääkimisi suudeti ka paljud senised erakoolid lasta avalikku koolivõrku võtta, mislõpuks kulturomavalitsus vabanes nende ülalpidamise koormast.⁶⁷ Sel moel oli võimalik saavutada kokkuvõtte teiste kooliga seotud ülesannete täitmiseks, sh õpetajate majandusliku olukorra parandamiseks, koolimajade renoveerimiseks ja laiendamiseks ning lausa uute ehitamiseks. Ainuüksi kulturomavalitsuse oma vahenditest Eesti Vabariigi saksa koolielu ülevalpidamiseks siiski ei piisanud, uute koolimajade ehitamiseks, õppevahendite muretsemiseks, koolide raamatukogude täiendamiseks jne saadi märkimisväärset majanduslikku toetust Saksamaalt.

Kulturomavalitsuse seaduse järgi oli saksa kultuurvalitsus kooli alal võrdsustatud kohalike omavalitsustega – tal oli õigus avalike põhikoolide õpetajaid ametisse nimetada ning kõrgemate koolide õpetajaid valida ja neid haridusministeeriumil ametisse kinnitada lasta. Vaatamata mitmetele baltisakslaste poolt väljatöötatud eelnõudele ei jõutud Eesti Vabariigis

⁶² RT 1937, nr 71, art 590.

⁶³ Middendorff, L. v. 1938. Politische Chronik. Estland. Einschränkung des muttersprachiges Unterrichts? – Baltische Monatshefte, 53–55.

⁶⁴ Weiss 1986, 188.

⁶⁵ RT 1939, nr 101, art 771; 781.

⁶⁶ Kivimäe, S. 2000. Ümberasumise korraldus. – Kivimäe 2000, 52.

⁶⁷ Kui veel 1925/26. õa-l olid vaid 36% saksa kooliõpilastest käinud avalikes koolides, siis 1929/30. õa-l juba 59,3%. Wachsmuth 1939, 83; Weiss 1986, 184.

sakslaste poolt tungivald vajalikuks peetud vähemuste kooliautonoomiat puudutava eriseaduse vastuvõtmiseni.⁶⁸ Võrdluseks, Lätis võimaldas 8. detsembril 1919 vastuvõetud kooliseadus kõigile mitteläti rahvusgruppidele kooliautonoomiat. Ka sakslased asutasid Läti Kultuuriministeeriumi juurde 1920. a oma koolivalitsuse, mille juhiks oli esialgu pastor Karl Keller (1868–1939) ning seejärel aastatel 1929–1934 tema senine asetäitja Wolfgang Wachtsmuth (1876–1964).⁶⁹ Praktikas oli Läti kooliautonoomia näol tegemist palju enama kui lihtsalt “kooliautonoomiaga”, see oli W. Wachtsmuthi sõnul avalik-õiguslik saksa kultuuriamet.⁷⁰ Vähemusrahvuse koolivalitsus pidi seaduse järgi “juhtima kõiki oma rahvuse kultuuri- ja haridusasju ning kandma hoolt oma rahvuse hariduse ja koolide eest”. Saksa koolivalitsuse juht, kes allus oma töös vahetult Läti haridusministrile, omas õigust “nõuandva häälega valitsuse istungitest kõigis küsimustes osa võtta, mis tema poolt esindatud rahvuse kultuurielu puudutasid”.⁷¹ Seega oli Lätis spetsiaalne kooliautonoomia, kuid üleüldist kultuurautonoomiat ei saavutatud. Eestis oli olukord täpselt vastupidine – vähemusrahvused omasid küll üldist kultuuromaavalitsust, eriseadust vähemusrahvuste koolide jaoks nähti ette küll perspektiivis, kuid see jäi saavutamata. Vähemuste koolivalitsused Lätis likvideeriti 15. mail 1934 toimunud riigipöörde ja autoritaarsele režiimile ülemineku järel alates 17. juulist 1934.⁷²

Saksa kultuurvalitsusele kuulus ka järelevalve saksa laste koolikohustuse täitmise üle. Kuni 1934. aastani oli see saksa koolinõuniku ülesandeks, kes oli oma seisundilt riigiametnik ja kinnitati ametisse haridusministeeriumi poolt. Saksa koolinõunikud olid K. Zeddelmann (1926), W. Schoenfeldt (1926–1927), E. Musso (1927–1930) ja kuni koolinõuniku ametikoha likvideerimiseni P. Blossfeld (1930–1934). Kultuurvalitsuse kooliameti juhid olid J. Hansen (1925–1932), W. Wrangell (1932), seejärel taas J. Hansen (1933–1938) ja viimasena Wilibald Heldt (1938–1939).⁷³

Saksa kultuurvalitsuse eesmärgiks oli kindlustada igale saksa koolilapsele võimalus käia saksa koolis. Tihedas koostöös saksa õpetajate ühingutega töötati välja ja kinnitati

⁶⁸ Wachtsmuth 1939, 86.

⁶⁹ Rauch 1995, 72; Wachtsmuth, W. 1954. Wege, Umwege, Weggenossen. Lebenserinnerungen einer Balten 1876–1950. München: Winkler-Verlag, 200 jj.

⁷⁰ Wachtsmuth, W. 1953. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 3. Das politische Gesicht der deutschen Volksgruppe in Lettland in der parlamentarischen Periode 1918–1934. Köln: Comel Verlag, 200.

⁷¹ Wachtsmuth, W. 1952. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 2. Die autonome deutsche Schule in Lettland 1920–1934. Mit einem Anhang: Der Herder-Institut zu Riga. Köln: Comel Verlag, 54–55; 57.

⁷² Garleff 1980, 153–154.

⁷³ Wachtsmuth 1939, 80.

haridusministeeriumis riiklikud õppekavad erinevat tüüpi saksa koolidele. Saksa koolide õppekavade koostamisel olid kultuurvalitsuse kooliametil suhteliselt vabad käed, kuid iseenesestmõistetavalt tuli neile hankida Eesti Haridusministeeriumi kinnitus. Suuremad saksa erakoolid said alates 1925. a oma lõputunnistuste tunnustamise mõttes avalike koolidega võrdsed õigused.⁷⁴

Emakeelse koolihariduse alalhoidmises ja saksa koolikorralduse pidevas ümberkorraldamises ja täiustamises nägi saksa kultuurvalitsus, loosungi all “igale saksa lapsele tema võimetele vastav saksa kooliharidus”⁷⁵ oma peaülesannet ning sellele tööalale kulus kuni 85% kulturomavalitsuse vahenditest.⁷⁶ Aja jooksul tekkis seepärast lausa oht, et kultuurvalitsus võib vaid tavaliseks kooliühinguks muutuda ja oma üldise rahvusgrupi sisese juhtpositsiooni ja autoriteedi kaotada.⁷⁷ Tegutsesid arvukad saksa era- ja avalikud õppeasutused, viimaseid aitasid üleval pidada ka Eesti riik ja kohalikud omavalitsused. (Saksa koolisüsteem oli hinnanguliselt 2/3 ulatuses sakslaste endi (sh suurem osa vahenditest tuli Saksamaalt) ja 1/3 ulatuses Eesti riigi ja kohalike omavalitsuste ülalpidamisel). 1928. a väljatöötatud koolivõrk haaras põhikooli enamikes linnades ja mitmes maakohas (Heimtal, Sangla, Eidapere, Visust, Elva) ning arvukalt kõrgemaid kooli Tallinnas, Tartus, Pärnus, Viljandis, Rakveres, Paides, Kuressaares, lisaks kaks keskkooli esimeste klasside õppeplaani omavat täiendusklassi Narvas, Haapsalus ja Võrus.⁷⁸ Saksakeelset kooliharidust oli seega võimalik omandada igas Eesti suuremas linnas ning maapiirkondadeski.

3.1.2. Saksa kultuuriameti tegevus ja kultuurielu

Vastavalt vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse § 2-le kuulus kulturomavalitsuse kompetentsiringi ka “vastava vähemusrahvuse muude kultuuriülesannete eest hoolitsemine ning selleks ellukutsutud asutuste ja ettevõtete valitsemine” (vt Lisa 1). Nende erinevate kultuuritöö küsimustega tegelemine oli delegeeritud saksa kultuurvalitsuse kultuuriametile, mida juhtis algul A. v. Maydell ja alates 1930. aastast dr H. Weiss ning mis oli jagatud kolmeks sektsiooniks: kõrgkooli- (*S. für Hochschulwesen*), üldhariduse- (*S. für allgemeine Bildungsaufgaben*) ning muuseumite ja teadusühingute sektsioon (*S. für Museen und wissenschaftliche Gesellschaften*).⁷⁹ 1928. a asutati eelnevatele lisaks raamatukogude

⁷⁴ Stillmark 1936, 214.

⁷⁵ DSHI 100 Wrangell, 3, 262.

⁷⁶ ERA, f 85, n 1, s 60, 155; Hasselblatt 1996a, 55.

⁷⁷ Taube, A. v. 1936c. Politisches Leben des estländischen Deutschtums seit 1918. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. Breslau: Ferdinand, 157; DSHI 100 Wrangell, 9, 799.

⁷⁸ Stillmark 1936, 214.

⁷⁹ Engelhardt, R. v. 1927. Das deutsche Kulturamt in Reval. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 85.

seksioon, mille juhatamine tehti ülesandeks H. Weissile. Nimetatud seksioonide tegevuspiirid ei olnud siiski rangelt piiritletud, vaid kattusid sageli. Saksa kultuurvalitsuse kultuuriameti kõrval olid keskseteks organisatsioonideks, mille ümber saksa kultuurielu vaadeldaval perioodil koondus, eelkõige Saksa Ühingute Liit (*Verband deutscher Vereine in Estland*, lüh VDV) (vt lähemalt lk 107) ja Eestimaa Kirjanduse Ühing (EKÜ). Nende kõrval jätkasid oma tööd või tekkisid paljud uued baltisaksa seltsid ja ühendused, eelkõige just kultuuri vallas. Kultuuroromavalitsuse ellukutsumise järel tuli teostada keerukaks osutunud kompetentside jagamine kultuurvalitsuse ja VDV vahel. Lõpuks säilitas Seltside Liit need tööalad, mis jäid väljaspoole kultuurvalitsuse seadusjärgseid ülesandeid – eelkõige hoolekanne, aga ka majandus- ja elukutsealane nõustamine ning hoolitsemine suhete eest välismaiste sakslusorganisatsioonidega.

Kultuuriameti tegevuse keskmes oli kindlasti hoolitsemine saksa rahvusest noorte akadeemilise edasiõppe eest kooli lõpetamise järel, mida kandsid eelkõige kultuuriameti kõrgkooliseksioon ja selle kaks osakonda: 1929. a asutatud Tartu Saksa Kõrgkooliabi (*Dorpater Deutsche Hochschulhilfe*) (asutas ja juhtis seda kuni 1939. aastani nn haridusinspektorina Moskva Ülikooli lõpetanud botaanikateadlane prof Edmund Spohr (1887–1964) ja teaduslike ettekannete osakond.⁸⁰ Eesti kõrgkoolide stuudiume pidid täiendama plaanipärased täienduskursused praktika, aruteluringide, seminaride ja loengute vormis kodumaiste ja riigisaksa jõudude läbiviimisel. Näiteks eesti Tartu Ülikoolis mõnede distsipliinide alal pakutavat haridust peeti selle ülikooli vaid 10-aasta pikkuse traditsiooni tõttu veel Kesk- ja Lääne-Euroopa ülikoolide kõrgele tasemele mittevastavaks ning rahvus- kultuurilises mõttes ei peetud Tartu Ülikooli baltisaksa noortele sageli ka mitte päris sobivaks.⁸¹ Nendest kaalutlustest tulenevalt alustatigi juba vahetult Saksa Kultuuroromavalitsuse ellukutsumise järel kõrgkoolikursuste organiseerimisega, misjuures suudeti kaasata rida nimekaid saksa professoreid. Perioodil 1925–1935 käisid Tallinnas või Tartus üksikuid ettekandeid või loengukursusi pidamas ca 50 Saksamaa või kohalikku baltisaksa kõrgkooliõppejõudu.⁸² Kuulsamate nimede hulgas olid näiteks Oswald Sprengler 1924. a ja Max Planck 1937. a.⁸³ Ettekannete teemade valikul lähtuti 19. sajandi teise poole saksa *Landesuniversität Dorpat*’i traditsioonidele toetudes alguses eeskätt mitte spetsiaalsete

⁸⁰ ERA, f 85, n 1, s 1719. Kurzer Überblick über die Bedeutung und Entwicklung des deutsch-baltischen akademischen Leben in Dorpat.

⁸¹ ERA, f 85, n 1, s 60, 149–150.

⁸² Weiss, H. 1935. Aus der Arbeit des Deutschen Kulturamts. – Jubiläumsnummer der Revaler Zeitung (1860–1935), 12. Oktober, 6.

⁸³ Loodus, R. 1996. Baltisaksa vähemuse kultuurielust Eestis kultuurautonoomia tingimustes (1918–1940). – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused, 3, 314.

erialateadmiste vahendamise eesmärgist, vaid keskenduti rohkem maailmavaatelis-ideelistele küsimustele, vahendades Saksamaa uuemaid ühiskondlikke, teadus- ja kultuurivoolusid.⁸⁴ Silmapaistev roll loengute organiseerimisel ja läbiviimisel oli kuni 1929. aastani kultuurameti juhatajaks olnud kultuurameti kõrgkoolisektsiooni juhatajal, arst Roderich v. Engelhardtil (1862–1934), kes olevat näinud “oma elu ülesannet saksa “Landesuniversität Dorpati” vaimse traditsiooni alalhoidmises ja hooldamises”.⁸⁵ Varem oli R. v. Engelhardt juhtinud VDV kultuurameti tööd. Alates 1924. aastast kuni surmani oli Engelhardt enda poolt asutatud ajakirja *Aus deutscher Geistesarbeit* toimetaja.⁸⁶ Loenguid pidama kutsutavate dotsentide ja loengukursuste teemade valikul püüti vältida kõike, mis oleks võinud teravdada rahvuslikke vastuolusid, kuid eestlastest ülikoolijuhtkond, eesti professorid ja üliõpilased nägid nendes kursustes ikkagi pigem saksa kultuurilist propagandat. Nimetatud kõrgkoolikursusi toetas rahaliselt meeeldi Saksa Välisamet.⁸⁷

1919. a õppis Tartu Ülikoolis 12 saksa rahvusest üliõpilast, 1920. a oli neid 127, 1921. a 208, 1924. a 300, 1927. a 267, 1928. a 255 ja 1929. a 289. Protsentuaalselt oli sakslastest üliõpilaste osakaal järgmine: 1919. a 3,4%, 1921. a 8,4%, 1924. a 6,9% ja 1929. a 6,4%. Aastatel 1923–1928 seisis saksa üliõpilaste arvult kestvalt esimesel kohal õigusteaduskond (kuigi tendents oli langevas suunas), järgnesid arsti- ja matemaatika-loodusteaduskond. Tõusvat tendentsi näitasid õpetajaametit eesmärgiks seadvad ained, st eeskätt filosoofia-ning matemaatika- ja loodusteaduskond, samuti loomaarstiteaduskond. (Õigusteaduskonnas moodustasid sakslased 1923. aastal 36,2% ja 1929. aastal 24,4%, arstiteaduskonnas 1923. aastal 24,1% ja 1929. a 21,6%, loomaarstiteaduskonnas 1923. aastal 1,5% ja 1929. aastal 5,4%.⁸⁸) 1925. a kevadsemestril olid kokku 3907-st Tartu Ülikooli õppurist 334 ehk 8,5% saksa rahvusest. Saksamaa kõrgkoolides õppis samal ajal 165 noort. Tartu Ülikooli tudengiparlamendis omasid sakslased 3 kohta 30-st.⁸⁹

Tartu Ülikoolis töötavate saksa rahvusest õppejõudude arv langes alates 1920. aastast järjekindlalt. Kultuuriameti andmetel oli neid 1920. a – 29, 1923. a – 30, 1928. a – 26, 1929. a – 19, 1930. a – 16, 1932. a – 12 ja 1933. a veel vaid 9.⁹⁰ Professoritest olid sakslased 1920.

⁸⁴ ERA, f 85, n 1, s 60, 150.

⁸⁵ Grundmann 1977, 548.

⁸⁶ Petersen, H. 1974. Dr. med. Roderich Baron Engelhardt und die letzten Jahrzehnte deutsch-baltischer Geistesarbeit in der Heimat. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*, 86.

⁸⁷ Vt lähemalt Grundmann 1977, 549 jj.

⁸⁸ Treiberg, P.; Kruus, H. (toim.) 1929. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu: “Postimehe” trükk, 112–113.

⁸⁹ Estländisch-deutscher Kalender 1926, 139.

⁹⁰ ERA, f 85, n 1, s 1719. Kurzer Überblick...

aastal moodustanud ligi 40%.⁹¹ K.-H. Grundmanni järgi töötas 1929. a. ülikoolis 129 eestlasest dotsendi kõrval 22 saksa (riigisaksa ja baltisaksa) dotsenti ehk veel vaid 17%.⁹² 1930. aastani toetas Saksa Välisamet 6 riigisaksa dotsenti Tartus ca 18 000 RM-ga aastas. Vastuses Tallinna Saksa saatkonna märgukirjale 13. aprillist 1931, mis sisaldas "ettepanekuid abinõudeks, et tugevdada saksa mõju Tartu Ülikoolis", kaalus Saksa Välisamet muuseas nn "külalisõppetooli" rajamist, mida juhiks igal aastal uus saksa õppejõud, kes ei piirduks oma loengutes mitte ainult saksa keele ja kirjandusega. Need püüded jäid siiski edututeks, kuna sama aasta oktoobriks oli Saksamaa finantsolukord muutunud juba niivõrd katastroofiliseks, et ei nähtud enam võimalust seda plaani ellu viia.⁹³

Kultuuriameti üldhariduse sektsiooni üleandeks, mille juhatajaks oli esimestel aastatel E. Musso, oli eelkõige ettekannete ja kunstiürituste korraldamine. Aastatel 1926/27–1929/30 korraldati kokku 140 kultuuriüritust, nendest 42 Tallinnas, 21 Tartus, 16 Rakveres, 14 Narvas, 13 Viljandis, 10 Pärnus, samuti Valgas, Võrus, Paides, Haapsalus ja Nõmmel. Toimunud üritustest olid 42 kontserdid, 31 ettekanded, 19 kunstinäitused, 24 laulu- ja 24 luuleõhtud. Eriti suurt küllastajate huvi äratanud kunstinäituste korraldamisel tehti tihedat koostööd Berliini kunstiühinguga *Gemeinnütziger Vereinigung zur Pflege deutscher Kunst*.⁹⁴ Eesti väikelinnades suudeti organiseerida vaid üksikuid kõrgetasemelisi kultuuriüritusi, kuna viimased ei suutnud nende korraldamise kulusid kanda. Eeskätt võiks siin mainida kohalike baltisaksa kunstnike tööde rändnäitusi.

Kultuuriameti teadusühingute ja muuseumite sektsiooni peatähelepanu oli suunatud eelkõige linnade muuseumivarade säilitamisele ning täiendamisele, samuti muuseumitööle kogu Eesti ulatuses. Kaugemas perspektiivis pidi see sektsioon olema keskametiks teadusühingute omavahelise koostöö ja publitseerimistöö alal ning aitama luua suhteid riigisaksa sugulasorganisatsioonidega.⁹⁵ Teadusühingute ja muuseumite sektsioon oli tihedates koostöösidesmetes 1929. a Tartus Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsieteedi osakonnana asutatud Teadusliku Kodu-uurimise Instituudiga (*Institut für wissenschaftliche Heimatforschung*), mis E. Spohri juhtimisel tegi endale ülesandeks plaanipärase ja igakülgse kodumaa maateaduse- ja etnograafiaalase teadustöö ning selle toetamise, samuti vajaliku

⁹¹ Sirk; Karjahärm 2001, 387.

⁹² Grundmann 1977, 552–553.

⁹³ Samas, 555–556.

⁹⁴ ERA, f 85, n 1, s 1711.

⁹⁵ Engelhardt 1927, 88.

saksa teadusliku järelkasvu väljaõppe, koondamise ja alalhoidmise Tartu Ülikoolis ja saksa teadusseltsides.⁹⁶

Saksa kultuurvalitsuse kultuuriamet, mille ülesandeks oli saksa hariduselu arendamine väljaspool kooli, tegi tihedat koostööd kultuurvalitsuse kooliametiga. Koostöö oli eriti intensiivne raamatukogunduse alal, kuna paljud avalikest saksa rahvaraamatukogudest asusid koolimajades ja kus töötasid paljuski õpetajad ühiskondlikus korras. Alates 1925. aastast olid kas uuea asutatud või avalikeks raamatukogudeks muudetud üheksa saksa rahvaraamatukogu.⁹⁷ 1929. a tegutsesid avalikud saksa rahvaraamatukogud Pärnus, Kuressaares, Haapsalus, Paldiskis, Rakveres, Narvas, Valgas, Võrus ja Heimalis. Avalikke saksa rahvaraamatukogusid subsideeriti ka Eesti riigi poolt.⁹⁸ Väljapoole seda võrku jäi Eesti Saksa Naiste Seltsi (*Estländische Deutsche Frauenverband*) raamatukogu Viljandis.⁹⁹

Tallinnas asutati 1925. a kogu maa tarbeks saksa kultuurvalitsuse rändraamatukogu, mis allutati 1928. a asutatud kultuuriameti raamatukogule, milline pidi saama saksa raamatukogunduse keskuseks Eestis. Saksa kultuuriameti rändraamatukogu ja Saksa Naiste Seltsi raamatukogu asusid Tallinnas samades ruumides ja olid liitunud ühtseks saksa keskraamatukoguks. Keskraamatukogu ülesandeks oli eelkõige saksa rahvaraamatukogude töö koordineerimine, aga ka teadusraamatukogude töö juhtimine.¹⁰⁰ Mõnesaja köitega tegevust alustanud kultuuriameti rändraamatukogu arenes kiiresti. 1926. a laenutati sellest ca 3000, 1927. a 5783 ja 1928. a 7184 köidet. 1928. a omas raamatukogu kokku ca 2000 köidet. Lugejaskonna moodustasid tõusval määral maal ja väikelinnades elavad sakslased, kellele saadeti raamatud koju posti teel.¹⁰¹ 1931. a oli raamatukogul 9052, 1932. a 9652 ja 1938. a juba 13 276 laenutust. Lugejatele saadetud raamatupakke oli 1938. a 2213.¹⁰² Saksa Naiste Seltsi raamatukogul oli 1923. a 8200 ja 1927. a 31 000 ja 1928. a juba 45 500 laenutust.¹⁰³ 1936. aastaks, kui kultuuriameti rändraamatukogu võis tagasi vaadata oma 10-aastasele tegevusele, oli selle registreeritud lugejate arv kasvanud 1500-le, tegelikult oli neid ilmselt tunduvalt rohkem. Laenutusi oli 1935. a 11 958, sh 6154 õpetliku ja 5576 ajaviitelise sisuga

⁹⁶ Blossfeld 1935, 80.

⁹⁷ Grundmann 1977, 405.

⁹⁸ ERA, f 85, n 1, s 1711. Bericht der Sektion für Bibliothekswesen des Kulturamts für das Jahr 1928.

⁹⁹ Weiss, H. 1929. Das deutsche Bibliothekswesen in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Estland und Lettland, 85.

¹⁰⁰ Weiss 1929, 85.

¹⁰¹ ERA, f 85, n 1, s 1711. Bericht der Sektion...

¹⁰² DSHI 100 Wrangell, 5, 459; DSHI 100 Wrangell, 11, 990.

¹⁰³ ERA, f 85, n 1, s 1711. Bericht der Sektion...

raamatut ning 228 noorsooteost. Tähelepanuväärne on fakt, et üle 75% raamatutest laenutati maapiirkondadesse.¹⁰⁴

Lisaks rahvaraamatukogudele omasid Eesti sakslased kahte suuremat teadusraamatukogu: Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu Tallinnas ja Pärnu Arheoloogiaseltsi (*Pernauer Altertumforschender Gesellschaft*, asutatud juba 1896) raamatukogu Pärnus. Keskse teadusraamatukoguna tuli arvesse siiski vaid EKÜ raamatukogu, mis oli ca 80 000 köitega Tartu Ülikooli raamatukogu järel suuruselt teine teadusraamatukogu Eestis. Samas omas see enamjaolt vaid arhiivinduslikku väärtust, kuna alates 1914. a ei suudetud enam piisavalt uusi raamatuid juurde muretseda. Ühe väärtuslikuma ja enim kasutatavama osa moodustas raamatukogu *Baltica*-kogu.¹⁰⁵ EKÜ oli registreeritud juba 1919. a sügisel osalt traditsiooniliste ja osalt uute, reorganiseeritud sektsioonidega ja alustas koheselt aktiivset tegevust. Ühing omas ajaloo ja muististe, kirjanduse, loodusloo, genealoogia, filosoofia, tehnika ja kunsti sektsioone, samuti muuseumi. Peeti perioodilisi istungeid koos teaduslike ettekannetega, tehti väljakaevamisi, korraldati ajalugu ja kultuuri peegeldavaid väljapanekuid, kunstinäituseid jne. Ühing andis välja teaduslikku aastaraamatut *Die Beiträge zur Kunde Estlands*.¹⁰⁶ EKÜ presidendiks oli Tallinna linnaarhivaar Otto v. Greiffenhagen (1871–1938).

Sõdadevahelise aja Eestis ilmus jätkuvalt arvukas ja mitmekesine saksakeelne perioodika. Saksa poliitilist pressit esindasid eelkõige päevalehed *Revaler Bote* (alates 1930. a *Revaler Zeitung*; vahepeal, sügisest 1934 kuni juunini 1935 *Estländische Zeitung*) Tallinnas ja *Dorpatser Zeitung* Tartus, mis juba üsna varakult said subsideeritud Saksamaa valitsuselt.¹⁰⁷ Neid lehti täiendasid *Baltische Post* Pärnus ja *Arensburger Wochenblatt* Kuressaares, samuti Tartus ilmuv nädalaleht *Baltische Stimmen*. Tuntuim noorsooajakiri oli *Herdflammen*. *Landwirtschaftliche Beilage des Revaler Boten* oli pühendatud põllumajandusega seotud küsimustele.¹⁰⁸ Kaks korda kuus ilmus *Revaler Bote* lisalehena *Aus deutscher Geistesarbeit*, mis järgis saksa kultuurnõukogu tooni ja hoiakuid, kuigi ta oli viimasest ametlikult sõltumatu. Väljaanne pidi eelkõige aitama üliõpilastel ja saksa haritud seltskonnaliikmetel orienteeruda, niipalju kui need põhjalikumaid erialaseid teadmisi ei eeldanud, kaasaja olulisemates majanduslikes ja kultuurilistes küsimustes, samuti pidi selles ära toodama

¹⁰⁴ DSHI 100 Wrangell, 8, 706.

¹⁰⁵ Weiss 1929, 86.

¹⁰⁶ Loodus 1996, 312.

¹⁰⁷ Hehn 1984, 26.

¹⁰⁸ Vries, A. de. 1928. *Das Deutschtum in Estland. Taschenbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums*. H. 21. Berlin-Lichterfelde: Edwin Runge Verlag, 14.

kultuurvalitsuse kultuuriameti poolt läbiviidud loengukursuste ja ettekannete refereeringud. Väljaande raamatukuulutuste osa pidi ehitama nn silla saksa lugejaskonna ja kultuuriameti rändraamatukogu vahele.¹⁰⁹

Omaenda organiseeritud kultuuriürituste läbiviimise kõrval tegeles kultuurvalitsuse kultuuriamet võimaluste piires ka teiste saksa organisatsioonide ja ühingute sellealaste püüete toetamisega, kuigi kasutadaolevate vahendite tõttu suudeti vaid osa nende soovidest rahuldada. Seepärast pühendus kultuuriameti tegevus sellel tööalal mitte niivõrd materiaalsele toetamisele kui just saksa ühingute omainitsiatiivi ärgitamisele ja tugevdamisele. W. v. Wrangelli arvates oli baltisaksa kultuuri- ja kunstieesmärkidega ühingute hulk võrreldes rahvusgruppi kuuluvate inimeste arvuga kasvanud liialt suureks ja seetõttu olid vaid vähesed nendest võimelised oma ülesandeid ka reaalselt täitma. Wrangell nägi suures lõhestumises peituvat kultuuritöö taseme langemise ohtu ja pidas selle vältimiseks vajalikuks sarnaste eesmärkidega ühenduste koostööd.¹¹⁰

1920. a kevadel tuli Tallinnas kokku kolleegium, mis rajas teed kõigi veel olemasolevate saksa organisatsioonide koondumisele. Sama aasta sügisel, täpsemalt 20. oktoobril, jõuti Saksa Ühingute Liidu (VDV) ellukutsumiseni. VDV peaeesmärgiks pidi olema “igat veel olemasolevat saksa rahvuslikku organisatsiooni tugevamale omainitsiatiivile ergutada ja neid jõudumööda abistada, kui nad majandusalast, õiguslast, materiaalset või muud abi vajavad”.¹¹¹ Alguses oli VDV esimeheks endine saksa rahvusekretär J. Beermann, aastatel 1929–1936 W. Stillmark. VDV juhatuse koosseis koosnes baltisaksluse mitmete erinevate gruppide, sh naisseltside, kultuuri- ja hoolekandeühingute, kiriku ja väikelinnade esindajatest. Finantsringkondi esindas Harry Koch ning J. Beermann kuulus juhatusse oma ameti poolest rahvusekretärina.¹¹² VDV ülesanneteringi kuulus kõikide Eestis tegutsevate saksa ühenduste koondamine, nende tegevuse koordineerimine, nende majanduslik toetamine ja krediitide vahendamine, juriidiline nõustamine, saksa noorte elukutsevaliku alane nõustamine ja muu noorsootöö, üliõpilaste stipendiumiküsimused, käsitöölise väljaõppe toetamine (*Amt für Fachausbildung*), õpetajate väljaõpe ja täiendõpe, hoolitsemine sidemete eest VDA ja Läti saksluse tipporganisatsioonidega, osalemine aastaraamatu *Jahrbuch der baltischen Länder* väljaandmisel ja eriline hoolitsemine kontaktide eest Naisliiduga, sh eriti

¹⁰⁹ Engelhardt 1927, 87.

¹¹⁰ DSHI 100 Wrangell, 11, 988–989.

¹¹¹ Beermann, J. 1927. Der Verband deutscher Vereine in Estland. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*, 90.

¹¹² DSHI 100 Wrangell, 2, 32.

viimase sotsiaalse ja kultuurilise tööga.¹¹³ VDV kaudu jooksid ka kohalike saksa suurettevõtete igaaastased toetused saksa kultuuriorganisatsioonidele, samuti VDA toetused Saksamaalt. Saksamaa fondidest tulevate toetuste kohalikul jagamisel mängis võtmerolli Tallinna Saksa saatkond.¹¹⁴ VDV-l oli mitmeid sektsioone, nendest kaks tähtsamat olid Saksa Majandusamet (*Deutsche Wirtschaftsamt*) ja Saksa Kultuuriamet (*Deutsche Kulturamt*). VDV esinduseks Tartus oli Saksa Rahvaliidu Tööamet (*Arbeitsamt des Deutschen Volksbundes*).¹¹⁵ Saksa Rahvaliit (*Deutsche Volksbund*, lüh DVB) oli asutatud S.Klau poolt (kes oli ka organisatsiooni esimeseks sekretäriks) koostöös H. Panteniusega 1924. a sügisel, kui avalik-õigusliku Saksa Kultuuriromavalitsuse teostumine ähvardas ebasoodsa poliitilise olukorra tõttu ebamäärasesse tulevikku lükkuda. Kui kultuuriromavalitsus aasta hiljem viimaks teoks sai, jäi ka DVB püsima ja täiendas esimese tööd. 1925. aastate keskel oli ühendusel ca 1200 liiget. Organisatsiooni peamist ülesannet nähti S. Klau sõnul “uute produktiivsete tegevusallikate avamises Tartu sakslaste jaoks”. Liidu raames tegutsesid arvukad osakonnad: Naisliit (*Frauenbund*), Väljaõppeamet (*Amt für Fachausbildung*), Maakoolikomisjon (*Landschulausschuss*), Rahvaabi (*Volkshilfe*), Saksa Hoolekande Keskamet (*Zentralstelle für Deutsche Wohlfahrtspflege*), Talveabi (*Winterhilfe*) ja Kohaotsimise Vahetalitus (*Stellenvermittlung*). Kooli alal tegeldi eelkõige kutsealase väljaõppe toetamisega. Saksa Rahvaliidu Tööameti eesotsas seisis K. v. Zeddelmann.¹¹⁶ Seega meenutas DVB Tartus oma pretensioonikale nimele vaatamata teatud mõttes Saksa Ühingute Liidu kohalikku analoogi, mille tegevus piirdus eelkõige Tartu ja selle ümbrusega. Saksa Rahvaliidu mitmekülgses sotsiaal- ja kultuuritöölases programmis peegelduvad Lõuna-Eesti teatud püüded eesotsas vaimsete traditsioonide poolest rikka “provintsilinna” Tartuga suuremale iseseisvusele ja sõltumatusele pealinna Tallinna suhtes.

Sõdadevahelise aja Eesti Vabariigis valitses vaatamata kõikidele rahvusgruppi tabanud saatuselöökidele ulatuslik ja aktiivne baltisaksa seltskonnaelu. Seda eelkõige loomulikult linnas, aga ka maal, nii mõneski laiendatud jäänukmõisas. Vahetult enne ümberasumist tegutses Eestis 157 baltisaksa organisatsiooni, nendest 131 olid koondunud 1920. a loodud Saksa Ühingute Liitu.¹¹⁷

¹¹³ Wachsmuth 1939, 73.

¹¹⁴ Hehn 1984, 53.

¹¹⁵ Estländisch-deutscher Kalender 1926, 37–38.

¹¹⁶ Wachsmuth 1939, 73.

¹¹⁷ Kivimäe, J. 1989. Raske lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. – Looming, nr 9, 1245.

Saksa kultuurvalitsuse kultuuriameti töös oli esikohal ulatusliku temaatikaga loengukursuste korraldamine, mis pidid vahendama kogu saksa ühiskonnale vaimseid impulsse ja virgutust, kaasates nimekaid erialateadlasi nii kodu- kui ka välismaalt (eelkõige muidugi Saksamaalt.). Väiksemates linnade käisid rääkimas pigem kodumaised ettekandjad. Ettekandetsükliks meelitasid alati kohale arvuka kuulajaskonna ning nende sisu avaldati reeglina kokkuvõtlikult ka saksakeelses ajakirjanduses. Ettekannete teenistusse kaasati ka raadio ning organiseeriti reeglipäraseid kodumaiste saksa tegelaste ettekannete saatmist raadio teel ringhäälingu kaudu.¹¹⁸ Võimalus raadio teel loenguid üle kanda tuli suuresti kasuks eelkõige nendele sakslastele, kes elasid maal, kus toimusid vaid üksikud ettekandeüritused ja kes ei pidanud enam nende kuulamiseks linna sõitma. Eespool nimetatud, Tartus ja Tallinnas läbiviidud, esmajoones akadeemiliselt haritud ringkondadele mõeldud, kuid kõigile huvilistele avatud loengute kõrval hoolitses saksa kultuurvalitsuse kultuuriameti üldiste haridusküsimustega tegelev sektsioon kultuuriürituste korraldamise eest ka väiksemates linnades. Lisaks ettekannetele kuulusid Saksa Kultuuriromavalitsuse kultuuriameti kompetentsi kõrgkoolikursused ja muud “koolivälised” hariduslikud ja kasvatuslikud ülesanded, ettekanded, raamatukogundus, muuseumid, saksa teatri-, muusika- ja filmiüritused jne. Saksa kultuuriamet organiseeris loengusarju ja hooldas avalike saksa rahva- ja teadusraamatukogude võrku. Mitte ainult pealinnas Tallinnas ja ülikoolilinnas Tartus, vaid ka väiksemates keskustes ja maapiirkondades toimusid loengud, näitused, kontserdid jne. Seega võib öelda, et sõdadevahelise aja Eesti kultuurautonomia poliitika kindlustas igati soodsad tingimused baltisaksa kultuuri igakülgseks arendamiseks.

3.1.3. Saksa kirikuelu

1919. a. kirikupäeval oli sakslastest koosnenud Eestimaa konsistoorium sunnitud tagasi astuma ja juhtivad ametikohad eestlastele loovutama. 5. juunil 1921 said sakslased luterliku riigikiriku raames omaette “eksterritoriaalse” praostkonna.¹¹⁹ Saksa praostkond allus Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumile, praostkonna eesotsas oli sinodi poolt kuueks aastaks valitud praost, kes oli saksa vähemuse kiriklikuks esindajaks Eestis.¹²⁰ Saksa sinod tuli kokku kord aastas, arutamaks ja lahendamaks kõiki tähtsamaid (nii majandusliku kui ka praktilise loomuga) saksa kirikueluga seotud probleeme. Jooksvate küsimuste lahendamiseks oli praosti kõrval nõuandva organina nii vaimulikest kui ka ilmalikest liikmetest koosnenud

¹¹⁸ ERA, f 85, n 1, s 60, 152.

¹¹⁹ Wittram, H. 1997. Lösungsansätze für kirchliche Minderheitenprobleme in Lettland und Estland 1919–1939. – Lemberg, H. (Hrsg.) Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. Marburg: Herder-Institut, 262.

¹²⁰ Mühlen, K. v. z. 1924. Die deutsche Kirche in Estland. – Estländisch-deutscher Kalender, 57

praostkapiitel.¹²¹ Saksa praostkond koondas 12 kogudust ca 17 000 koguduseliikmega, kelle eest kandsid hoolt 14 kogudusepastorit ja 3 abivaimulikku. Saksa talupojakolooniate teenimiseks nimetati ametisse rändvikaar.¹²² 31. detsembri 1936 seisuga oli saksa praostkonna sinodi andmetel suurimaks saksa koguduseks Oleviste 4901 ja väikseimaks Visusti kogudus 188 liikmega.¹²³

Veel 1929. a oli 25% Eesti maakogudustest sakslastest pastorite teenida ja Saaremaal omasid terved kihelkonnad saksa pastoreid.¹²⁴ Samas, kui enne I maailmasõda olid praktiliselt kõik pastorid Eestis olnud sakslased, siis 1935. a oli neid kokku ca 130 pastorst veel vaid 32.¹²⁵ Saksa koguduseliikmete arv oli liikmete kaotamise tõttu eesti kogudustele pidevas languses.

Saksa kiriklik töö oli eriti aktiivne sisemisjoni alal. Sisemisjoni juhtis alguses juba 1887. a asutatud Religioosse-kõlbelise Elu Edendamise Evangeelne Ühing (*Evangelische Verein zur Pflege und Förderung religios-sittlichen Leben*), hiljem alates 1929. a Sisemisjoni Ühing (*Arbeitsgemeinschaft für Innere Mission*) eesotsas P. Robert Walteriga. Taasavatud diakooniaasutust Tallinnas, mis omas 1929. a 28 aktiivset ja 6 katseajal olevat õde, juhatas kogudusepastor O. Meder. Tartus taasasutas 1920. a pastor Werner Gruehn (1887–1961) Kirikliku Sisemisjoni Ühingu (*Kirchliche Verein für Innere Mission*), mida ta kuni 1925. a. ise ka juhatas. 1936. aastal ühendati Eesti sisemisjoni eestlasest pastori Soosaare juhtimise alla.¹²⁶ Tallinna ja Tartu saksa sisemisjoni ühinged pidasid ülal erinevaid vanadekodusid ja kodutute varjupaikasad, tegutsesid meremeestemisjoni alal ning vangide ja alkohoolikute hoolekandega. Saksa kristlikud noorsooühendused hõlmasid 1935. a 907 mees- ja 300 naisliiget.¹²⁷ Heategeval alal leidis eestlaste, sakslaste ja rootslaste vahel aset kaugeleulatuv koostöö.

Eestlaste-sakslaste suhteid pingestas äärmiselt Tallinna Toomkiriku võõrandamine. 2.novembril 1926 otsustas Riigikohus, et kuna Eestimaa rüütelkonna õigused on riigile üle läinud, siis tuleb ka Toomkirikut vaadelda kui riigi omandust. Sellest tulenevalt nõudis Siseministeerium, et toomkoguduse esindajad ilmuksid kindlaksmääratud ajal kiriku ette,

¹²¹ Mühlen, K. v. z. 1935. Das deutsche kirchliche Leben in Estland. – Revalsche Zeitung, Nr. 236, 50.

¹²² Mühlen, K. v. z. 1936. Das deutsche Kirchenwesen in Estland seit 1918. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, 211.

¹²³ DSHI 100 Wrangell, 9, 812.

¹²⁴ Mühlen, K. v. z. 1929. Aus dem deutschen kirchlichen Leben in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland, 71.

¹²⁵ Mühlen 1936, 211.

¹²⁶ Wittram 1997, 265–266.

¹²⁷ Mühlen 1936, 211.

kus pidi toimuma Toomkiriku pidulik üleandmine. Kiriku esindajad aga kohale ei ilmunud ja keeldusid kiriku võtit välja andmast. Seejärel andis sõja- ja siseminister kindral Jaan Soots politseile käsu kiriku ukseid lukkseppade abiga lahti murda, mis 1927. aasta 19. veebruari varahommikul ka aset leidis.¹²⁸ Revaler Bote ilmus sel puhul musta leinarandiga. (Sügisel karistas siseminister ajalehe vastutavat väljaandjat A. de Vriesi aresti ja rahatrahviga, põhjuseks oli kahtlemata ajalehe agressiivne toon siseministeeriumi suhtes Toomkiriku võõrandamise kajastamisel.¹²⁹). Eesti luterlik kirikupäev andis küll sakslastele loa samuti Toomkirikut jumalateenistusteks kasutada, kuid viimased eelistasid siiski ümber kolida Niguliste kirikusse, kuna nad “ei tahtnud lihtsalt kui sallitud külalised omaenese jumalakojas istuda”.¹³⁰ 3. aprillil pidas piiskop J. Kukk Toomkirikus avajumalateenistuse, kusjuures eesti kogudus oli veel asutamata. Märkimisväärsel kombel ei osalenud sellel peale riigivanema mitte ühtegi ministrit.¹³¹ Konrad v. z. Mühlen (1868–1945), kes oli saksa praosti ametis kogu sõdadevahelise aja (1920–1939), kirjutas 1929. a: “Sellised kogemused [Toomkiriku võõrandamine – K. L.] viivad meid arusaamisele, et on alanud täiesti uus ajajärk ja me oleme oma vanad positsioonid kaotanud. Me ei lase end aga passiivselt sündmustel juhtida, vaid alustame võitlust oma eksistentsi eest”.¹³² Lätis võeti seadus Riia Toomkiriku riigistamise kohta vastu kahe parlamendisessiooni vahepeal, suvel 1931.¹³³ Sama aasta juulis ilmus muuhulgas ajakirja *Baltische Monatschrift* Riia Toomkiriku võõrandamisega seotud sündmustele pühendatud erinumber.¹³⁴

22. septembril 1931 asutati Tartus eraõppeasutusena Saksa Usuteadus-filosoofiline Lutheri Akadeemia (*Deutsche Theologisch-philosophische Luther-Akademie*), mis alates 1932. a tegutses Lutheri Instituudi nime all ja mille rektoriks oli asutamisest alates kuni 1936. aastani Werner Gruehn.¹³⁵ Selle õppeasutuse ülesandeks oli ühelt poolt usuteaduslik-filosoofilise hariduse andmine saksa rahvusest isikutele, teiselt poolt teoloogilise uurimistöö edendamine. Instituudi ülalpidajaks oli Tartu Akadeemiline Lutheri Selts (*Akademische Luther-Gesellschaft zu Dorpat*).¹³⁶

¹²⁸ Schrenck, E. v. 1933. *Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga*. Bd. 5, H. 4. Riga: Ernst Plates, 196–198; *Aus Kirche und Gemeinde. Die Domkirche – staatliches Eigentum.* – *Deutsches Kirchenblatt*, Nr. 3, 1927, 19–22.

¹²⁹ DSHI 100 Wrangell, 3, 253.

¹³⁰ Schrenck 1933, 196–198.

¹³¹ DSHI 100 Wrangell, 3, 217.

¹³² Mühlen 1929, 72.

¹³³ Poelchau, L. 2000. *Die evangelisch-lutherische Kirche in Lettland 1919–1939.* – Meissner, B. jt (Hrsg.) *Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses.* Hamburg: Bibliotheca Baltica, 159.

¹³⁴ Vt *Baltische Monatschrift*. Sondernummer. Juli 1931.

¹³⁵ Blossfeld 1935, 78–79.

¹³⁶ ERA, f. 85, n. 1, s. 829, 109. Tartu Usuteadus-filosoofilise Lutheri Erainstituudi põhimäärus.

Baltisakslaste püüetest, Baltikumis omaenese vahendite abil saksa kirikuelu üleval pidada, ei piisanud. Peamisteks baltisaksa kirikuelu rahastajateks olid Gustav Adolphi Ühing (*Gustav-Adolf-Verein*) ja Saksa Evangeelne Kirikukomisjon (*Deutsche Evangelische Kirchenausschuss*) Saksamaal.¹³⁷ Teisest küljest oli saksa kirik Eestis vaadeldaval perioodil küllaltki heal järjel, ümberasumise hetkel olid saksa koguduste omanduses Oleviste ja Niguliste kirikud Tallinnas, Jaani kirik Tartus, Nikolai kirik Pärnus, Jaani kirik Narvas, Lunastaja kirik Nõmmel ja Peetri kirik Heimtal. Kõik need kirikud omasid pastoraate. Laiemalt tegutsesid koguduste juures arvukad vanadekodud ja heategevad fondid koos äärmiselt tähelepandavate maavalduste ja majaomanditega.¹³⁸

3.2. SAKSLASTE MAJANDUSLIK OLUKORD

3.2.1. Sakslased maal

Kultuuriomavalitsuse seaduse vastuvõtmise ajal elas Eesti Vabariigis 84,4% sakslastest linnas ja vaid 15,6% maal. (Enne agrarreformi oli vastav suhe olnud hinnanguliselt 65% ja 35%.¹³⁹ Eesti Vabariigi radikaalne maaseadus, saksa autorite poolt enamasti iseloomustatud kui “kodumaal sidemeid maaga (*Bodenständigkeit*) hävitav seadus”,¹⁴⁰ rüütlimõisate omanike väljaspool linna asuvate valduste võõrandamiseks oli Asutavas Kogus vastu võetud 10. oktoobril 1919.¹⁴¹ Kahjutasu maksmine riigistatud vara eest jäi esialgu lahtiseks ja pidi lahendatama eriseadusega. Kokku võõrandati 96,6% suurmaaomanike maadest, sellest 82,5% oli olnud rüütlimõisate omanike valduses.¹⁴² (Muuhulgas tabas maareform ka 57 eestlasest suurmaaomanikku.¹⁴³). Koos mõisatega võõrandati ka nende juurde kuulunud tööstusettevõtted (meiereid, saeveskid, õllevabrikud, viinavabrikud jne). Võõrandatud mõisates asus 49 330 hoonet.¹⁴⁴ Ernest v. Roseni sõnul olevat agrarreformi puhul olnud tegemist lausa “küüditamisega kodust ja õuest”, 76%-l juhtudest olevat elumaja täielikult võõrandatud, 11%-l juhtudest olevat suurmaaomanikud oma senise elumaja säilitanud

¹³⁷ Tuleb silmas pidada, et välis-saksa evangeelsetele kogudustele antud toetused pärinesid ülekaalukalt Saksa Välisameti kiriklikest sakslusfondidest. Grundmann 1977, 650.

¹³⁸ DSHI 100 Weiss, 41, 3.

¹³⁹ DSHI 140 Baltikum 488, 31.

¹⁴⁰ Baltenius, R. 1922. Die Balten in der Geschichte Estlands, Berlin: Baltischer Verlag u. Ostbuchhandlung, 12.

¹⁴¹ RT 1919, nr 79/80, 625–627. Asutava Kogu poolt 10. okt. 1919. a. vastuvõetud maaseadus.

¹⁴² Wahl, H. A. v. 1944. Die Durch die Agrarreform Estlands bedingte Einbuße volksdeutschen Vermögens. Berlin-Dahlem, 1.

¹⁴³ Garleff, M. 1995. Esten und Deutsche im Freistaat Estland. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Reihe: Tausend Jahre Nachbarschaft. Bd. 4. Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bonn etc.: Bruckmann, 128.

¹⁴⁴ Elango jt 1998, 332.

osaliselt ning vaid 13%-l juhtudest olevat elumaja jäänud senisele omanikule.¹⁴⁵ Radikaalne võõrandamine seostus maaseaduse ühe põhiautori Theodor Pooli sõnul reformi poliitilise eesmärgiga murda baltisaksa aadli majanduslik selgroog, et vältida saksa kolonisatsiooni hädaohtu.¹⁴⁶ Samas ei võõrandatud sakslaste linnas asuvat omandit ning säilis ka tööstuslik ja kaubanduslik kapital, nende omandusse jäid endiselt tähelepanuväärsed tööstusettevõtted ja pangad.

Maareformiga võõrandati kõik mõisad ja mõisamaad, v.a linnamõisad, heategevus- ja teadusasutuste ning maakondade ja valdade omanduses olevad mõisad ja maad. Võõrandamisele ei kuulunud ka poolmõisad ehk maakohad (*Landstelle*). 1919. a oli Eestis kokku olnud 822 rüütlimõisat, nendest 716 sakslaste omanduses. Endistele omanikele jäeti 183 sakslaste rüütlimõisat ehk 25,6%. Hiljem, seoses sisepoliitilise olukorra stabiliseerumisega, maareformi teravust siiski mõneti pehmendati ja 26. mail 1925 võeti vastu “Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus”, millega lubati endistele rüütlimõisate omanikele või nende pärijatele endisest valdusest tagastada kuni 50 ha suurune koht koos hädavajalike hoonetega.¹⁴⁷ Agraarreformi läbi ei saanud kannatada mitte ainult suurmaaomanikud, vaid seeläbi kadusid kaugeleulatavalt ka maal elava saksa keskkihi eksistentsiaalsed alused, mis olid majanduslikus mõttes olnud mõisatega seotud. Maale jäänud baltisaksa suurpõllumees pidid peale maareformi sobitama end uue olukorraga ja nagu väljendus Eestimaa Põllumajanduse Ühingu (*Estländische Landwirtschaftliche Verein*) sekretär Adolf v. Mickwitz (1891–1955), “leidma endale uue elustiili ja idee, mis teda hingestas ja vastupidamise väikesel maalapil talutavaks tegi”.¹⁴⁸

1924. a oli Eestimaa Põllumajanduse Ühingu esimehe Walter v. Harpe (1877–1953) andmetel saksa põllumeeste kätte jäänud 90 endist rüütlimõisat kokku 8300 ha-ga, 20 poolmõisat ehk maak kohta 7700 ha-ga ja 68 saksa talumajapidamist 2100 ha-ga (eelkõige Heimtali ja Visust-Kaarepere kolooniate talupered).¹⁴⁹ Kokku seega 178 majapidamist 18 100 ha maaga, mis moodustas vaid murdosa endisest saksa rahvuse kätes olnud laialdasest maaomandist. Väiksemad baltisaksa maamajanduslikud ettevõtted pidid peale maareformi üsnagi kõvasti oma majandusliku püsijäämise pärast võitlema. Nagu väljendab oma

¹⁴⁵ DSHI 100 Wrangell, 3, 82.

¹⁴⁶ Pool, T. 1936. Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. Äratrükk: Fenno-Ugrica, V, A, 6. Tallinn. (Tartu: K. Mattieseni trükikoda), 7.

¹⁴⁷ RT, 1925, nr 95/96, 457–459; vt ka Rosenberg, T. 2003. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919–1939. – Läänemaa Muuseumi toimetised VII. Haapsalu, 29–30.

¹⁴⁸ Mickwitz, A. v. 1932. Die Landwirtschaft Estlands, insbesondere die deutschen Betriebe im Kampf mit der Krise. – Baltische Monatshefte, 501.

¹⁴⁹ DSHI 100 Harpe, 2, 2. Die Entwicklung der Landwirtschaft in Estland. 1939. Käsikiri.

mälestustes Stella Thomson, pidid võõrandatud mõisate omanikud töötama “aasta läbi neile jäetud maalapil, et oma perekondadele vähemalt eksisteerimise alus kindlustada”¹⁵⁰ ning A.v. Mickwitz kirjutas 1932. a: “Kes tänapäeval sakslasena veel praktiline põllumees on, see on põllumees pealaest jalatallani, ta ei taha midagi muud kui põllumees olla ja selleks jääda”.¹⁵¹ Paljud baltisaksa põllumehed olid maareformi järel sunnitud linna ümber asuma ja proovima endale seal uut majanduslikku eksistentsi üles ehitada. Kuna aga vabade töökohtade arv linnas oli piiratud, siis lahkus massiliselt endiseid mõisaomanikke Saksamaale, koos nendega ka paljud mõisavalitsejad, metsnikud, koduõpetajad jt mõisaametnikud. Saksa rahvusgrupp Eestis linnastus agraarreformi tagajärjel üha enam. Kui 1922. a oli Eesti valdades ja alevikes elanud 3762 sakslast, siis 1934. a veel ainult 2702 (vastavalt 0,48% ja 0,35% Eesti maarahvastikust).¹⁵² A. v. Mickwitz arvas sellega seoses pessimistlikult: “Rahvas, kes maast midagi ei tea, on lahti rebitud ja peab linnastuma. Linnastumine aga tähendab allakäiku”.¹⁵³

5. märtsil 1926 võeti lõpuks peale pikki debatte ja välisriikide surve all (eriti seoses välislaenu taotlemisega) vastu seadus võõrandatud maade eest hüvituse maksmise kohta. Hüvituse suurus määrati kindlaks endiste rüütelkonna hindamisaktide alusel ja selle maksmine pidi toimuma spetsiaalsete pantkirjade näol, mis riik pidi 60 aasta jooksul välja lunastama.¹⁵⁴ G. v. Pistohlkorsi järgi nähti hüvituse suuruseks ette 3 kr ha kohta, mis olevat vastanud realselt ca 3%-le maa tegelikust väärtusest. Metsaomandit ei hüvitatud.¹⁵⁵ W. v. Wrangelli sõnul olevat ka baltisaksa pool tunnistanud agraarreformi hädavajalikkust ja mõisaomanikud olevat sellega seoses olnud valmis ka “suurteks ohvriteks”. Saksa-Balti Erakonna eelnõu olevat hüvituseks ette näinud 20–30% võõrandatud vara turuväärtusest.¹⁵⁶ 1930. a hakkas Saksamaa taotlema oma kodanikele tasu maksmist kiir- ja erikorras. 1935. aastaks suudetigi võõrandamistasu Saksa kodanikest endistele mõisaomanikele ära maksta. Eesti kodanikest baltisakslased pidid aga oma aega ootama ja enamik nendest ei jõudnudki ettenähtud hüvitist kätte saada.¹⁵⁷

¹⁵⁰ Thomson, S. 1993. Erinnerungen an mein erstes Leben – die Zwischenkriegszeit in Estland. – Wistinghausen 1993, 354–355.

¹⁵¹ Mickwitz 1932, 502.

¹⁵² Rosenberg 2003, 27.

¹⁵³ Mickwitz 1932, 504.

¹⁵⁴ RT, 1926, nr 26, 249–250. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus; vt ka Rosenberg 2003, 30.

¹⁵⁵ Pistohlkors, G. v. 1987. Estland, Lettland und Litauen 1920–1940. – Fischer, W. jt (Hrsg.) Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 6. Klett-Cotta Sonderdruck. Stuttgart: Klett-Cotta, 752.

¹⁵⁶ DSHI 100 Wrangell, 3, 197.

¹⁵⁷ Rosenberg 2003, 31.

Maaomandi säilitamisel jäänukmõisa või riigi rendimõisa näol olid soodsamas olukorras Põhja-Eesti mõisnikud, mida näitab nende jäänukmõisate suurem arv kui ka keskmine suurus. Kui Põhja-Eestis moodustasid jäänukmõisad ligi 60% saksa maaomandist, siis Lõuna-Eestis vaid 35%. Üsnagi suured lahknevused torkavad silma Eesti erinevate osade saksa soost maaomanike seisukslikus kuuluvuses. Põhja-Eesti saksa majapidamistest kuulusid ligikaudu 80–85% endiste Eestimaa rüütelkonna liikmetele, peaaegu sama suur oli kohalikku rüütelkonda kuulunute osakaal ka Saaremaal, kuid Lõuna-Eestis omasid kunagised Liivimaa rüütelkonna liikmed vaid 27% saksa majapidamistest. Kui Põhja-Eestis ja Saaremaal moodustasid 1930. aastatel saksa põllumeeste kihi valdavalt endised mõisapidajad, siis Lõuna-Eestis oli neid veidi enam kui 40%, ülejäänud pärinesid endiste mõisa- või riigiametnike ja nn vabade elukutsete seast või olid kolonistid.¹⁵⁸

Eesti Vabariigi kolm saksa talupoegade kolooniat: Heimtal, Visust-Kaarepere ja Viira, jäid agraarreformist suures osas puutumata.¹⁵⁹ Suurim ja tähtsaim saksa koloonia Eestis, Heimtal, mis oli loodud 1912–1913. a Sõmerpalus Võrumaal, oli sõja tagajärjel küllaltki palju kannatada saanud. Aastatel 1919/20 oli seal ca 15 saksa talu kokku 400 ha-ga paanikameeleolus eestlastele müüdud ja talude senised omanikud olid Saksamaale ja mitmed neist sealt edasi Ameerikasse ümber asunud. Siiski oli 1934. aastaks saksa majandite sõjaeelne tase jälle saavutatud. Aastatel 1925/27 osteti kaheksa vahepeal eestlaste kätte üle läinud talu koos 150 ha-ga uuesti tagasi. Saksa majapidamiste arv tõusis taas 35-ni, nendest 29 olid talupoegade omanduses ja kuus rendile võetud. (kolm talu olid suuruses ca 50 ha, kuus talu 25–35 ha, kaheksa talu 20–24 ha, kümme talu 10–19 ha ja kaheksa majapidamist olid alla 10 ha suurused). Majapidamiste jagamine pärijate vahel avaldas negatiivset mõju ja 1938. a olid vaid kaks talu üle 30 ha, enamik polnud rohkem kui 10–15 ha suured. Koloonia kogusuurus oli ca 627 ha, millest üle poole (362,5 ha) moodustas põllumajanduslik maa. 1934. a elas Heimtalis 198 saksa talupoega. Väljaspool kolooniat leidis veel 115 Heimtali kolonisti, kes otsisid teisi elamisvõimalusi lähedal asuvates linnades ja naabruses asuvates saksa ning eesti taludes ja polnud seega iseseisvad põllumehed. Lisaks töötasid mõningad sakslased rentnike ja sulastena koloonia ümbruses paiknevates hajataludes. Kolonistide majanduslik olukord oli suhteliselt raske, kuna enamik taludest olid võlgadega koormatud.¹⁶⁰ Koloonia tulevikuväljavaated olid kehvad ja kuna see võis vaid maksimaalselt 200 inimesele normaalset äraelamist pakkuda, siis olid paljud kolonistide järeltulijad sunnitud kodukohast

¹⁵⁸ Rosenberg 2003, 35.

¹⁵⁹ Seraphim, H.-J. 2000. Die deutschen Kolonisten aus Wolhynien. – Schlau, W. (Hrsg.) Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. 2., Verbesserte Aufl. Köln: Wissenschaft und Politik, 266.

¹⁶⁰ Schulz, R. 1938. Der Deutsche Bauer im Baltikum. Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Ostens.

lahkuma.¹⁶¹ Koloonia kultuurilise olukorra edenemisel ja organiseerimisel suudeti Saksa Kulturomavalitsuse initsiatiivil samas paljugi ära teha. 1926. a rajati kolooniasse kulturomavalitsuse vahenditega internaat-koolimaja ja kirikuhoone. 1932. a said koolis 2 õpetaja (sh kohalik pastor) juhendamisel õpetust 63 last. Teine suletud iseloomuga saksa talupojakoloonia, Viira, oli rajatud maatuks jäänud ja kodukolooniast lahkunud Heimtali talupoegade poolt 15–20 km kaugusele Heimtalist kirde poole. Selle koloonia suuruseks oli ümmarguselt 100 ha ja seal elas 8 saksa talupojaperekonda. Viira koloonial ei olnud oma kooli ega kirikut, koolilapsed käisid Heimtali internaatkoolis. Kolmas saksa koloonia Eestis, Visust-Kaarepere, oli hajaasustuse iseloomuga. Visusti-Kaarepere saksa asustusala ulatus pea läbi kogu Viljandi ja Tartu maakonna, 150 km põhjast lõunasse ja 80 km idast läände. 1920. aastate keskel elas selles piirkonnas ca 100 saksa perekonda. Koloonia keskpunktiks olid Kaarepere ja Visusti külad Tallinn–Tartu raudtee ümbruses. 1926. a alustati ka selles koloonias saksa rahvustööd, mille raames asutati Visustisse ja Viljandi maakonda Sanglasse saksa koolid.¹⁶² Visusti kolonistide enamik maad ei omanud ja elas laialipillutatuna sulaste ja päevatöolistena ümbruskonna riigimõisates või eesti talunike juures, paljud olid käsitöölised. 1936. a oli seal ca 50 saksa peret umbes 300 hingega.¹⁶³ 1938. a elas piirkonnas 46 saksa perekonda kokku 224 inimesega. Saksa kolooniate talupoegade majandusalane nõustamine ja toetamine toimus saksa põllumajanduslike ringide kaudu akadeemilise põllumajanduslase haridusega põllumeeste juhtimisel. Üksikute talude omavaheliste sidemete tihendamiseks koondati need 1934. aastal nn „naabruskondadesse“.¹⁶⁴

Saksa põllumeeste ühendamise ja abistamisega tegelesid Eestimaa Põllumajanduse Ühing (asutatud 1839) Tallinnas ja Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsieteet (*Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*, asutatud 1792) Tartus. Esimese tegevuspiirkonnaks oli Põhja-Eesti ja teisel Lõuna-Eesti. 1932. a loodi nende poolt ühistöökaks ja kõikide baltisaksa põllumeeste probleemide hõlmamiseks koondliiduna majandusnõukogu, mille kaudu toimus Saksamaalt saadavate finantsstoetuste vahendamine baltisaksa põllumeestele.¹⁶⁵ Eestimaa Põllumajanduse Ühing tegi enda südameasjaks väheste järelejäänud saksa põllumeeste koondamise ja nõustamise ning eelkõige neile finantsabi vahendamise. Oma tegevusele leiti toetajaid ka Saksamaalt, olukorraga käisid kohapeal tutvumas VDA ja teiste organisatsioonide esindajad. 1934. a asutati Saksa kapitali toel

¹⁶¹ ERA, f 85, n 1, s 353. Die Resultate der Zählung der deutschen Volksgruppe in Estland im Februar 1936 und die aus ihnen erwachsenden Arbeitsaufgaben.

¹⁶² Schulz 1938, 137–138.

¹⁶³ Handrack, H; Taube, A. v. 1936. Soziale Entwicklung und Gliederung. – Petersen jt 1936, 187.

¹⁶⁴ Schulz 1938, 138–140.

¹⁶⁵ Rosenberg 2003, 25–26.

majandusühistu “Oma Vara”. Eestimaa Põllumajanduse Ühingu abiga suutsid baltisaksa põllumehed mitte ainult kindlustada ja juurdeostude teel laiendada oma olemasolevaid majapidamisi, vaid osta juurde ka uusi.¹⁶⁶ Saksa majapidamiste arvu õnnestus tõsta 350-ni kokku enam kui 35 000 ha-ga.¹⁶⁷ Jäänukmõisatest, ostetud talukohtadest ja juurderenditud maadest tekkinud saksa ettevõtted paiknesid laiali kogu maal ja haarasid võrguna kogu Eesti. Huvi kasv põllumajanduse ja põllumajanduslike elukutsete vastu väljendub ka Eestimaa Põllumajanduse Ühingu liikmete arvu tähelepanuväärses kasvus 150-lt 1930. a 500-ni 1939. aastal.¹⁶⁸ Väga populaarsed ja elavalt külastatud olid ühingu korraldatud konverentsid, kuhu kutsuti loenguid pidama nimekaid erialaasjatundjaid nii Saksa- kui ka kodumaalt. Baltisaksa põllumehed said regulaarset finantstoetust Saksamaalt, 1930. aastatel toetas Saksa riik baltisaksa põllumajandust Eestis ligi 356 000 riigimargaga.¹⁶⁹

Baltisaksa majapidamiste tihedus ja olukord erines piirkonniti suurel määral, Põhja-Eestis olid saksa maaomand ja majapidamised tunduvalt paremas olukorras kui Lõuna-Eestis. 1934. a oli baltisaksa põllumajanduslike asutuste poolt kogutud andmete põhjal Eestis 360 saksa majapidamist, sealhulgas 116 talu 9 409 ha maaga, 217 majapidamist tagasiantud maadel (*Restgut*) 8218 ha maaga ja 73 rendikohta (sh riigimõisad) 12 077 ha maaga.¹⁷⁰ Suurim baltisaksa mõisamajapidamine oli Vinnis (1150 ha), mis kuulus heategevusasutusele *Stift Johan Diedrichstein* ja kus tegutsesid vanadekodu ja saksa kodumajanduskool.¹⁷¹

Saksa kultuurvalitsuse ja kultuurnõukogu istungitel pöörati maal elavate sakslaste olukorrale suurt tähelepanu, kuna maasaksluse arvukuse säilitamist ja võimaluse korral ka tõstmist, peeti kogu rahvusgrupi jaoks eluküsimuseks.¹⁷² Saksa talupojaseisuse alalhoidmises nähti eduka saksa rahvastiku-, rahvuslus- ja agraarpoliitika esimest nõuet. Kultuurvalitsuse poliitikal ja sellesuunalisel propagandal olid ka positiivsed tulemused. Kui 1930. a elas rahvusregistrisse kantud sakslastest 15,6% maal, siis 1936. a veidi rohkem, täpsemalt 16%.¹⁷³ Teatud murrangut võib selles näha. On võimalik, et saksa kultuurvalitsuse propageeritav idee rahvusgrupi “sidemete taastamisest kodupinnaga” (*Bodenständigkeit*) oli hakanud ka tegelikkuses vaevumärgatavaid vilju kandma. Kõige selgemini oli saksa

¹⁶⁶ DSHI 100 Harpe, 2, 2.

¹⁶⁷ Mickwitz 1932, 501.

¹⁶⁸ Mickwitz, A. v. 1993. Erinnerungen an Walter v. Harpe und den Estländischen Landwirtschaftlichen Verein. – Wistinghausen 1993, 361.

¹⁶⁹ Rosenberg 2003, 26

¹⁷⁰ Samas, 32.

¹⁷¹ Samas, 35.

¹⁷² ERA, f 85, n 1, s 353.

¹⁷³ Engelhardt 1936, 394.

maarahvastiku arvukuse tõus täheldatav Virumaal, Saaremaal ja Tartumaal. Virumaa puhul on see nähe seletatav ilmselt vaid sealse põlevkivitööstuse kiire arenguga tol perioodil, kuid neid Virumaale tööd ja leiba otsima läinud inimesi saab vaid tingimisi “maarahvastikuks” pidada, kuna peamiselt oli nende näol tegemist tehniliste ja kontoritöötajatega. Saaremaal ja Tartumaal oli siiski tegemist tegeliku saksa maaelanikkonna arvukuse kasvuga. Maal oli sakslaste sündivus kõrgem kui linnas ja saksa talupojakolooniate rahvaarv mitte ei langenud, nagu oli üldine tendents, vaid näitas hoopis jõulist kasvu. Ka vanuseline jaotus oli kolooniates parem kui baltisaksluse puhul üldiselt. Kui linnas elavate sakslaste seas oli üle 60-aastaste osakaal 15,6%, siis Heimtalis oli vastav näitaja vaid 2,9% ja Visusti-Kaarepere hajaasunduse alal 3%.¹⁷⁴ Segaabielude osakaal oli maapiirkondades veidi väiksem kui linnas, siiski tähendas see ohtu Eesti saksluse püsijäämisele.

Kokkuvõttes võib öelda, et maareformi tagajärjel vana baltisaksa mõisnikkond täielikult ei kadunud ning paljud nendest suutsid säilitada mõisatüüpi suurmaapidamise oma tunduvalt vähendatud kohtadel. Põhiline osa saksa põllumeeste grupist moodustus osalt endisest mõisnikkonnast ja osalt mõisaametnikest, kes olid üle võtnud talupoegliku elu- ja majapidamisviisi. Samas ei olnud kõik saksa mõisaomanikud uutes tingimustes võimelised ise oma kohta pidama ja seepärast oli eriti jäänukmõisate omanike puhul tavaline, et seni valitseja kaudu majapidamist juhtima harjunud ning sageli auväärse eas mõisahärra ei suutnud puhtpsühholoogilistel põhjustel talupidaja rolli omaks võtta. Sellisel juhul müüdi mõisakoht maha või anti rendile, eelistades seejuures enamasti saksa põllumehi.¹⁷⁵

Eesti Vabariigi agraarreformi on eriti saksakeelses kirjanduses teravalt käsitletud.¹⁷⁶ Eesti pool on vähemusrahvuste õiguste rikkumisi sellega seoses eitanud, kuigi on tõsiasi, et suurmaaomanduse võõrandamise läbi said enamikus kannatada riigi vähemusrahvused, eeskätt sakslased. Teisest küljest tuleb aga meele pidada kõnekat fakti, et kogu sakslaste maaomand oli nende kätte sattunud läbi võõrvallutuse ja kolonisatsiooni ning läänisuhete. Eestlased ise olid kuni reformini omanud vaid väikese ja keskmise suurusega omandit, mis nad 19. sajandi lõpul ning 20. sajandi algul olid pidanud suurmaaomanikelt päriks ostma.

24. veebruaril 1921 ja 10. mail 1926 pöördusid Eesti võõrandatud mõisate omanikest baltisakslased petitiooniga Rahvasteliidu Peasekretariaadi poole, väites, et Eesti

¹⁷⁴ Schulz 1938, 142.

¹⁷⁵ Rosenberg 2003, 36.

¹⁷⁶ Vt Rosenberg, T. 2002. Eesti 1919. aasta agraarreformi historiograafia. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1994–1999. Tartu: ÕES, 131 jj.

agraarseadusandluse läbi on rikutud vähemusrahvuste õigusi.¹⁷⁷ Eesti valitsus esitas Rahvasteliidu peasekretärile omapoolse hinnangu, kirjeldades vähemuste olukorda ning kinnitades, et Eesti Vabariigi agraarseadus ei ole mitte mingil juhul vähemuste vastu suunatud, vaid et selle põhjuseks olid sotsiaalne vajadus ning riigi majanduslikud kaalutlused. Esimene petitsioon jäi vastuseta, teisel korral otsustas Rahvasteliidu kolmikkomitee kaebuse suhtes augustis 1927, et “Eesti suurmaaomanike avaldus ei tõesta, et nimetatud rünnakud spetsiaalselt ühe vähemuse vastu suunatud olevat, kuna see tabas kõiki suurmaaomanikke, sõltumata nende rahvusest”. Sellest lähtuvalt oli komitee arvamusel, et endiste baltisakslastest mõisaomanike kaebus ei kuulu käsitlemisele Rahvasteliidu Nõukogus.¹⁷⁸

Kui baltisakslased 1939. a sügisel Eestist lahkusid, siis selgus, et neile oli kuulunud ca 60 mõisasüdant ning suurtalundit suuruses 60–630 ha ning ca 200 alla 50-hektarilist talu. Kokku arvati nende käes olevat umbes 35 000 ha põllumajanduslikku maad. Enim oli baltisaksa suurmaapidamisi Virumaal, kus arvati olevat ligi paarisaja saksa kohapidaja käes tänu kokkuostetud taludele umbes 500 maaüksust ligi 25 000 ha maaga.¹⁷⁹ Seega olid paljud maareformi käigus eestlastest maasoovijaile välja jagatud asundustalud endiste mõisapidajate poolt kokku ostetud, ilmse eesmärgida taastada järk-järgult oma kunagisi suurmajapidamisi, ning juurdeostude teel olid sakslaste kätte taas koondunud soliidseid suurmajandid.

3.2.2. Sakslased linnas

Sakslased moodustasid Eesti linnarahvastikust 1881. a 29,3%, 1897. a 16,3%,¹⁸⁰ 1922. a 5,1% ja 1934. a 4,1%.¹⁸¹ Baltisaksa rahvusgrupi linnastumisprotsess peale agraarreformi läbiviimist oli väga kiire, 1922. a elasid 72,9%, 1934. a 82% ja 1936. a juba 84% kõigist Eestis elavatest sakslastest linnas (vt p 1.1). Koonduti eelkõige kahte suuremasse linna – Tallinnasse ja Tartusse. 1922. a elas 6904 ehk 37,7% sakslastest Tallinnas, moodustades seal 5,6% elanikkonnast. Inimeste arvu poolest suuruselt teiseks baltisaksluse tugipunktiks oli Tartu 3210 inimesega (17,5% sakslaste üldarvust).¹⁸² Teistest vähemustest oli, pidades

¹⁷⁷ Ajavahemikul 1920–1931 jõudis C. Thiele andmetel Rahvasteliiduni kokku 525 petitsiooni, millest vaid kaks nimetatut tulid Eestist. Thiele, C. 1999. Selbstbestimmungsrecht und Minderheitenschutz in Estland. Schriftenreihe der Juristischen Fakultät der Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder). Berlin: Springer, 80.

¹⁷⁸ Vt lähemalt Grundmann 1977, 282–284, siin: 284.

¹⁷⁹ Päevaleht 1939, nr 281, 1 ja 1939, nr 293, 2.

¹⁸⁰ Klau 1929.

¹⁸¹ Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis. 1924, 32; Rahvastiku demograafiline koostis. 1936, 195.

¹⁸² Hehn 1984, 18.

silmas laialipillatud asustusviisi ja veelgi suuremat kontsentreerumist linnadesse, sakslastega võrreldav veel vaid juudi vähemus.¹⁸³

Baltisakslaste sotsiaalpoliitiline olukord linnas oli märksa parem kui maal. Poliitilise võimumonopoli olid sakslased küll kaotanud, kuid nende positsioonid tööstuses, panganduses, kindlustusalal ja kaubanduses olid juba ajaloolistest tagapõhjast tulenevalt jätkuvalt tugevad. Baltisaksa rahvusgrupil oli rohkem jõukust kui eestlastel ja teistel vähemusrühvustel keskmiselt (v.a. juudid).

Rahvusgrupisisene juhtimine nihkus agraarreformi järel üha enam linnaliste baltisaksa elukutsegruppide esindajate, nn literaatide (akadeemiliste elukutsete esindajad), kaupmeeste ja töösturite kätte, kuna varem juhtival positsioonil olnud aadlikutest suurmaaomanike grupp oli oma senise poliitika tõttu enamikus kompromiteeritud ja väljarändamise tõttu tugevasti kahanenud. Sellega kaasnes vanade seisuslike erinevuste kaugemaleulatuv kadumine baltisaksa juht- ja haritlaskihi esindajate vahel.

Võib öelda, et saksa kultuurvalitsus pööras käsitletaval perioodil suurt tähelepanu kiirelt kahaneva väikesakslaste kihi (käsitöölised jt) säilitamisele, kuna ainult ülem- ja akadeemilise haritlaskihina omasid baltisakslased vaevalt väljavaateid edasisele eksistentsile. 1927. a olid saksa rahvusnimekirjas olevatest isikutest 31,3% nn vabade elukutsete esindajad, 48,6% olid tegevad kaubanduses ja tööstuses ning vaid 4% olid käsitöölised ning 2,3% töölised.¹⁸⁴ 1934. aasta rahvaloenduse järgi olid baltisakslaste tähtsaimateks tööharudeks “ühiskondlik tegevus” (19,8%), kaubandus (19,4%) ning tööstus ja käsitööndus (19,3%). Põllumajanduses oli hõivatud 9,9% ning maja- ja isikuteenimises 3,9% sakslastest.¹⁸⁵ Sakslaste osatähtsus Eesti kaubanduses üldse oli 5,5% ja tööstuses 1,6%.¹⁸⁶ Selgituseks olgu siinkohal lisatud, et “ühiskondliku tegevuse” alla arvati Eesti Vabariigi statistikas tervishoiu, hariduse ja usu alal töötav personal, riigi- ja omavalitsuste teenistuses ja kaitseväes olevad isikud, aga ka advokaadid, agronoomid jne. Suurima osa moodustas baltisakslastel 22,8%-ga siiski väljaspool tööharusid seisev, st eelkõige kapitalist, rendist ja üüritulust elatuvate isikute rühm.¹⁸⁷ (Võrdluseks, eestlaste seas oli selliseid isikuid vaid 9%.¹⁸⁸) Vaadeldes baltisaksa

¹⁸³ 1922. a elas ca 99% Eesti juutidest linnades. Garleff, M. 2005. Die Baltische Staaten und die Juden 1918–1940. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 106.

¹⁸⁴ ERA, f 85, n 1, s 192.

¹⁸⁵ Filaretow 1990, 84.

¹⁸⁶ Kadaja, R. 1936. Vähemusrühvused Eestis – Roos, E. (toim.) Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised nr 5. Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, 41–42.

¹⁸⁷ Filaretow 1990, 82.

¹⁸⁸ ERK 1936, 6, 136. PEALKIRI????

rahvusgrupi jagunemist ühiskondlike kihtide kaupa, torkab silma tööliste ja teenistujate madal osatähtsus (0,8%). Ametnike seas olid sakslased teisel kohal eestlaste järel (7,7% ametnike üldarvust ehk 32,3% sakslaste üldarvust). Seega oli ametnike kiht baltisakslaste suurimaks ühiskondlikuks kihiks. Vabakutselised olid 7,9% sakslastest, selle kihi üldarvust aga tervelt 20,7%.¹⁸⁹ K. v. Maydelli järgi olid 1934. aastal 6400 töötavast sakslasest 26% töölised, 41,9% ametnikud ja teenistujad, 10,2% vabade elukutsete esindajad ja 19,2% iseseisvad ettevõtjad.¹⁹⁰

Mõnedes ühiskonna elus keskses elukutsetes oli sakslaste osatähtsus eriti suur. Nii moodustasid nad 1920. aastate algul ca 17% kõigist gümnaasiumiõpetajatest.¹⁹¹ Advokaatidest moodustasid sakslased 1928. a 27% ja 1933. a 18% (Haapsalus olid viiest advokaadist kolm, s.o 60%, sakslased). Notaritest moodustasid sakslased 1933. a 14% (sh Tallinnas 33% ja Rakveres koguni 50%). 1933. aastal olid hambaarstidest 8%, loomaarstidest 14% ja apteekritest 32% sakslased. Linnaarstidest olid 1933. a 669 arstist 150 ehk 22% sakslased, maa-arstidest samuti 22%. Pastoritest olid 1933. a linnades 54% ja maal 37% sakslased, kokku olid seega kõigist Eesti pastoritest 43% sakslased.¹⁹² (Mõni aasta varem, 1929. a, oli saksa pastoreid olnud lausa 51%.¹⁹³) Veel Eesti Vabariigi lõpul oli ligi 1/4 kõigist inseneridest, 1/5 vaimulikest ja 1/6 arstidest sakslased.¹⁹⁴

Aktiivse, s.o iseseisva sissetulekuga ehk töötava rahvastiku osa oli baltisakslastel eriti kõrge. 1935. a analüüsis S. Klau ajalehes *Revalsche Zeitung* Eesti saksluse jaotumist ametivaldkondade kaupa, tuginedes 1934. a rahvaloenduse andmetele. Tema arvestuste kohaselt oli töötavaid, esmase või kõrvalsissetulekuga, Eestis kokku 41,8% täiskasvanutest, sakslastest aga koguni 56% (8247 inimest). S. Klau järeldab sellest, et olevat valitsenud saksa rahvusgrupi “majanduslik hädaseisund” (*wirtschaftliche Notstand*), mis naisi ja vanureid tööle olevat sundinud.¹⁹⁵ Tegelikult oli suur aktiivsete osatähtsus saksa rahvusgrupi seas osaliselt kindlasti sõltuv rahvusühenduse vanuselisest koostisest, eriti laste ja alaealiste väikesest arvust, mistõttu aktiivsete osa nende üldarvus paistis suhteliselt suuremana, kuna täistööealiste arv oli suurem.

¹⁸⁹ Filaretow 1990, 85.

¹⁹⁰ Maydell, K. v. 1940. Die Baltendeutschen vor ihrer Umsiedlung. Ein statistischer Rückblick. – Jomsburg: Völker und Staaten im Osten und Norden Europas. Bd. 4, 87 jj.

¹⁹¹ Ruutsoo 1993, 18.

¹⁹² ERA, f 85, n 1, s 195.

¹⁹³ ERA, f 85, n 1, s 193.

¹⁹⁴ Ruutsoo 1993, 18.

¹⁹⁵ Klau, S. 1935. Einiges über die Berufsstatistik des estländischen Deutschtums. – *Revalsche Zeitung*, Nr. 235, 3–4.

Töötuid oli saksa rahvusgrupis vaid murdosa. 1935. a olid töötud või juhutöölised 60–70 saksa meest vanusegrupis 16–35 aastat. Sügavaima majanduskriisi ajal, talvel 1932/33, võis neid olla hinnanguliselt 100 ringis.¹⁹⁶ 1936. a veebruaris sakslaste rahvusnimekirja liikmete seas läbiviidud loenduse andmetel oli ilma tööta 174 saksa meest (nendest 109 Tallinnas).¹⁹⁷ Saksa kaupmehi oli 1933. a Eestis 318.¹⁹⁸ Sakslased omasid 43 suuremat tööstusettevõtet 26 eri alal. Käsitööstuslikke ja väiksemaid tööstusettevõtteid oli 1933. a 242, mis tegutsesid 55 erineval alal. Enim oli sakslaste seas kellasseppi, pagareid, kingseppi ja autojuhte.¹⁹⁹ Saksa pangandusettevõtteid oli 21.²⁰⁰ Eesti pangandus oli peaaegu täielikult vähemusrahvustele kuuluva kapitali kontrolli all. Muuhulgas omasid sakslased 1930. aastal 7 erakliinikut, 2 sanatooriumit ja 3 suplusasutust.²⁰¹

K.-H. Grundmanni andmetel olid Eesti 1533 suuremast ettevõttest 1930. aastate keskel 8,5% sakslaste omanduses.²⁰² Uno Kauri järgi tegutsesid 1936. a Eestis 3688 tööstusettevõtet kokku 47 181 töötajaga. Nendest 3184 ettevõtet 19 994 töötajaga olid eestlaste ja 155 ettevõtet 8728 töötajaga sakslaste omanduses. Ettevõtete koguväärtuseks hinnati 260 mln kr, millest eestlaste ettevõtted moodustasid 75,9 mln ja saksa omad 66,5 mln.²⁰³ Siit nähtub selgelt, et sakslased olid kõige tugevamini esindatud just suurettevõtetes (keskmiselt 56 töötajat 6,3 töötaja vastu eesti ettevõtetes). Võrdluses olid vaid riigiettevõtted sama suured kui saksa omad (keskmiselt 65 töötajat ettevõttes).²⁰⁴ Saksa ettevõtetega oli seega seotud ka väga palju kapitali. Kui vaadelda lähemalt erinevaid tööstusharusid, siis ettevõtete väärtust aluseks võttes olid sakslased kõige tugevamini esindatud tselluloosi- ja paberitööstuses (Emil Fahle *Nordisches Papier- und Zellstoffwerk* Tallinnas, mis oli üks suuremaid tselluloosivabrikuid Ida-Euroopas; M. Lutheri Mööbli- ja Puiduvabrik jt), mäetööstuses (väga oluline osa oli siin Virumaa põlevkivitööstusel, kus 1920. aastate teisest poolest toimus jõuline areng ja kus Scheeli pank olulist rolli mängis²⁰⁵) ja tekstiilitööstuses (Narva tekstiili- ja villatööstus).²⁰⁶

¹⁹⁶ Vasara, V. 1995b. Die deutsche Minderheit in Estland in der Zwischenkriegszeit: Wirtschaft, Finanzen, Kultur. – ZfO, H. 4, 585.

¹⁹⁷ ERA, f 85, n 1, s 353.

¹⁹⁸ ERA, f 85, n 1, s 195.

¹⁹⁹ Samas.

²⁰⁰ ERA, f 85, n 1, s 194.

²⁰¹ ERA, f 85, n 1, s 192.

²⁰² Grundmann 1977, 726.

²⁰³ Kaur, U. 1962. Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftspolitik des Freistaates Estland 1918–1940. *Commentationes Balticae*, VII/IX, 3. Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 21.

²⁰⁴ Vasara 1995b, 580.

²⁰⁵ Vt lähemalt Vasara 1995b, 583–584.

²⁰⁶ Kaur 1962, 21 jj.

Saksa tööstuse *primus motor*, nagu on väljendunud V. Vasara, oli pangamaja G. Scheel & Co, mis oli asutatud Georg J. Scheeli poolt 1884. a. 1920. a võttis juhtimise üle tema lapselaps Klaus Scheel, kes muutis 1925. a perekonnaettevõtte aktsiaseltsiks ja keskendus eelkõige suurtööstuse ja kaubanduse finantseerimisele. 1928. aastaks oli ettevõttest saanud suurim erapank Eesti Vabariigis.²⁰⁷ Scheeli pank finantseeris otseselt enamikku suurematest ja tähtsamatest tööstusettevõtetest Eestis ja omas osalust paljudes teistes. Otsese osaluse või sealt saadud krediidi näol omasid Scheeli pangaga sidemeid 9/10 baltisaksa ettevõtetest.²⁰⁸ Kuna suur osa Eesti suurettevõtetest oli sakslaste omanduses, siis on selge, et Scheeli ettevõtte mõjutas tähelepandavat osa Eesti majandusest.

Sissetulekud maksudest Saksa Kulturomavalitsuse heaks tõusid perioodil 1926–1930 pidevalt. Kuna maksumäärad kulturomavalitsuse heaks jäid sel perioodil samaks, siis tuleb järeldada, et kulturomavalitsuse liikmete sissetulekud tõusid. Loomulikult oli Eestis ka vaesemaid sakslasi, kes ei suutnud kulturomavalitsusele makse tasuda ning taotlesid seepärast endi kultuurmaksust vabastamist või maksetähtaja pikendamist. Paljudel juhtudel seda ka võimaldati.

Suured baltisaksa majanduslikud ettevõtted võtsid peale agraarreformi, mis oli suuresti halvendanud seni rahvusgruppi kandva mõisaomanike seisuse majanduslikku olukorda, üha kasvaval määral enamvähem reeglipäraste annetuste kaudu üle baltisaksa kultuurielu toetamise. Väga tähtis oli nn garantide komitee tegevus (töösturite, pankurite ja suurkaupmeeste ühendus, mida juhtis K. Scheel), kus olid esindatud ettevõtted, mis erinevate saksa kultuuriorganisatsioonide defitsiidi vabatahtlike rahaliste toetustega katsid. Kultuurvalitsuse eelarves oli sissetulekute reas reeglipäraselt kirjas suurem sissetulek kui “annetus Saksa Ühingute Liidult”, mille taga peitusid tegelikult nimetatud garantidekomitee rahaeraldised Saksa Kulturomavalitsusele.²⁰⁹ “Garandid” katsid alates 1920. aastatest suure osa VDV defitsiidist ja tegid annetusi baltisaksa kultuuri heaks üldiselt.

Baltisaksa pangad, kaubandus- ja tööstusettevõtted olid sakslaste peamised tööandjad. Rudolf Hippus jõudis Eestist ümberasujate gruppi statistiliselt analüüsides järeldusele, et saksa rahvusgrupp Eestis oli jäägitult sõltuv tööstusest ja kaupmeestest.²¹⁰ Baltisakslaste

²⁰⁷ Isegi rahvusvahelises mastaabis oli Scheeli pank väga suur. 1930. a ületas panga bilansisumma 30 mln krooni, samas kui Eesti riigieelarve oli 95 miljonit krooni. Vasara 1995b, 580–581; Scheeli ettevõtte kohta vt lisaks Vasara, V. 1996. Das Bankhaus Georg Scheel & Co., Reval (1884–1940). – Meissner jt 1996, 98–105.

²⁰⁸ Grundmann 1977, 698.

²⁰⁹ DSHI Wrangell, 3, 204.

²¹⁰ Vasara 1995b, 588.

ümberasumisel Saksamaale selgus Väliskaubanduse Riigiameti (*Reichstelle für Außenhandel*) raportist, mis andis üldise ülevaate rahvusgrupi jõukusest Balti riikides 1930. aastate lõpul, et moodustades vaid 1,5% Eesti rahvastikust, oli sakslaste omanduses mitte vähem kui 20% riigi kogurikkusest.²¹¹ Baltisaksa varandus Eestis oli ümberasumise hetkel ca 281,6 mln RM.²¹² 1920. aastate keskel maksid baltisakslased Saksa Kultuuriomavalitsuse finantsameti andmetel 14% Eesti tulumaksust, kuigi nad moodustasid vaid 1,6% riigi kogurahvastikust.²¹³

Enamik baltisaksa suurtöösturitest omasid häid sidemeid eesti majandus- ja valitsusringkondadega. M. Luther ja E. Rosen olid autoritaarsel perioodil Kaubandus-Tööstuskoja liikmed, M. Luther koguni nimetatud koja suurtööstuse osakonna esimees.²¹⁴ Ka teistes kodades said baltisakslased vastavalt oma elukutselisele struktuurile suhteliselt tugevad esindused. (Nt Majaomanike Koda, Arstide Koda, Rohuteadlaste Koda.²¹⁵) Eesti põlevkivitööstuse areng näitab, et eestlased ja baltisakslased töötasid suurtööstuse alal käsikäes, mitte teineteise vastu.²¹⁶ Baltisaksa töösturid mängisid olulist rolli Saksa-Balti Erakonnas, eelkõige selle tegevuse rahastajatena. Kui 1920. a parlamendivalimisi finantseerisid veel endised mõisaomanikud ettevõtte Rosen & Co kaudu, siis 1924. a valimiste kulud võtsid enda kanda juba baltisaksa tööstus- ja pangandusringkonnad.²¹⁷

1930. aastate tõusva natsionalismi laines kinnitasid eesti äärmusrahvuslikud ringkonnad (mõnes mõttes ka õigustatult), et baltisakslased on haaranud enda kätte juhtpositsioonid tööstuses ja kaubanduses ning eesti tööjõudu diskrimineerides omistavad eestlaste töö vilja ja pumpavad välja suuri kasumeid, mis viiakse välismaale.²¹⁸ Nõuti sakslastele kuuluvate ettevõtete ülevõtmist, mida Artur Grönberg maareformi eeskujul nimetas kapitalireformiks²¹⁹ ning kõlasid üleskutsed “vallutada viimased võõrvõimu kantsid, viia lõpule vabadusvõitlus ja saada majanduslikult iseseisvaks”.²²⁰ Reaalselt äärmuslased

²¹¹ Grundmann 1977, 726 jj.

²¹² Sellest moodustas maa- ja metsamajanduslik vara 64,4 mln, kinnisvara 80,1 mln, tööstuslik vara 40,5 mln, aktsiad 56,1 mln, majapidamisvara 23,7 mln, hoiused 4,8 mln, sularaha 6,7 mln ning kirikute ja ühingute vara 13,4 mln RM. Klot, B. v. 1977. Deutsches Vermögen in Lettland und Estland zur Zeit der Umsiedlung. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, 133; Filaretow, B. 1995. Die Deutschbalten zwischen 1939 und 1944/45. – Schlaw 1995a, 127

²¹³ Vasara 1995b, 587.

²¹⁴ Samas.

²¹⁵ Taube 1936c, 160.

²¹⁶ Vt lähemalt Vasara 1995b, 583–584.

²¹⁷ Samas, 588.

²¹⁸ Sirk; Karjahärm 2001, 282.

²¹⁹ Samas 2001, 374.

²²⁰ Samas, 282.

valitsuse vähemuspoliitikat mõjutada ei suutnud. Statistikast ei nähtu, et baltisakslased oleksid 1930. aastatel olnud ametnikkonna või intelligentsi seas tõrjutud positsioonil, kuigi teatud piiranguid vähemustele majanduselus siiski tehti.

Kokkuvõtteks võib öelda, et I maailmasõja ja agraarreformide tulemuseks ei olnud mitte ainult silmatorkava osa baltisakslaste väljarändamine, vaid see viis ka rahvusgrupi elukutselise ja sotsiaalse struktuuri muutumisele. 6400 töötavast sakslasest oli 1934. a linnalistel tööaladel tegevad 4950 inimest.²²¹ Samuti on küllaltki selgesti näha, et baltisaksa kapitali positsioon on määravalt mõjutanud nende ühiskondlikku kihistumist ja tööharudesse jagunemist. Ca 1/5 sakslastest ei elanud töölt saadavast palgast, vaid tüüpiliselt erinevat liiki varandusest ja kinnisvarast. Peaaegu kõik sakslased olid koondunud tööstusesse, kaubandusse ja avalikku teenistusse. Kõige enam baltisakslasi võis leida nn „valgekraedena“. Samas võib pidada täiesti loomulikuks, et läbi aastasadu vaimse töö jaoks kasvatatud kiht ei suutnud (ilmselt ei soovinudki) nii lühikese aja jooksul füüsilisele tööle ümber lülituda.

Baltisakslaste valduses oli just enamik suuremaid ja kapitalirikkamaid ning tasuvamaid ettevõtteid. Poliitiliselt olid baltisaksa töösturid ja suurkaupmehed moderniseerivaks ja stabiliseerivaks jõuks. Head suhted eestlastega olid nende otsestes huvides ja mis kõige tähtsam, nad löid Saksamaa kõrval materiaalsed eeldused saksa kultuurautonoomia elluviimiseks. Baltisaksa kultuurielu, parteid, kulturomavalitsust ja koole subsideeriti pidevalt kodumaise saksa suurtööstuse poolt. (Koolide juures mängisid VDA kaudu voluvad riigisaksa toetused siiski olulisemat rolli). Baltisakslaste positsioon oli nii hariduslikult ettevalmistuselt kui ka vaimse tegevuse harjumusi ja oskusi kujundavate tööalade kättesaadavuse seisukohalt tervikuna suhteliselt hea, isegi mõneti parem kui eestlastel. Paljud majanduslikud hoovad jäid endiselt baltisakslaste kätte ning saksa vähemusrahvus jäi endiselt üheks kõige jõukamaks ringkonnaks Eesti Vabariigis.

²²¹ Maydell 1940, 85 jj; Hehn 1984, 19.

KOKKUVÕTE

Alates 19. sajandi teisest poolest oli sakslaste arv Eestis järjekindlalt langenud. Selle tendentsi peamiseks põhjusteks olid baltisaksa rahvusgrupi vananemine, loomuliku iibe langus, segaabielud ning väljaränne Venemaale ja eriti Saksamaale. Eriti märgatavalt vähenes saksa elanikkond maapiirkondades. Baltisaksluse raskuspunkt kandus üha enam linna, selle peamiseks põhjuseks olid maareformist tingitud muutused agraarsuhetes ja elukorralduses.

Vene impeeriumi kokkuvarisemise ja Eesti Vabariigi iseseisvumise tulemusena oli baltisaksa rahvusgrupp sunnitud loobuma oma privileegidest ja senisest juhtivast positsioonist ülemkihina ning arvuliselt peaaegu tähtsusetuks, ilma mingite poliitiliste ja majanduslike eriõigusteta vähemuseks muutununa, pidi algama keerukas integreerumisprotsess uude riiki. Tuli kohaneda teistsuguse funktsiooni ja vähemusrahvuse staatusega ning lahendada identiteedi- ja lojaalsuseprobleemid. Pea hüvitusega jäänud mõisate võõrandamine, tugev väljarändamine ja ebasoodne sotsiaalne struktuur raskendasid kodumaale jäänud baltisakslastel positiivse suhtumise leidmist noorde Eesti Vabariiki. Aja jooksul jõuti siiski äratundmisele, et paigalejäämine nõuab uute poliitiliste realiteetidega arvestamist. Materiaalse ja poliitilise ülemvõimu kaotust püüti kompenseerida teatud laadi “missiooniettekujutustega”, mis väljendus teadlikus nn “eelposti” positsiooni rõhutamises, mida kord saksa, kord õhtumaa omana formuleeriti. Nii ei pane ka imestama, et püüti eeskätt ulatuslikku ja hästi väljaarendatud saksa koolikorraldust rajada ja säilitada ning vajaduse korral teadusinstituutsioone asutada, mis pidid tegutsema enamusrahvuse kõrgemate koolide kõrval. Samal ajal üritati baltisaksa positsioonidena alal hoida teadusseltse, raamatukogusid, muuseume, kunstiühinguid, teatreid jne ning nende igakülgset arengut toetada.

Demokraatliku parlamentarismi tunnustamine baltisakslaste poolt Eesti Vabariigis avas neile uued teed poliitikaalaseks karjääriks, varem oli see tee käinud läbi vanade korporatsioonide linnas ja maal. Peale agraarreformi kontsentreerusid baltisakslased linnadesse ja kuulusid, vähemalt mis puudutab haridust ja varanduslikku seisundit, suures osas kõrgemasse kihti. Selle muutusega kaasnes baltisaksluse poliitilise raskuskeskme kandumine linnakodanlusele, samuti ka baltisaksa linnakodanluse kommerts- ja tööstussektorite majandusliku mõjuvõimu kasv. Ülekaal nihkus rüütelkondlikult organiseeritud aadlilt ja pastoritelt suurtööstuse- ja pangandusringkondade, keskkihi firmaomanike ja väikeettevõtjate kätte. Vaatamata paljudele väljarännanud või oma varasema poliitilise tegevuse tõttu kompromiteeritud

aadlikest suurmaaomanikele võis sõdadevahelisel ajal siiski leida poliitilises ja majanduselus juhtivatel positsioonidel ka üksikuid vanade baltisaksa aadliperekondade liikmeid. Seda võib seletada sellega, et vanad seisuslikud erinevused olid oma tähenduse baltisaksa juht- ja haritlaskihis kaotanud.

Harjunud elukorralduses suurt muutust tähendanud materiaalistest kaotustest hoolimata osutas baltisaksa rahvusgrupp samas imekspandavat kohanemisvõimet. Kuigi sakslased protsentuaalses mõttes riigis erilist tähendust ei omanud, oli nende mõju Eesti majanduselus üsnagi tuntav ning baltisakslaste majanduslik võim ei vastanud ka peale radikaalset maareformi ja mõisate võõrandamist sugugi veel mitte nende tegelikule osakaalule rahvastikust, vaid oli oluliselt suurem.

Eesti riigi rajajad olid paljuskki mõjutatud Austria sotsiaaldemokraatia ideedest ja omasid kogemusi vähemusena ning vähemuspoliitika alal. Eesti Vabariik tunnustas juba oma esimeste aktidega vähemusrahvuste õigusi.

Püüdlustes vähemusrahvuste kultuurilise autonoomia alal praktilise lahenduseeni jõuda, astus Eesti täiesti uuele õiguslikule pinnale, ja nii on ka mõisteta, et tuli pidada pikki läbirääkimisi ja ületada palju raskusi, enne kui 1920. a põhiseaduses garanteeritud kultuuromaavalitsus saadi 1925. aasta vähemusrahvuste kultuurautonoomia seadusega tegelikult ellu viia. Nii mitmedki tolleaegsed eesti tipp-poliitikud kartsid, et kultuuromaavalitsusega antakse vähemusrahvustele privileegid, mida isegi eesti enamusrahvusel ei ole. Seepärast leidsid Riigikogus ja selle komisjonides aset põhjalikud, mitu aastat väldanud debadid kultuuromaavalitsuse seaduse üle. Jättes välja mõned radikaalsed, saksavaenulikud saadikud, oldi üldjoontes siiski ühel meelel kultuuromaavalitsuse ellukutsumise vajalikkuses, erimeelsused ja vaidlused olid eeskätt vaid selle üle, mil viisil seda konkreetselt teha tuleks. Ka baltisaksa poolelt kõlas kultuuromaavalitsuse suhtes mõningaid kriitilisi hääli. Lõpuks otsustati vähemusrahvuste kultuuromaavalitsus ellu viia maakonnaomavalitsuste eeskujul. 1925. a vähemusrahvuste kultuuromaavalitsuse seaduse toetumine maakonnaomavalitsuste eeskujule varjas endas ka ohtusid, mis ilmnesisid selgelt 1930. aastatel, kui riigi valitsemises hakkasid end läbi suruma tsentraliseerivad tendentsid. Kultuuromaavalitsuse seadus oli mõeldud raamseadusena ja pidi kujutama endast vaid ajutist lahendust kuni vastava eriseaduse väljaandmiseni, mille kallal 1937. a. põhiseaduse vastuvõtmise järel siseministeeriumis ka töötati, kuid mille lõpliku koostamiseni ei jõutud. Kuigi seaduse vastuvõtmise juures olid nii siseriiklikud ja

välispoliitilised kaalutlused, olid otsustavad põhimotiivid ikkagi sisepoliitilised. Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuse seaduse vastuvõtmine ja järjekindel elluviimine oli kindlasti kõigi selle osaliste poliitilise tahte küsimus. Omavalitsuse põhimõtteks oli kaalutlus, et kohustused, millest mõni kodanike ringkond on rohkem huvitatud kui keskvalitsus, selle ringkonna poolt ka paremini täidetakse kui riigi poolt.

Saksa Kultuuroromavalitsus oli, kuigi oma õiguslikult põhialuselt avalik-õiguslik omavalitsus, allutatud Eesti Vabariigi Siseministeeriumile. Kultuuroromavalitsuse president oli seega võrdsustatud siseministeeriumi osakonnajuhatajaga. Sõltuvus siseministeeriumist muutus alates Eesti üleminekust autoritaarsele režiimile üha selgemaks ja tugevamaks ning viis lõpuks selleni, et kultuurvalitsus, kui ka mitte õiguslikult, siis *de facto*, siseministeeriumi osakonna sarnaseks muutus. Kooliküsimustes allus Saksa Kultuuroromavalitsus haridusministeeriumile.

Kultuurvalitsuse president, kes omas vahetut ettekandeõigust kuni riigivanemani *resp.* presidendini välja, ei olnud mitte üksnes baltisaksa kultuuritöö juht Eesti Vabariigis, vaid otseses mõttes rahvusgrupi esimene esindaja. Kultuurnõukogu omakorda võiks kirjeldada kui “rahvuslikku parlamenti”.

Saksa Kultuuroromavalitsus ei olnud mitte ainult kõrgeim saksa koolivalitsus, vaid korraldas kogu baltisaksa kultuurielu. Tähtsaimaks ülesandeks oli siiski eeskätt omakeelse koolivõrgu väljaarendamine ja selle ülalpidamine. Kuna vähemusrahvuste kultuuroromavalitsuste kompetents oli piiratud vaid puhtalt kultuurilise alaga (nn kultuuri ja poliitika range lahutamise põhimõte), siis osutus peatselt alusetuks ka esialgne kartus, et Saksa Kultuuroromavalitsus võib areneda nõ “riigiks riigis”. Vähemusrahvuste kultuuroromavalitsused ei olnud riigiga vastuolus, kuna nad täitsid valitsusaparaadi integreeritud koostisosana riiklikke ülesandeid, mida oli otstarbekam anda üle teostamiseks nimetatud omavalitsuste kompetentsisfääri. Üheks kultuuroromavalitsuse eelduseks Eestis oli mõistete “rahvus” ja “kodakondsus” üksteisest eraldamine, mis võimaldas vähemusrahvuse liikmetel üheaegselt ja eraldi olla lojaalne mõlemale.

Kultuuroromavalitsuse kõige kaugeleulatuvam privileeg oli kahtlemata õigus kehtestada oma liikmetele avalikke makse (nn kultuurmaks), mis siis riikliku maksuameti poolt sisse nõuti. Saksa Kultuuroromavalitsuse omadest vahenditest ning riigi- ja omavalitsuste subventsioonidest siiski ei piisanud, et selle valitsemisaparaati üleval pidada, defitsiit kaeti

Saksamaalt tulevate summadega. Saksamaalt lähtunud toetuste täpne suurus ei ole teada, kuid erinevad arvutused on näidanud, et need moodustasid kuni poole baltisaksa vähemusrahvuse rahvus- ja kultuuritööks kulunud summadest.

Paljuski jäi lahendamata baltisaksa rahvusgrupi poolt enese ette seatud ülesanne aadli noorema järelkasvu “sidemed kodupinnaga taastada”. Suur sotsiaalne probleem seisnes püüetes kaasata tugevamini nn. väikesakslust (käsitöölised, teenistujad, töölised). Sotsiaalse kuristiku ületamine nende kihtide ja baltisaksa kõrgkihi vahel (kes tihti polnud materiaalses mõttes palju paremas olukorras) oli praktiliselt võimatu, kuna nende grupeeringute vahel puudusid piisavalt tugevad ühendavad lülid. Teatud sild nende vahel eksisteeris vaid kooliühingute raames, kus erinevaid ühiskondlikke kihte liitsid ühised huvid saksa kooli suhtes.

Kiriklikus elus omasid Eesti sakslased alates 1921. a eraldi “eksterritoriaalset” rahvuslikku praostkonda, mis hõlmas 12 kogudust kokku ca 17 000 koguduseliikmega. Saksa praostkond allus Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku konsistooriumile ja selle eesotsas seisev praost oli baltisaksa vähemuse kiriklikuks esindajaks Eestis. Praktiliselt kogu vaadeldava perioodi vältel oli saksa praostiks Konrad v. z. Mühlen.

Juba enne, eriti aga pärast Hitleri võimuletulekut Saksamaal võitlesid saksa kultuurvalitsuses kaks poliitilist voolu – demokraatlik ja natsionaalsotsialistlik, juhtpositsioonid säilitas kuni ümberasumiseni demokraatlik suund. Kui 1933. a lõpul “liikumine”, mis arvuliselt moodustas vaid murdosa saksa rahvusgrupist, Saksa-Balti Erakonnas juhtima pääses, tegutses Vabariigi Valitsus targalt ja kasutas osavalt käepärast olevat “ventiili” – Saksa Kulturomavalitsust. Kultuurnõukogu saadeti laiali ja kuulutati välja uued valimised. Kultuurnõukogu koosseis jäi praktiliselt muutumatuks, kuid see akt rahustas Eesti avalikkust ja avaldas positiivset mõju üldistele riigis valitsevatele meeleoludele.

Sisepoliitiliselt omas Saksa Kulturomavalitsus suurt tähendust. Ajal kui natsionaalsotsialistlikud mõjud Eestisse jõudsid, elasid sakslased kõige kriitilisemad ajad üle just nimelt tänu kulturomavalitsuse olemasolule.

Eesti üleminek autoritaarsele valitsemisvormile ja 1934. a. koolireform kitsendasid aegamööda vähemuste autonoomset mänguruumi. Teisest küljest tõusis parteide laialisaatmise järel 1934. a Saksa Kulturomavalitsuse tähendus oluliselt, kuna ta oli

nüüdsest saksluse ainsaks avalik-õiguslikuks esindajaks Eestis ja võttis sellena üle ka poliitilised ülesanded, saates oma esindaja Riiginõukokku ning oli ka tegelikkuses võimeline sakslaste huve valitsuse juures kaitsma.

1938. a jõustunud uues põhiseaduses asendati vähemuste kultuurautonoomia formaalselt rohkem piiratud kompetentsiringiga kultuuriliste omavalitsustega, praktikas kulturomavalitsuse õigused siiski ei kitsenenud. Eesti avalikkuses olid olemas küll ka kultuurautonoomia vastu meelestatud jõud, mis tõstsid pead eriti alates 1930. aastate teisest poolest, kuid Eesti riigi poliitikat nad oluliselt mõjutada ei suutnud.

Kulturomavalitsus võimaldas baltisakslastel, vaatamata sellele, et nad oma rollist ülemkihina olid loobuma pidanud, Eesti demokraatlikusse ühiskonnakorraldusse integreeruda. Oma 15-aastase eksisteerimise jooksul suutis saksa kultuurvalitsus, vaatamata mõnede tagasilöökidele, ennast Eesti saksa rahvusgrupi teadvuses keskse rahvusorganisatsioonina maksma panna ning maa parimatele traditsioonidele toetudes, autonoomiaideele uue mõtte ja väljenduse anda.

Praktika on näidanud, et kultuurautonoomia töötab paremini hajutatud asustusviisiga ja suhteliselt väikeste vähemuste gruppide puhul. Kompaktselt koos elav vähemusrahvus suudab oma kultuurilisi huvisid kaitsta ka kulturomavalitsust loomata. Üheks kultuurautonoomia eelduseks võib kindlasti pidada ka vähemusrahvuste aktiivsust ja kõrget organiseeritust, tugevat ühtekuuluvustunnet ning rahvuslikku distsipliini. Hajutatult elavate gruppide kahanemine assimilatsiooni kaudu ei ole grupi liikmetele silmaga nähtav, ent hajutatust ise tingib tugevama rahvusliku kokkuhoidutunde kui territoriaalne kooselu. Sellega on seletatav ka saksa rahvusgrupi sisemine kokkuhoid Eestis ja nende ideeline ohvrimeelsus, mis väljendus ka suurtes omapoolsetes panustes kulturomavalitsuse teostamisel.

Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus ja selle alusel ellukutsutud Saksa Kulturomavalitsuse tegevus mõjutasid kindlasti positiivselt eesti enamusrahvuse ja baltisaksa rahvusgrupi omavahelisi suhteid. Baltisakslaste probleemide avaliku arutamise läbi kulturomavalitsuse asutustes (kultuurvalitsuses, kultuurnõukogus, kultuurhoolekogudes) oli ka Vabariigi Valitsus paremini informeeritud saksa rahvusgrupi sisestest protsessidest, mis kergendas algperioodi vastastikusest umbusaldusest ülesaamist. Seega võib tagasi vaadates tõdeda, et Eestis ellu viidud korraldus omas kokkuvõttes suurt positiivset tähendust, seda nii rahvusgruppide jaoks, kellele see kindlustas kaugeleulatava

enesemääramisõiguse nende kultuurilise omaelu alal, kui ka riigi jaoks, mille sisemisele kindlustamisele see otsustavalt kaasa aitas.

20 aastat Eesti iseseisvust enne II maailmasõda jäi samas liiga lühikeseks ajaks, et mineviku vastuolusid täielikult ületada ja ühist eraldavast ettepoole seada, natsionalistlik ajavaim ei olnud selliste arengute jaoks samuti just kõige soodsam. Koostöö eesti enamusrahvuse ja baltisaksa rahvusgrupi vahel ei toimunud pingeteta ja atmosfäär oli eriti peale 1933. a, mil vähenes seni siiski küllaltki respektieritud saksa rahvusgruppide autonoomne staatus Baltikumis ning tugevnes natsionaalsotsialismi mõju, üsnagi konfliktne. Võib öelda, et avalik arvamus iseseisvas Eesti Vabariigis jäi kuni lõpuni saksavastaseks. Kuigi autonoomiaküsimuses oli eesmärk seoses kulturomavalitsuse seaduse vastuvõtmisega üldjoontes saavutatud ja õiguse eest oma enesemääramisele ei tulnud baltisaksa rahvusgrupil enam võidelda, ei kaotanud rahvusgrupi poliitiline ja kultuurpoliitiline juhtkond tegelikkuses ka peale kulturomavalitsuse saavutamist oma võitluslikku hoiakut ja seisis pidevalt valvel oma rahvuslike õiguste säilimise kaitsel.

Loomulikult oli kulturomavalitsuse seadusel ka puudusi, mis tulenesid seaduse rakendumise liialt lühikesest ajast ning eriti asjaolust, et tegemist oli raamseadusega, mis ei sisaldanud üksikasju. Üksikküsimuste täpsem korraldamine pidi toimuma erimäärustega. Kulturomavalitsuse seaduse olulisemateks puudusteks peeti selle toetumist maakonnaomavalitsuste seadusele, nii et iga muudatus viimases avaldas automaatselt mõju ka Saksa Kulturomavalitsusele; kulturomavalitsuse “ühingu” iseloomu, nii et igaüks võis olla “sakslane”, isegi kui ta rahvusliku kogukonna liige ei olnud; spetsiaalse kooliautonomia seaduse puudumist, mis jättis riiklikele ametkondadele piisava mänguruumi meelevaldseteks interpretatsioonideks ning riigi ja kohalike omavalitsuste kohustuste ebaselget määratlemist osalemisel vähemusrahvuste kulturomavalitsuste koolikorralduse ülalpidamisel.

Saksa kultuurvalitsuse president W. v. Wrangell on kulturomavalitsuse seadust tabavalt iseloomustanud kui “kompromissi tulemust ühelt poolt iga rahvusgrupi põhimõttelise ja ajast sõltumatu õiguse vahel, mis igal rahvusgrupil on oma kultuurilisele elule, ja teiselt poolt riigi nõuete vahel eri rahvuste institutsioonide orgaanilisest lülitamisest riigi tervikusse, koos kaasaja poolt kujundatud arusaamisega õiguslikkusest”.¹ Seega ei tule Eesti vähemusrahvuste kaitse seadusandlikku korraldust vaadelda kui mingit lõpule viidud idüll,

¹ DSHI 100 Weiss, 41, 13; Weiss 1965, 129.

vaid kui siiani teadaolevat edukaimat katset leevendada eri rahvuste kooselamisel tekkivaid raskusi.

1925. a vastu võetud “Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus” (nimetatud ka lihtsalt kultuurautonoomia seaduseks) oli esimene katse maailmas kultuurautonoomia küsimust riigiõiguslikult, st sisemise autoritatiivse seadusandluse kaudu, lahendada ja seepärast on tegemist olulise etapiga rahvasteõiguse arengus. See oli maailmas esimene õnnestunud katse tagada rahvusvähemustele õigus säilitada oma etniline kuuluvus ja rahvuslikud kultuuritraditsioonid omavalitsuse kaudu ja seepärast on seda õigusega nimetatud “eesti rahva visiitkaardiks astumaks maailma vabade rahvaste sekka”.

Positiivsed viitamised 1920.–1930. aastate saavutustele vähemuste kultuurielu korraldamise ja kaitse alal osutavad, et kulturomavalitsuse rakendamise näol on Eesti Vabariigil olemas väärtuslik ajalooline kogemus rahvusprobleemide demokraatliku lahendamise võimalusest. Mil määral kultuurautonoomia- ja omavalitsuse mudel peale II maailmasõja järgseid suuri muutusi Euroopas 21. sajandil veel lahendusi pakub, peab näitama tulevik.

Die Deutsche Kulturselbstverwaltung und die deutsche Minderheit in der Estnischen Republik von 1918/25 bis 1940

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel der Magisterarbeit ist eine einheitliche Übersicht über die Geschichte der Deutschen Kulturselbstverwaltung und über die deutsche Minderheit in der Estnischen Republik bis zur Umsiedlung zu geben. Analysiert wird die Zusammensetzung der deutschen Nationalgruppe, die damit verbundenen Wandlungen und die Frage, wie die Deutsche Kulturselbstverwaltung in der selbständigen Estnischen Republik eigentlich funktioniert hat (deren Einführung, die Organisation und Arbeit). Behandelt werden das deutschbaltische Schul-, Kultur- und kirchliches Leben, wirtschaftliche Lage der deutschen Volksgruppe, ebenso Themenrunde Deutschbalten und Deutsches Reich, deren gegenseitige Beziehungen und Verhältnisse.

Die Frage des Schutzes der nationalen Minderheiten ist aktuell überall, wo die Staatsbevölkerung aus zwei oder mehreren Nationen besteht, dessen Dringlichkeit hängt von mehreren Tatsachen ab. Vor allem kommen hier die Zahl der Menschen, die zur nationalen Minderheiten gehören, besonders in Bezug auf Staatsnation, die Verhältnisse zwischen der nationalen Minderheiten und dem Staatsvolk (gegenseitige Verständigung oder die Reibereien), das kulturelle und wirtschaftliche Niveau im Vergleich zum Staatsvolk usw. in die Frage. Davon ergeben sich verschiedene Möglichkeiten, wie das Problem der Minderheiten zu lösen ist. Die Minderheitsfrage ist die Frage der inneren Sicherheit und Loyalität der Staatsbürger. Integration und die Lage der Minderheiten und deren Verhältnisse mit dem Staatsvolk sind aktuelle Probleme sowohl in der heutigen Estnischen Republik als auch für alle Staaten bzw. Völker überhaupt. Nach dem Zusammenbruch der Sowjetunion, sowie anderer sozialistischer Systeme in Osteuropa, sind in diesem geographischen Raum Fragen nationaler Minderheiten und die damit zusammenhängenden Probleme bzw. Lösungsversuche erneut in den Vordergrund getreten.

Der Zahl nach waren die Deutschen in Estland immer eine kleine Minderheit von nicht einmal über 10 % der Gesamtbevölkerung gewesen. Seit dem Ende des 19. Jahrhunderts war die Zahl der Deutschen in Estland konsequent gesunken. Die Gründe dieser Tendenz waren der Fall des natürlichen Zuwachs, die Mischehen und Fortwanderung nach Russland und besonders nach Deutschland. Die Auswanderung nach Deutschland hat sich insbesondere in

den letzten Jahren des I. Weltkrieges und in den ersten Jahren der selbständigen Estnischen Republik intensiviert. Besonders bemerkenswert hat die deutsche Bevölkerung auf dem Lande gesunken. Der Schwerpunkt des baltischen Deutschtums ist immer mehr zur Stadt übergegangen, die Gründe für diese Erscheinung waren vor allem durch die radikale Agrarreform vom 1919 verursachte Veränderungen im Agrarwesen und in der Lebensweise. 56% von den Deutschen haben sich in zwei größere Städte Tallinn und Tartu konzentriert, auf dem Lande blieben nur ca 16%.

Wegen der gründlich veränderten politischen und gesellschaftlich-wirtschaftlichen Gelegenheiten in der Estnischen Republik waren die 1920er Jahre im Leben der Deutschbalten Beginn der neuen Phase, da sie mit einer anderen Funktion und mit der Rolle der nationalen Minderheit gesöhnt werden mussten. Nach einer Rechnung aus den 1930er Jahren verlor das baltische Deutschtum durch die Umwälzungen am Ausgang des I. Weltkrieges insgesamt sogar rund 90% seines Vermögens. Die Zurückgebliebenen mussten für sich selbst die Probleme der Identität und Loyalität lösen. Doch ungeachtet, dass die Entschlossenheit der Esten sich als Mehrheitsvolk und als Herren des Landes zu definieren, für die Deutschen nicht immer gefällig war, waren sie loyal. Bereits an den ersten Tagen des estnischen Freiheitskrieges haben die Deutschbalten sich an die estnische Seite gestellt, um zusammen gegen den gemeinsamen Feind zu kämpfen.

Begriff der nationalen Kulturautonomie wurde im Österreich-Ungarischen Kaiserreich, wo die Sozialdemokratie am Jahrhundertewechsel immer mehr aktueller werdenden Minderheitenfragen Lösungen suchte, von den österreichischen Sozialdemokraten Otto Bauer und Karl Renner zum ersten Mal gebraucht.

Die zur Regierung aufgestiegenen Esten hatten sich nicht zum Ziel gesetzt, das Deutschtum in Estland auszurotten und zu vernichten, weil die neuen Staaten in Europa, darunter auch die Estnische Republik, haben ihre Sicherheit auf den Völkerbund aufgebaut, der von seinen Mitgliedern Respektierung aller Rechte der Minderheiten verlangte. In der Estnischen Republik gab es vor dem II. Weltkrieg einen weitgehenden verfassungsmäßigen Schutz der nationalen Minderheiten. Schon das Unabhängigkeitsmanifest vom 24. Februar 1918 war nicht allein an die zukünftige Staatsnation, sondern an "alle Völker Estlands" gerichtet. 1918/1919 waren in der estnischen Provisorischen Regierung sowohl für die Deutschen als für die Russen und Schweden unpolitische Volksminister vorgesehen. Mit Zustimmung deutscher Organisationen wurde Hermann Koch als deutscher Volksminister genannt. Zum

Zeitpunkt der Zusammenkunft der Konstituierenden Versammlung im Frühling 1919 waren die Stellen der Volksminister liquidiert und mit den dem Bildungsministerium unterstellten Volkssekretariaten ersetzt. Zur Kompetenz des Volkssekretärs gehörten alle Fragen, die Volksgruppe betrafen. Als deutscher Volkssekretär wurde der Schulmann J. Beermann genannt.

Während der konstituellen Debatten in der Konstituierenden Versammlung wurde heftig über die Kulturautonomie der Minderheiten diskutiert. Die estnischen Politiker haben im Verlangen nach Autonomie Gefahr für die staatliche Einheit gesehen, die Deutschen dagegen haben betont, dass sie nach keiner politischen Unabhängigkeit, sondern nur nach kultureller Autonomie streben, ohne die das Deutschtum Estlands Schritt für Schritt zu seiner Vernichtung ginge. Der Punkt, der sich um Kulturautonomie handelte, wurde mit 28 Für- und 27 Gegenstimmen in die Verfassung von 1920 hereingenommen. Nach dem Paragraph 21 der Verfassung sollten die nationalen Minderheiten in Estland das Recht bekommen, „autonome Institutionen für ihre kulturellen und sozialen Interessen, soweit sie nicht den Staatsinteressen widersprechen, ins Leben zu rufen“.

Auf die Durchführung der in der Verfassung vorgesehene Kulturselbstverwaltung musste man doch einige Jahre warten. Zerstreut in ganz Estland wohnende Volksgruppen, d.h. die Deutschen und die Juden, waren daran am meisten interessiert. Die Russen an der Ostgrenze und die Schweden an der Nordwestküste und auf in deren Nähe liegenden Inseln konnten wegen der dichten Ansiedlung ihre kulturelle Ziele auch durch die regionale Selbstverwaltung realisieren. Seit 1921 haben die deutschbaltischen Abgeordneten in der Staatsversammlung (Riigikogu) mehrmals Gesetzesvorlagen zur Einführung der Autonomie vorgeschlagen. Als Grundlage genommenes Projekt wurde vom Abgeordneten Werner Hasselblatt ausgearbeitet, die endgültige Form haben es die Angestellten des Innenministeriums E. Maddison und O. Angelus gegeben.

Am 12. Februar 1925 wurde das an seiner Zeit sehr fortschrittliche Kulturautonomiegesetz aufgenommen. Einigermassen kann man das Gesetz mit vollem Recht auch als unmaterielle Kompensierung der Verluste, die die Deutschbalten durch das Agrargesetz von 1919 geleidet haben, zu halten. Das Kulturautonomiegesetz ermöglichte den Minderheiten, ihre eigene Identität loyal und auf legale Weise zu bewahren. Das Gesetz ermöglichte der deutschen Volksgruppe, sich als öffentlich-rechtliche Körperschaft in der „Kulturverwaltung“ zu konstituieren, mit dem Recht, alle Gebiete des kulturellen Lebens, insbesondere das

Schulwesen, eigengesetzlich zu gestalten. Das Kirchenleben und die Wohlfahrtspflege wurden nicht ins Gesetz genommen. Die Kulturverwaltung, die sich im Administrativgebiet des Innenministeriums befand, konnte verbindliche Verordnungen erlassen, Steuern erheben, Beamte und Lehrkräfte für deutsche Schulen ernennen. Die Zugehörigkeit zur Kulturverwaltung beruhte auf dem Prinzip der Freiwilligkeit mit der Eintragung in den Nationalkataster. Die Deutschen haben wohl Zwangskataster beauftragt, doch es blieb freiwillig. Auf die Kulturverwaltung gingen nun auch die Aufgaben der während oder gleich nach dem Kriege gegründeten, die Volkstumarbeit tragenden Organisationen ganz oder teilweise über, so vor allem die 1919 gegründeten “Deutsche Schulhilfe”, die als eine Art “private deutsche Schulverwaltung” dort den Aufbau deutscher Schulen vorangetrieben und gefördert hatte, wo die Errichtung öffentlicher Schulen nicht möglich gewesen war. Ebenso übernahm die Kulturverwaltung einen Teil der Arbeit des “Verbandes der deutschen Vereine in Estland”, der 1920 als Spitzenorganisation aller deutschen Vereine gegründet war und ca 140 baltdeutsche Organisationen und Stiftungen in Estland vereinigte. Weiterhin blieben die Aufgaben des Verbandes die Wohlfahrtspflege, wirtschaftliche Förderungsmaßnahmen, Fragen der Berufsausbildung und die Pflege der Beziehungen zu ausländischen Deutschtumsorganisationen.

Eigene Kulturselbstverwaltung konnten alle Nationen gründen, deren Zahl in der Estnischen Republik mindestens 3000 Menschen betrug. Die Kulturselbstverwaltung hatte dasselbe rechtliche Grundlage wie die regionale Kreisverwaltungen und sie wurde von staatlichen Mitteln unterstützt. Zur Kompetenz der Kulturselbstverwaltung gehörten die Organisation der Selbstverwaltung, die Selbstverwaltungsbehörden, die Verwaltung und die Überwachung der nationalen öffentlichen und Privatschulen, die mit der Kultur gebundene Fragen usw. Die Organe der Kulturselbstverwaltung waren Kulturrat, Kulturverwaltung, in den grösseren Städten und in den Landkreisen befanden sich lokale Kulturkuratorien, deren Funktion in erster Linie Förderung der Schulen, nationale Erziehung und Kulturarbeit war. Die Deutsche Kulturselbstverwaltung nahm ihre Arbeit am 1. November 1925 auf. Vom für 3 Jahre gewählten Kulturrat wurde die Kulturverwaltung mit dem Präsidenten an der Spitze gewählt. In den Jahren 1925–1933 war der Präsident der Deutschen Kulturselbstverwaltung Parlamentarabgeordnete Hermann Koch, danach Wilhelm v. Wrangell und seit 1938 dr Hellmuth Weiss. Der Kulturrat wählte unter seinen Mitgliedern 5 Kommissionen, die mit den spezifischen Fragen arbeiteten: Generalkommission, Finanz-kommission, Kataster-kommission, Rechtskommission und Schulkommission. Die Kulturverwaltung war nach Beschäftigungsgebieten zu sog. Ämter geteilt, es gab Kulturamt, Schulamt, Sport- und

Jugendarbeitsamt, Katasteramt und Steueramt. Dem Kulturamt gehörten nationalkulturelle Fragen, übrige Ämter haben sich mit den Verwaltungsaufgaben beschäftigt.

Deutsche Privatschulen hat man ab 1. Januar 1926 und die deutsche Grundschulen ab 1. September 1926 dem Deutschen Schulamt der Deutschen Kulturselbstverwaltung unterstellt. Deutsche Schulwesen hat von Anfang an finanzielle Unterstützung durch Auswärtiges Amt in Berlin bekommen. Der Hauptförderer des Deutschen Schulwesens in Estland wurde der Verein für das Deutschtum im Ausland (VDA), der einen grossen Teil seiner Mittel vom Auswärtigen Amt erhielt.

Große Polemik hat die Rolle der Deutschbalten in den Verhältnissen zwischen Deutschland und Estland gegeben. Deutschland interessierte sich ständig für Deutsche im Baltikum, deshalb hat es den Deutschbalten Förderungen zur kulturellen und bildenden Zwecken und Kredite für deutsche Unternehmer und Landwirte gegeben. Anfang 1920er Jahre waren diese Unterstützungen noch sehr zufällig, aber sie nahmen ständig zu, wurden seit der Mitte der 1920er Jahre regelmäßiger und bekamen weitere Maßen in den 1930er Jahren. Geldgeber waren vor allem Auswärtiges Amt und der VDA, für den kirchlichen Bereich der Gustav-Adolf-Verein, darüber aus aber auch noch zahlreiche andere Institutionen. Allem Anschein nach betrug der Gesamtumfang der finanziellen Hilfe, die das baltische Deutschtum zum Zeitpunkt der Umsiedlung aus Deutschland zu seiner Behauptung erhielt, etwa 30–50% aller Kosten der Kultur- und Deutschtumsarbeit in Estland. Die Hilfe hat die estnische deutsche Volksgruppe zur wachsenden finanziellen Abhängigkeit vom III. Reich geführt. Nach der Hitlers Machtergreifung in Deutschland und der Einführung der autoritäre Regime in Estland haben die Spannungen zwischen Nationalitäten weiter gespitzt. Die Deutschbalten hatten immer Kontakt mit Deutschland gehabt, deshalb war es nicht verwunderlich, dass sich sie nationalsozialistische Machtergreifung alsbald auch auf die Gestaltung der Beziehungen zwischen den baltischen Deutschen und dem Reich auszuwirken begann. Sie bewirkte eine weitere Steigerung der Intensität der Verbindungen und zugleich, dass die junge deutschbaltische Generation unter den Einfluss der nationalsozialistischen Ideologie geriet. Das führte zu erbitterten, jahrelang andauernden Auseinandersetzungen zwischen den sich bildenden, schon bald in die Illegalität gedrängten nationalsozialistischen Bewegungen, die von den Staatsregierungen mit größtem Misstrauen betrachtet wurden, und der älteren, bisher die politische Verantwortung und die Volkstumsarbeit tragenden Generation, die vor allem fürchtete, dass durch die Aktivität der “Bewegung” das Verhältnis zu den Esten weiter belastet werden könnte. “Die Bewegung”, die in Verbindung mit NSDAP stand, versuchte

die Tätigkeit der Volksgruppe zu lenken. Deutschbaltische Jugend verlockte vor allem die Idee der nationalen Einheitlichkeit, die die gefährdete Volksgenossen national und sozial konsolidieren musste. Es wurde auch gehofft, dass immer stärkerer Hitler-Deutschland positiver Einfluss auch zur politischen und sozialen Lage der Deutschen in Estland ausübt. Vom Anfang an privaten Gesprächsrunden ergaben sich im Jahre 1932 verschiedene organisatorische Strukturen der estländischen nationalsozialistischen Bewegung. Als Führer der Bewegung galt der ehemalige Stabsschef des Baltenregiments Rittmeister Victor v. z. Mühlen, der manchmal als "Gauleiter des Baltikums" genannt wurde. Mühlen versuchte, eine spezifische nationalsozialistische Ideologie mit dem baltischen Prägung zu schaffen. Im November 1933 gelang es Mühlen und seinen Gesinnungsgenossen, die Führung der Deutschbaltischen Partei zu übernehmen. Doch scheiterte Mühlens Versuch, der Kulturselbstverwaltung zu gleichschalten. Um anscheinend drohenden Maßnahmen gegen die Volksgruppe vorzubeugen, legte Mühlen den Vorsitz der Deutsch-Baltischen Partei wieder nieder. Der gescheiterte Versuch der deutschbaltischen Nationalsozialisten, die Führung der Volksgruppe zu übernehmen, hatte keine länger wirkenden negativen Folgen für das Deutschtum. Der Kulturrat wurde wohl im Dezember 1933 aufgelöst, aber es folgten sofort Neuwahlen.

Auch der Übergang Estlands zu autoritären Regierungsformen brachte für das Deutschtum keine entscheidende Lageänderung. Die Veränderung des Grundgesetzes im Jahre 1933 hat die Paragraphen des Grundgesetzes von 1920, die Rechte der Bürger betrafen, nicht berührt und Kulturverwaltungen konnte ihre Arbeit im wesentlichen in der bisherigen Art und Weise fortsetzen. Zwar verbreitete sich die Meinung, dass die Kulturautonomie abgeschafft werden sollte, weil sie behindern würde, die Minderheiten zu den loyalen Bürgern der Estnischen Republik zu werden. Es beherrschte auch Angst, dass es durch Kulturautonomie "Staat im Staat" geschaffen ist, wodurch die ausländischen Staaten sich in die inneren Angelegenheiten Estlands einmischen können, was für die Staatlichkeit gefährlich werden kann. Radikale estnische Nationalisten haben Anfang 1934 dem Staatsältesten K. Päts Memorandum über die Kulturselbstverwaltung der Minderheiten gereicht, man behauptete, dass bisherige Ordnung der Kulturselbstverwaltung ihr Ziel nicht erfüllt hat, sie hat die Minderheiten zum estnischen Staat nicht freundlicher und loyaler gemacht, eher umgekehrt, sie hat den staatlichen Interessen sogar geschadet. Man verlangte die Verstärkung der staatlichen Aufsicht über die Behörden der Deutsche Kulturselbstverwaltung. Auch in estnischer Presse, umgekehrt der Politik der Regierung, haben ab und zu deutschfeindliche Stimmen geklungen. Eines der wichtigsten Sorgen der Radikalnationalisten war das große

spezifische Gewicht der Deutschen im estnischen Wirtschaftsleben. Sie behaupteten, dass die Deutschen die führenden Positionen in Wirtschaft und Handel in ihre Hände gegriffen haben und die estnische Arbeitskraft diskriminierend und staatliche Krediten und Zollschatz benutzend sich die Früchte der Arbeit der Esten aneignen. Mehrmals klangen die Aufrufe, man sollte den Freiheitskampf zu Ende führen und wirtschaftlich selbständig werden. Estnische Radikalnationalisten bildeten zwar eine kleine Gruppe und ihr Einfluss unter der Intelligenz und im estnischen Nationalismus überhaupt kann man nicht überschätzen. Schwerwiegende Maßnahmen gegen das deutsche Wirtschaftsleben blieben aus.

Bis 1934 hatte die deutsche Nationalgruppe die Deutsch-Baltische Fraktion als ein politisches Ausdrucksmittel, das auch in dem estnischen Parlament eigene Vertretung hatte. Nach 1934, als die Tätigkeit allen Fraktionen verboten wurde, blieb Deutsche Kulturselbstverwaltung der einzige öffentlich-rechtliche Vertreter der deutschen Minderheit. Im neuen Grundgesetz von 1938 wurden die Paragraphen, die die Rechte der nationalen Minderheiten betrafen, wohl redigiert, aber die Kulturselbstverwaltung blieb erhalten. Die neue Verfassung enthielt zwar einige Bestimmungen, die eine gewisse Verschlechterung der Rechtsposition der Volksgruppe bedeuteten, aber durch die Berufung eines deutschen Vertreters in das neu geschaffene Oberhaus, den Staatsrat, wurde das Deutschtum in gewissem Umfang wieder an der politischen Vertretung und Verantwortung für den Staat beteiligt.

Das Gesetz der Kulturselbstverwaltung der nationalen Minderheiten in Estland im Jahre 1925 war ein Ereignis mit der internationalen Tragweite, das das einzige dergleichen einheitliche Minoritätenrechte garantierende Dokument geblieben ist. Dieses Gesetz hat eine hohe internationale Anerkennung bekommen und als "Visitkarte des estnischen Volkes zum Beitritt in die Welt der freien Völker" genannt worden. Die Minderheitengesetzgebung Estlands erwies sich so vorbildlich und effektiv, dass sie noch nach dem II. Weltkrieg oft als Beispiel einer optimalen Lösung dieser Frage herangezogen worden ist.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

TEATMETEOSED

Baltische Biographie. Schrifttum über Estland, Lettland, Litauen. 1994. Mit Nachträgen. Im Einvernehmen mit der Baltischen Historischen Kommission hrsg. vom Herder-Institut. Ausgewählt und zusammengestellt von Paul Kaegbain. Biographien zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas. Bd. 16. Marburg: Verlag Herder-Institut, 1995.

Baltische Biographie. Schrifttum über Estland, Lettland, Litauen 1995. Mit Nachträgen. Herder-Institut Marburg in Verbindung mit der Baltischen Kommission. Ausgewählt und zusammengestellt von Paul Kaegbain. Biographien zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas. Bd. 19. Marburg: Verlag Herder-Institut, 1996.

Cederberg, Arno Rafael (peatoim) 2001. Eesti biograafiline leksikon. Eesti Akadeemiline Ajalooselts. 2. trükk. Saku.

Eesti Entsüklopeedia [EE] 1990, nr 5. Tallinn: Valgus.

Filaretow, Bastian 1994. Lexikon deutschbaltischer Wissenschaftler. Ein biographisch-bibliographisches Handbuch. Hrsg. von der Georg-Dehio-Gesellschaft. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.

Hasselblatt, Cornelius 1993. Dissertationes Balticae. Verzeichnis der an deutschen Hochschulen verteidigten Doktorarbeiten (1918–1960). Köln: Mare Balticum,.

Lenz, Wilhelm 1998. Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960. 2. Aufl. Wedemark: Hirschheydt.

Tarvel, Peeter (peatoim) 2002. Eesti biograafiline leksikon. Täiendusköide. Akadeemiline Ajalooseltsi Toimetused X. 2. trükk. Saku.

Thomson, Erik 1957. Baltische Bibliographie 1945–1956. Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis. Bd. V. Würzburg: Holzner-Verlag.

ARHIIVIALLIKAD

J. G. HERDERI INSTITUUDI ARHIIVIKOGU (DSHI)

DSHI 140 Baltikum 488

DSHI 100 Harpe

DSHI 100 Weiss

DSHI 100 Wrangell, W. v.

RAHVUSARHIIVI RIIGIARHIIV (ERA)

F 15 – Ajutine Valitsus

F 31 – Riigikantselei

F 80 – Riigikogu I–V koosseis

F 85 – Saksa Kultuuroromavalitsus

F 1000 Saksa-Balti Erakond

KIRJANDUS

Anderkopp, Ado 1925. Ajalooline samm. Vähemusrahvustele omavalitsus antud. – Vaba Maa, nr 31, 2. veebruar, lk 2.

A. L. 1922. “Kultuuriline autonoomia”. Üks psühholoogiline dokument. – Sakala, nr 49, 26. aprill, lk 2.

Alenius, Kari 2004. Under the Conflicting Pressures of the Burdens of History: Ethnic Relations in Estonia, 1918–1925. – Journal of Baltic Studies, Vol. 35, No 1, lk 32–49.

Angelus, Oskar 1951. Die Kulturaautonomie in Estland. Detmold: Tölle & Co.

Angelus, Oskar 1968. Esten und Deutsche in ihren gegenseitigen Beziehungen. – Baltische Hefte, lk 108–134.

Ant, Jüri 1987. Rahvuspoliitikast kodanlikus Eestis 1920–1940. – Ant, J. (toim.) Etnilisest ühendusest sotsialistliku rahvuseni. Eesti NSV ajaloo küsimusi: X. TRÜ Toimetised: 789. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 98–115.

Ant, Jüri (koost.) 1998. Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad. Artiklite kogumik. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara.

Asutava Kogu IV istungjärg (13.04.1920–31.12.1920). Protokollid nr 120–154. Tallinn: Asutav Kogu, 1920.

Aun, Karl 1951. Der Völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940. Hamburg: Hansischer Gildenverlag Hamburg. Joachim Heitmann & Co. (Zugleich Diss. Jur., Hamburg 1948).

Aun, Karl 1989a. “Rahvusriigi kriitika”. II. – Akadeemia, nr 9, lk 1853–1868.

Aun, Karl 1989b. Vähemusrahvuste kultuuraautonoomia Eestis. – Edasi, nr 176, lk 2.

Aun, Karl 1991. Vähemusrahvuste kultuuraautonoomia Eestis. Tagapõhjast ja teostumisest. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateadused, nr 1, 40, lk 61–66.

Baltenius, Robert 1922. Die Balten in der Geschichte Estlands, Berlin: Baltischer Verlag u. Ostbuchhandlung.

- Beermann, Johannes** 1927. Der Verband deutscher Vereine in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 90–91.
- Berg, Eiki; Verschik, Anna** 1999. Juudid. – Viikberg, J. (koost.) Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 214–222.
- Blosfeld, Paul** 1935. Geschichte des deutschen Schulwesens in Estland 1919–1935. Reval: F. Wassermann.
- Blum, E.** 1924. Die neuorientierung der Deutschbalten in Estland. – Estländisch-deutscher Kalender, lk 95–108.
- Bosse, Heinrich** 1980. Der deutsch-baltische Landdienst 1933–1939 und seine Wurzeln. – Hehn, J. v.; Kenéz, C. J. (Hrsg.) Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg/ Lahn: J.G. Herder-Institut, 1980.
- Brüggemann, Karsten** 1995. Von der führenden Schicht zur nationalen Minderheit. Zur Klärung der Rolle der estländischen deutschen Minderheit bei der Begründung der Republik Estland 1918–1919. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV, H. 2. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk Lüneburg, lk 453–478.
- Brüggemann, Karsten** 1996. Die deutsche Minderheit in Estland und die Konstituierung des estnischen Staates. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 13–27.
- Classen, P.; Scheibert, P.** (Hrsg.) 1964. Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet. Bd. 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Elango, Õie; Ruusmann, Ants; Siilivask, Karl** 1998. Eesti maast ja rahvast. Maailmasõjast maailmasõjani. Tallinn: Olion.
- Engelhardt, Mark von** 1936. Das Deutschtum Estlands. – Baltische Monatshefte, lk 390–406.
- Engelhardt, Roderich von** 1927. Das deutsche Kulturamt in Reval. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 85–88.
- Filaretow, Bastian** 1990. Kontinuität und Wandel. Zur Integration der Deutsch-Balten in die Gesellschaft der BRD. Nomos Universitätsschriften. Geschichte. Bd. 2. Baden-Baden: Nomos.
- Filaretow, Bastian** 1995. Die Deutschbalten zwischen 1939 und 1944/45. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Deutschbalten. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. München: Langen Müller, lk 116–134.

- Filaretow, Bastian** 2001. Die baltische Bruderschaft. Wider den Zeitgeist? – M. Garleff (Hrsg.) Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. I. Baltische Historische Kommission. Köln etc.: Böhlau, lk 11–50.
- Fischer, Wolfgang** (Hrsg.) 1987. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 6. Klett-Cotta Sonderdruck. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Garleff, Michael** 1976. Deutschbaltische Politik zwischen den Weltkriegen. Die parlamentarische Tätigkeit der deutschbaltischen Parteien in Lettland und Estland. Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 2. Bonn-Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bonn-Bad Godesberg.
- Garleff, Michael** 1980. Autonomiemodelle in den baltischen Staaten zur Zeit ihrer Selbständigkeit. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 150–156.
- Garleff, Michael** 1986. Baltische Minderheitenvertreter auf den Europäischen Nationalitätenkongressen 1925–1938. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 117–131.
- Garleff, Michael** 1991. Die Kulturelle Selbstverwaltung der nationalen Minderheiten in den baltischen Staaten. – Meissner, B. (Hrsg.) Die baltischen Nationen: Estland, Lettland, Litauen. Schriftenreihe Nationalitäten- und Regionalprobleme in Osteuropa. Bd. 4. Köln: Markus Verlag, lk 87–107.
- Garleff, Michael** 1992. "Kein Kind ohne deutsche Schule." Das deutsche Schulwesen im unabhängigen Estland bis zur Übernahme durch die Kulturselbstverwaltung. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. 1, H. 2, lk 309–333.
- Garleff, Michael** 1994a. Die Deutschbalten als nationale Minderheit in den unabhängigen Staaten Estland und Lettland. – Pistohlkors, G. v. (Hrsg.) Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 4. Baltische Länder. Berlin: Siedler, lk 451–550.
- Garleff, Michael** 1994b. Deutschbaltische Publizisten: Ewald Ammende – Werner Hasselblatt – Paul Schieman. – Berichte und Forschungen, Nr. 2, lk 189–229.
- Garleff, Michael** 1995. Esten und Deutsche im Freistaat Estland. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Reihe: Tausend Jahre Nachbarschaft. Bd. 4. Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bonn. München: Bruckmann, lk 123–140.
- Garleff, Michael** 1996. Die Parteiorganisation der baltischen Deutschen und ihre Beteiligung an der parlamentarischen Arbeit von 1920 bis 1934. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 47–61.
- Garleff, Michael** (Hrsg.) 2001. Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. I. Baltische Historische Kommission. Köln etc.: Böhlau.

- Garleff, Michael** 2005. Die Baltische Staaten und die Juden 1918–1940. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 93–114.
- Gerber, H.** 1926. Kulturautonomie als Eigenart minderheitenrechtlicher Ordnung und ihre Verwirklichung nach der estnischen Verfassung. Sonderabdruck aus der Festschrift für Professor Traeger. Berlin: Verlag von Georg Stilke.
- Graf, Mati** 1993. Eesti Rahvusriik. Ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini. Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda.
- Graf, Mati** 2000. Parteid Eesti Vabariigis 1918–1934. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Grimm, Claus** 1977. Die Baltische Bruderschaft. Hannover-Döhren: v. Hirschheydt.
- Grundmann, Karl-Heinz** 1977. Deutschtumspolitik zur Zeit der Weimarer Republik. Eine Studie am Beispiel der deutsch-baltischen Minderheit in Estland und Lettland. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 7. Hannover-Döhren: Harro von Hirschheydt.
- Hackmann, Jörg** 2005. Werner Hasselblatt (1890–1958). Von der estländischen Kulturautonomie zur nationalsozialistischen Bevölkerungspolitik. – Pistohlkors, G. v.; Weber, M. (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa. Bd. 26. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 175–205.
- Handrack, H; Taube, Arved von** 1936. Soziale Entwicklung und Gliederung. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, lk 183–194.
- Hansen, Erich** 1925. Unser Kampf um die Autonomie. Ein Rückblick. – Revaler Bote. Sonderausgabe (Autonomie-Nummer). 23. Februar, lk 3–4.
- Hartge, Oswald** 1934. Die Schrumpfung und Verstädterung des estländischen Deutschtums. – Baltische Monatshefte, lk 324–334.
- Hasselblatt, Cornelius** 1994. Minderheitenpolitik in der Republik Estland in Geschichte und Gegenwart. – Zeitschrift für Ostforschung, Nr. 4, lk 553–566.
- Hasselblatt, Cornelius** 1996a. Minderheitenpolitik in Estland: Rechtsentwicklung und Rechtswirklichkeit 1918–1995, Hamburg: Bibliotheca Baltica.
- Hasselblatt, Cornelius** 1996b. Der Gedanke der Kulturautonomie und seine gesetzliche und organisatorische Verwirklichung. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 37–46.

- Hasselblatt, Werner** 1927/28. Die Kulturautonomie der Slowenen in Kärnten. – Nation und Staat, lk 3–11.
- Hasselblatt, Werner** 1930/1931. Hat sich die Kulturautonomie in Estland gewährt? – Nation und Staat, H. 7, lk 441–449.
- Hasselblatt, Werner** 1931. Saksa vähemusrahvuse kulturomavalitsus. – Eesti Politsei. Politseiasjanduse ja administratiiv-õiguse ajakiri, nr 4, lk 255–259.
- Hasselblatt, Werner** 1933. Das Amt für Kataster und Statistik der deutschen Kulturverwaltung in Estland in den ersten sechs Jahren seines Bestehens. [Sonderabdruck aus Nation und Staat, H. 6], lk 353–363.
- Hasselblatt, Werner** 1948. Kulturautonomie. Ein Erinnerungsblatt für prof. Rudolf Laun. – Hernmarck, G. C. (Hrsg.) Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. R. Laun, Rektor der Universität Hamburg, anlässlich der Vollendung seines 65. Lebensjahres am 1. Januar 1947. Hamburg: J. P. Toth, lk 32–35.
- Hehn, Jürgen von** 1977. Zur Geschichte der deutschbaltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland. – ZfO, lk 597–650.
- Hehn, Jürgen von; Kenéz János Csaba** (Hrsg.) 1980. Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg/ Lahn: J.G. Herder-Institut.
- Hehn, Jürgen von** 1984. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – der letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte. Marburger Ostforschungen. Bd. 40. Marburg/Lahn: J. G.-Herder-Institut.
- Helme, Rein** 1996. Die Beteiligung der baltischen Deutschen am Freiheitskrieg. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 28–36.
- Henning, Detlef** 2005. Formen kultureller Autonomie in den baltischen Staaten. – Pistohlkors, Gert von; Weber, Matthias 2005 (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa. Bd. 26. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 47–68.
- Hernmarck, G. C.** (Hrsg.) 1948. Festschrift zu Ehren von Prof. Dr. R. Laun, Rektor der Universität Hamburg, anlässlich der Vollendung seines 65. Lebensjahres am 1. Januar 1947. Hamburg: J. P. Toth.

- Hidden, John** 1987. The Baltic States und Weimar Ostpolitik. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Hidden, John** 2005. Die aktuelle Dimension in Paul Schiemanns Minderheitentheorie und – politik.– Pistohlkors, Gert von; Weber, Matthias (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa. Bd. 26. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 167–176.
- Hoheisel, Wilhelm** 1982. Wandervogel und Jugendbewegung im Baltikum. Frankfurt am Main: Dipa-Verlag.
- Housden, Martyn** 2004. Ambiguous Activists. Estonias Model of Cultural Autonomy as Interpreted by Two of its Founders: Werner Hasselblatt and Ewald Ammende. – Journal of Baltic Studies, Vol XXXV, No 3, 2004, lk 231–253.
- Issakov, Sergei** 1998a. Venelased. – Viikberg 1998, lk 525–539;
- Issakov, Sergei** 1998b. Die russische nationale Minderheit in Estland: Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft. – Hackmann, J. (Hrsg.) Estland – Partner im Ostseeraum. Travemünder Protokolle 2. Lübeck: Ostsee-Akademie, lk 117–138
- Jansen, Ea** 1999. Baltisakslased – Viikberg, J. (koost.) Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 40–58.
- Jokton, Kopt** 1992. Juutide ajaloost Eestis. Tartu: TÜ trükikoda.
- Jürjo, Indrek** 1996. Das Verhältnis der Deutschbalten zum estländischen Staat und dem estnischen Volk in der Zwischenkriegszeit. Auf Grundlage von Archivakten der Politischer Polizei. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) 1996. Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 185–202.
- Kadaja, R.** 1936. Vähemusrahvused Eestis – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised nr 5. Roos, E. (toim.) Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, lk 29–55.
- Katus, Kalev; Puur, Allan; Sakkeus, Luule** 1997. Development of national minorities. Republic of Estonia up to 1944. – Trames, No 3, lk 221–246.
- Kaur, Uno** 1962. Wirtschaftsstruktur und Wirtschaftspolitik des Freistaates Estland 1918–1940. Commentationes Balticae VII/IX, 3, Bonn: Baltisches Forschungsinstitut, 1962.
- Kessler, Wolfgang** 1997. Die Gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919–1939. – Lemberg, H. (Hrsg.) Ostmitteleuropa zwischen den beiden

- Weltkriegen (1918–1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. Marburg: Verlag Herder-Institut, lk 161–188.
- Kinkar, Feliks** 1994. Kultuurautonoomiast Eestis. – Rahva hää, nr 38, lk 10.
- Kinkar, Feliks** 2000. Lehekülgi Eestimaa kultuuriloost. Baltisaksa haridusseltsid Eestis 1905–1914. Tallinn: Olion.
- Kivimäe, Jüri** 1989. Raske Lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. – Looming, nr 9, lk 1242–1250.
- Kivimäe, Sirje** 2000a. Ümberasumise korraldus. – Kivimäe, S. (koost.) Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Tallinn. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded, lk 51–76.
- Kivimäe, Sirje** (koost.) 2000b. Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Tallinn. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded.
- Klau, Siegmund** 1928. Drei Jahre Deutsche Kulturselbstverwaltung. I. Ursprung und Hemmnisse. – Dorpater Zeitung, Nr. 235, lk 1.
- Klau, Siegmund** 1929. Beiträge zur Statistik des estländischen Deutschtums. – Jubiläumsnummer des Revaler Boten (1919–1929), Nr. 252.
- Klau, Siegmund** 1935. Einiges über die Berufsstatistik des estländischen Deutschtums. – Revalsche Zeitung, Nr. 235, lk 3–4.
- Klot, Burchard von** 1977. Deutsches Vermögen in Lettland und Estland zur Zeit der Umsiedlung. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 116–133.
- Koch, Harry** 1930/1931. Fünf Jahre deutsche Kulturselbstverwaltung in Estland. – Nation und Staat, H. 4, lk 239–243.
- Kruus, Hans** 1917. Rahvusautonoomia. Poliitiline kirjastik nr 6. Tartu: Eesti Üliõpilaste Poliitilist Kihutustööd Korraldava Toimekonna trükk.
- Kruus, Hans** (toim.) 1926. Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr 19. Tartu: Haridusministeeriumi Kirjastus.
- Kurtschinsky, Mihail** 1930/31. Kulturaautonomie und die russische Minderheit in Estland. – Nation und Staat, H. 12, lk 775–784.
- Kübarsepp, Eduard** 1926. Vähemusrahvused Eestis. – Kruus, H. (toim.) Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr 19. Tartu: Haridusministeeriumi Kirjastus, lk 1251–1255.
- Laaman, Eduard** 1936. Eesti iseseisvuse süünd. Tartu: Loodus.
- Laaman, Eduard** 1949. Konstantin Päts, poliitika- ja riigimees, Stockholm: Vaba-Eesti.

- Lemberg, Hans** (Hrsg.) 1997. Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen (1918–1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. Marburg: Herder-Institut.
- Lenz, Wilhelm (Sen.)**. 2000. Die Literaten. – Schlau, W. (Hrsg.) Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. 2., Verbesserte Aufl. Köln: Wissenschaft und Politik, lk 139–185.
- Liivik, Olev** 1999. Baltisakslaste poliitiline tegevus Eesti Vabariigis 1920. aastatel. Bakalaureusetöö. (juh. A. Pajur). Tartu Ülikool. Ajaloo osakond. Tartu.
- Liivik, Olev** 2000. Baltisaksa poliitika 1920. aastate algul. – Kivimäe, S. (koost.) Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. Tallinn. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded, lk 13–30.
- Loeber, Dietrich A.** 1972. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Eine Dokumentation. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- Loeber, Dietrich A.** 1989. Baltisakslaste ümberasumine Eestist ja Lätist. Tagasivaade 50 aasta distantisilt. – Looming nr 9, lk 1234–1241.
- Loodus, Rein** 1996. Baltisaksa vähemuse kultuurielust Eestis kultuurautonomia tingimustas (1918–1940). Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja Sotsiaalteadused nr 3, lk 312–318.
- Maddison, Eugen** 1925. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsus. – Maaomavalitsus. Eesti maakondade Liidu häälekandja, nr 11, lk 162–164.
- Maddison, Eugen** 1926. Die Nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse trükikoda.
- Maddison, Eugen** 1930/1931. Die Erfahrungen mit der Kulturautonomie in Estland. – Nation und Staat, H. 6, lk 385–394.
- Made, Vahur** 1998. Eesti ja Rahvasteliit 1918–1925. – Ant, J. (koost.) Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad. Artiklite kogumik. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara, lk 46–72.
- Matsulevitš, Anni** (koost.) 1993. Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Olion.
- Mattisen, Edgar** 1989. Tartu rahu. Monograafia. 2. trükk. Tallinn: Eesti Raamat.
- Maydell, Kurt von** 1940. Die Baltendeutschen vor ihrer Umsiedlung. Ein statistischer Rückblick. – Jomsburg: Völker und Staaten im Osten und Norden Europas. Bd. 4, lk 59–90.
- Meissner, Boris** (Hrsg.) 1991. Die baltischen Nationen: Estland, Lettland, Litauen. Schriftenreihe Nationalitäten- und Regionalprobleme in Osteuropa. Bd. 4. Köln: Markus Verlag.

- Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C.** (Hrsg.) 1996. Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica.
- Meissner, B.; Loeber, D. A.; Henning, D.** (Hrsg.) 2000. Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses. Hamburg: Bibliotheca Baltica.
- Meller, Woldemar** 1932. Das Recht der nationalen Minderheiten in Lettland und Estland, unter besonderen Berücksichtigung der deutschen Minderheiten. Königsberg: Raabe. (Diss. Jur. 1933).
- Mickwitz, Adolf von** 1932. Die Landwirtschaft Estlands, insbesondere die deutschen Betriebe im Kampf mit der Krise. – Baltische Monatshefte, lk 497–504.
- Middendorff, Leo von** 1938. Politische Chronik. Estland. Einschränkung des muttersprachigen Unterrichts? – Baltische Monatshefte, lk 53–55.
- Mintz, Moritz** 1927. Die nationale Autonomie im System des Minderheitenrechts unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in den baltischen Randstaaten. Riga: Buchdruckerei Walters und Rapa.
- Morocutti, C.** 1925. Europa und die völkischen Minderheiten. Tat-Flugschriften 39. Jena: Eugen Diederichs Verlag.
- Musso, Emil** 1929. Über das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland, lk 75–80.
- Mühlen, Heinz von zur** 1996. Zum deutsch-estnischen Verhältnis in der Zwischenkriegszeit vorwiegend nach deutschbaltischen Quellen. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 62–71.
- Mühlen, Konrad von zur** 1924. Die deutsche Kirche in Estland. – Estländisch-deutscher Kalender, lk 52–60.
- Mühlen, Konrad von zur** 1929. Aus dem deutschen kirchlichen Leben in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland, lk 71.
- Mühlen, Konrad von zur** 1935. Das deutsche kirchliche Leben in Estland. – Revalsche Zeitung, Nr. 236, lk 50.
- Mühlen, Konrad von zur** 1936. Das deutsche Kirchenwesen in Estland seit 1918. – Petersen, C. jt (Hrsg.) Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, lk 211.

- Mühlen, Victor von zur** 1933. Grundsätze der baltischen nationalsozialistischen Bewegung in Estland. – Der Aufstieg, 25. Juni, lk 1.
- Müüripeal, Evelin** 1994. Kultuurautonomoomia seadus ja eesti keele õpetamine venelastele 1919–1940. Diplomitöö. (juh. J. Õispuu). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Müüripeal, Evelin** 1999. Kultuurautonomoomia: Eesti Vabariigi vähemusrahvuste haridus- ja keelepoliitika aastail 1918–1940. Magistritöö. (juh. J. Õispuu). Tallinna Pedagoogikaülikool, läänemeresoome keelte õppetool. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Nielsen-Stokkebye, Bernd** 1996. Die politische Lage der deutschen Volksgruppe von 1934 bis zur Umsiedlung 1939. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 72–82.
- Pantenius, Heinrich** 1924. Die öffentlichen Deutschen Schulen Dorpats. Dorpat: H. Laakmann.
- Pantenius, Heinrich** 1925. Schule und kulturelle Selbstverwaltung. – Revaler Bote. Sonderausgabe (Autonomie-Nummer), 23. Februar, lk 2.
- Petersen, Carl jt** (Hrsg.) 1936. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt.
- Petersen, Herbert** 1974. Dr. med. Roderich Baron Engelhardt und die letzten Jahrzehnte deutsch-baltischer Geistesarbeit in der Heimat. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 76–92.
- Piik, Pille** 1993. Eesti vähemusrahvuste kultuurautonomoomia aastail 1920–1940. Diplomitöö. (juh. A. Liim). Tartu Ülikool. Eesti ajaloo õppetool. Tartu.
- Piip, Ants** 1934. Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumentides ja mälestusis. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.
- Piip, Ants** 1937. Vähemusrahvused. – Põhiseadus ja Rahvuskogu. Rahvuskogu Üldkoosoleku Juhatuse Väljaanne. Tallinn: Riigi Trükikoja trükk, lk 384–388.
- Pistohlkors, Gert von** 1987. Estland, Lettland und Litauen 1920–1940. – Fischer, W. jt (Hrsg.) Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 6. Klett-Cotta Sonderdruck. Stuttgart: Klett-Cotta, lk 729–768.
- Pistohlkors, Gert von** (Hrsg.) 1994a. Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 4. Baltische Länder. Berlin: Siedler.
- Pistohlkors, Gert von.** 1994b. Die Ostseeprovinzen unter russischer Herrschaft (1710/95–1914). – Pistohlkors, G. v. (Hrsg.) Deutsche Geschichte im Osten Europas. Bd. 4. Baltische Länder. Berlin: Siedler, lk 265–450.

- Pistohlkors, Gert von; Weber, Matthias** 2005 (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa. Bd. 26. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Poll, Friedrich von** 1926. Das Kulturautonomiegesetz der Republik Estland und seine Bedeutung für das europäische Minderheitenproblem. Diss. Jur. Würzburg.
- Pool, Theodor** 1936. Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. Äratrük: Fenno-Ugrica, V, A, 6. Tallinn. (Tartu: K. Mattieseni trükikoda).
- Poelchau, Lore** 2000. Die evangelisch-lutherische Kirche in Lettland 1919–1939. – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Henning, D. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Lettland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-lettischen Verhältnisses. Hamburg: Bibliotheca Baltica, lk 151–161.
- Praks, Eve** 1999. Vähemusrahvuste kultuurautonomია таasiseseisvunud Eestis. Bakalaureusetöö. (juh. R. Ruutsoo). Tartu Ülikool, sotsiaalteaduskond, politoloogia osakond. Tartu, 1999.
- Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis.** 1924. 1922. a üldrahvalugemise andmed. Vihk I. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo.
- Rahvastiku koostis ja korteriolud.** 1935. II Rahvaloendus Eestis. 1. III.1934 rahvaloenduse andmed. Vihk II. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo.
- Rajasalu, Inda** 1998. Eesti Vabariik ja vene kogukonna poliitiline stabiliseerumine. – Ant, J. (koost.) Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad. Artiklite kogumik. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Umara, lk 126–137.
- Rauch, Georg von** 1976. Sozialstruktur und Organisationsformen im estländischen Deutschtum der dreißiger Jahre. Zur Einordnung der „Volksnationale Bewegung“. – Baltische Briefe, H. 7/8, lk 12–13.
- Rauch, Georg von** 1981. Politische Gruppierungen im Estländischen Deutschtum der 30er Jahre. Die Volksnationale Vereinigung. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 135–156.
- Rauch, Georg von** 1995. Balti riikide ajalugu 1918–1940. Tallinn: Detlar.
- Redecker, Niels von** 2001. Victor von zur Mühlen und die nationalsozialistische Bewegung im estländischen Deutschtum. Eine biographische Annäherung. – Garleff, M. (Hrsg.) Deutschbalten, Weimarer Republik und Drittes Reich. Bd. I. Baltische Historische Kommission. Köln etc.: Böhlau, lk 77–117.

- Riigikogu V koosseis.** Täielikud protokollid ja stenograafilised aruanded. III ja IV istungjärk. (65. koosolekust 27/28. juunil 1933. aastal 122. koosolekuni 16. märtsil 1934. 1933–1934. Tallinn, 1934.
- Roos, Eduard** (toim.) 1936. Tähiseid II. Eestluse aastaraamat. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised nr 5. Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus.
- Rosenberg, Tiit** 2002. Eesti 1919. aasta agraarreformi historiograafia. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1994–1999. Tartu: ÕES, lk 125–161.
- Rosenberg, Tiit** 2003. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919–1939. – Läänemaa Muuseumi toimetised VII. Haapsalu, lk 25–55.
- Ruusmann, Ants** 1997. Eesti Vabariik 1918–1940. Sisepoliitiline areng. Tallinn: TPÜ Kirjastus.
- Ruutsoo, Rein** 1993. Rahvusvähemused Eesti Vabariigis. – Matsulevitš, A. (koost.) Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940. Dokumente ja materjale. Eesti Riigiarhiiv. Tallinn: Olion, lk 5–24.
- Ruutsoo, Rein** 1995. Die Herausbildung einer russischen Minderheit in der Republik Estland 1918–1940. – Nordost-Archiv. Neue Folge. Bd. IV, H. 2, lk 551–575.
- Ruutsoo, Rein** 1999. Identiteet. – Viikberg, J (koost.) Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 181–186.
- Scheuermann, Michael** 1994. Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in Ostmittel- und Südosteuropa in den zwanziger Jahren. (Magisterarbeit). Institut für Osteuropäische Geschichte Justus-Liebig-Universität Gießen.
- Schiemann, Paul** 1974. Die Umsiedlung 1939 und die europäische Minderheitenpolitik. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 99–106.
- Schlau, Wilfried** 1995a. Zur Wanderungs- und Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. – Schlau, W. (Hrsg.) Die Deutschbalten. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. München: Langen Müller, lk 32–50.
- Schlau, Wilfried** (Hrsg.) 1995b. Die Deutschbalten. Studienbuchreihe der Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bd. 6. München: Langen Müller.
- Schlau, Wilfried** (Hrsg.) 1995c. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Reihe: Tausend Jahre Nachbarschaft. Bd. 4. Stiftung Ostdeutscher Kulturrat. Bonn. München: Bruckmann.
- Schlau, Wilfried** (Hrsg.) 2000. Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. 2., Verbesserte Aufl. Köln: Wissenschaft und Politik.
- Schmidt, Carmen** 1993. Minderheitenschutz in den baltischen Staaten. Dokumentation und Analysen: Estland, Lettland und Litauen. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen.

- Schrenck, Erich von** 1933. Baltische Kirchengeschichte der Neuzeit. Abhandlungen der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga. Bd. 5, H. 4. Riga: Ernst Plates.
- Schulz, Rudolf** 1938. Der Deutsche Bauer im Baltikum. Zur Wirtschaftsgeographie des deutschen Ostens. Politisch- und wirtschafts-geographische Untersuchungen und Darstellungen. Bd. 16, Berlin: Volk und Reich.
- Seraphim, Hans-Jürgen** 2000. Die deutschen Kolonisten aus Wolhynien. – Schlau, W. (Hrsg.) Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. 2., Verbesserte Aufl. Köln: Wissenschaft und Politik, lk 259–270.
- Sirk, Väino; Karjahärm, Toomas** 2001. Võim ja vaim: Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn: Argo.
- Smith, David J.** 1999. Retracing Estonia's Russians. Mikhail Kurchinskii and Interwar Cultural Autonomy. – Nationalities Papers, Vol 27, No 3, 455–474.
- Spindler, August** 1922. Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia. Herradele Riigikogu liikmetele pühendatud. Tallinn: Eestimaa Trükikoja AS.
- Spindler, August** 1924. An die Gegner der Kulturautonomie der völkischen Minderheiten in Estland. Reval: Estländische Druckerei A.-G. (vorm. J. H. Gressel).
- Stillmark, Werner** 1927. Die Kulturselbstverwaltung und das deutsche Schulwesen Estlands. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 88–90.
- Stillmark, Werner** 1936. Das deutsche Schulwesen in Estland seit 1918. – Petersen, C. jt (Hrsg.) Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, lk 214–215.
- Taube; Arved von** 1935. Deutsche Jugend- und Volkstumsarbeit in Estland. – Revalsche Zeitung. Jubiläumsnummer [1860–1935], Nr. 236, 12. Oktober, lk 40.
- Taube, Arved von** 1936a. Die volksbiologische Lage Estlands und Lettlands und die Struktur und Entwicklung des deutschen Volkskörpers. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, 114–117.
- Taube, Arved von** 1936b. Jugendarbeit und Erwachsenenbildung. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, lk 217–218.
- Taube, Arved von** 1936c. Politisches Leben des estländischen Deutschtums seit 1918. – Jugendarbeit und Erwachsenenbildung. – Petersen, C. jt (Hrsg.). Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. Bd. 2. [Deutschbalten und baltische Lande, lk 104–241]. Breslau: Ferdinand Hirt, lk 150–160.

- Taube, Arved von** 1975. Konstantin Päts und die Deutschbalten. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 22–29.
- Taube, Arved von; Thomson, Erik** 1996. Baltisakslased Eestis ja Lätis. Baltisaksa ajaloo lühiülevaade. Tartu: Baltisaksa Kultuuri Selts.
- Thomson, Erik** 1990. Werner Hasselblatt. Bund der Vertriebenen. Arbeitshilfe 57. Bonn: Köllen.
- Traksmäe, August jt** (koost.) 1937. Eesti Vabadussõda 1918–1940. I. Vabadussõja Ajaloo Komitee populaarteaduslik väljaanne. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee.
- Treiberg, Peeter; Kruus, Hans** (toim.) 1929. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929, Tartu: “Postimehe” trükk.
- Ungern-Sternberg, Nils von** 1990. Deutschbalten unter diesem Zeichen, 1918–1920, 1945. Tostedt.
- Vaigla, Aleksander** 1936. Eesti lapsi saksa koolides. – Tähiseid II. Eestluse aastaraamat nr 5. Eesti Rahvuslaste Klubi toimetised. Roos, E. (toim.) Tartu: Eesti Rahvuslaste Klubi Kirjastus, lk 56–61.
- Vasara, Vesa** 1995a. Das estnische Parlament und die Deutschbalten. Zu den Debatten bis zur Verabschiedung der Kulturautonomie 1925. – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge. Bd. IV, H. 2. Estland und seine Minderheiten. Esten, Deutsche und Russen im 19. und 20. Jahrhundert. Institut Nordostdeutsches Kulturwerk Lüneburg, lk 479–500.
- Vasara, Vesa** 1995b. Die deutsche Minderheit in Estland in der Zwischenkriegszeit: Wirtschaft, Finanzen, Kultur. – ZfO, H. 4, lk 578–589.
- Vasara, Vesa** 1996. Das Bankhaus Georg Scheel & Co., Reval (1884–1940). – Meissner, B.; Loeber, D. A.; Hasselblatt, C. (Hrsg.) Die deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses. Bibliotheca Baltica. Hamburg: Baltica, lk 98–105.
- Viikberg, Jüri** (koost.) 1999. Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Viikberg, Jüri** 2001. Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 197–201.
- Vries, Axel de** 1923. Sieg des nationalistisches Phantoms. – Revaler Bote, Nr. 55, lk 5.
- Vries, Axel de** 1928. Das Deutschtum in Estland. Taschenbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums. H. 21. Berlin-Lichterfelde: Edwin Runge Verlag, lk 14.
- Wachsmuth, Wolfgang** 1939. Von deutscher Schulpolitik und Schularbeit im Baltischen Raum, von ihrer Anfängen bis 1939. Leipzig: Hirzel.

- Wachtsmuth, Wolfgang** 1952. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 2. Die autonome deutsche Schule in Lettland 1920–1934. Mit einem Anhang: Der Herder-Institut zu Riga. Köln: Comel Verlag.
- Wachtsmuth, Wolfgang** 1953. Von deutscher Arbeit in Lettland 1918–1934. Ein Tätigkeitsbericht. Materialien zur Geschichte des baltischen Deutschtums. Bd. 3. Das politische Gesicht der deutschen Volksgruppe in Lettland in der parlamentarischen Periode 1918–1934. Köln: Comel Verlag.
- Wahl, H. A. von** 1944. Die durch die Agrarreform Estlands bedingte Einbuße volksdeutschen Vermögens. Berlin-Dahlem.
- Weiss, Constantin von** 1958. Mein strategischer Entschluss vom 17. Dezember 1918. – Baltische Hefte, lk 10–18.
- Weiss, Hellmuth** 1929. Das deutsche Bibliothekswesen in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums in Lettland und Estland, lk 84–86.
- Weiss, Hellmuth** 1935. Aus der Arbeit des Deutschen Kulturamts. – Jubiläumsnummer der Revaler Zeitung (1860–1935), 12. Oktober, lk 6.
- Weiss, Hellmuth** 1952. Das Volksgruppenrecht in Estland vor dem Zweiten Weltkriege. – ZfO, H. 2, lk 253–256.
- Weiss, Hellmuth** 1965. Baron Wilhelm Wrangell und die Estländisch-Deutsche Kulturselbstverwaltung. – Acta Wrangeliana, No 29, lk 129–131.
- Weiss, Hellmuth** 1967. Der deutsch-baltische Beitrag zur Lösung der Minderheitenfrage in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen. – Schulz, E. G. (Hrsg.) Leistung und Schicksal. Abhandlungen und Berichte über die Deutschen im Osten. Köln etc.: Böhlau Verlag, lk 323–329.
- Weiss, Hellmuth** 1986. Das deutsche Schulwesen Estlands 1925–1939. – ZfO, H. 1/2, lk 182–190.
- Willoweit, Dietmar** 2005. Minderheitenrecht und nationale autonomie. – Pistohlkors, G. v.; Weber, M. 2005 (Hrsg.). Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Dr. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa und die Baltische Historische Kommission e. V. Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der deutschen im östlichen Europa. Bd. 26. München: R. Oldenbourg Verlag, lk 35–46.
- Winkler, W.** 1927. Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums, Berlin.
- Wittram, Heinrich** 1997. Lösungsansätze für kirchliche Minderheitenprobleme in Lettland und Estland 1919–1939. – Lemberg, H. (Hrsg.) Ostmitteleuropa zwischen den beiden

Weltkriegen (1918–1939). Stärke und Schwäche der neuen Staaten, nationale Minderheiten. Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung. Marburg: Herder-Institut, lk 257–267.

Wittram, Reinhard 1939. Geschichte der Baltischen Deutschen. Grundzüge und Durchblicke. Stuttgart/Berlin: Kohlhammer.

Wittram, Reinhard 1964. Rückblick auf den Strukturwandel der deutschbaltischen Volksgruppen in letzten Jahrzehnt vor der Umsiedlung. – Classen, P.; Scheibert, P. (Hrsg.) Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet. Bd. 2. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, lk 231–250.

Wrangell, Wilhelm von 1928. Die Geschichte des Baltenregiments. Das Deutschtum Estlands im Kampf gegen den Bolschewismus 1918–1920. Reval: F. Wassermann.

Wrangell, Wilhelm von 1936. Zehn Jahre deutsche Kulturselbstverwaltung in Estland. – Nation und Staat, H. 4, lk 222–226.

Wrangell, Wilhelm von 1957/58. Die Vorgeschichte der Umsiedlung der Deutschen aus Estland. – Baltische Hefte, lk 134–165.

Wrangell, Wilhelm von 1964. Axel de Vries als Heimatpolitiker in Estland. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums, lk 11–23.

Исаков, С. Г. 1996. Русские в Эстонии (1918–1940). Историко-культурные очерки. Тарту: Компю.

Asutava Kogu IV istungjärk (1920). Protokollid nr 120–154. Tallinn: Asutav Kogu, 1920.

I Riigikogu. IX istungjärk (11.01.1923–9.03.1923). Tallinn: Riigikogu, 1923.

I Riigikogu protokollide lisad. I–IX istungjärk. Tallinn: Riigikogu, 1923.

II Riigikogu. II istungjärk (1.10.1923–20.12.1923). Tallinn: Riigikogu, 1923.

II Riigikogu. IV istungjärk (29.04.1924–06.06.1924). Tallinn: Riigikogu, 1924.

II Riigikogu. V istungjärk (12.06.1924–20.06.1924). Tallinn: Riigikogu, 1924.

II Riigikogu. VI istungjärk (16.08.1924–19.12.1924). Tallinn: Riigikogu, 1924.

II Riigikogu. VII istungjärk (13.01.1925–02.04.1925). Tallinn: Riigikogu, 1925.

MÄLESTUSED

Bremen, Siegfried von 1993. Erinnerungen. – Wistinghausen, H. v. (Hrsg.) Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 198–251.

Dellingshausen, Eduard von 1994. Kodumaa teenistuses. Eestimaa Rüütelkonna peamehe mälestused. Tallinn: Olion.

Mickwitz, Adolf von 1993. Erinnerungen an Walter v. Harpe und den Estländischen Landwirtschaftlichen Verein. – Wistinghausen, H. v. (Hrsg.) Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 360–376.

Mothander, Carl Parunid, eestlased ja enamlasted. Tartu: Ilmamaa, 1997.

Schiemann, Paul 1979. Zwischen zwei Zeitaltern. Erinnerungen 1903–1919. (Bearbeitet von Helmut Kause). Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft. Bd. 3. Lüneburg: Verlag Nordland-Druck GmbH.

Stackelberg, Camilla von 2003. Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist. Tallinn: Olion.

Staden, Berndt von 2004. Mälestusi kadunud maailmast. Noorusaastad Baltikumis 1919–1939. Tallinn: Huma.

Staden, Berndt von 2005. Lõpp ja algus. Mälestused 1939–1963. Tallinn: Olion.

Thomson, Stella 1993. Erinnerungen an mein erstes Leben – die Zwischenkriegszeit in Estland. – Wistinghausen, H. v. (Hrsg.) Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 343–359.

Uexküll, Berend von 1993. Erinnerungen an Schloss Fickel und die Nachkriegszeit in Berlin und München. – Wistinghausen, H. v. (Hrsg.) Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 140–177.

Wachsmuth, Wolfgang 1954. Wege, Umwege, Weggenossen. Lebenserinnerungen einer Balten 1876–1950. München: Winkler-Verlag.

Wistinghausen, Henning von (Hrsg.) 1993. Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag.

Wrangell, Wilhelm von 1993. Zur Situation der Deutschbalten bis zur Umsiedlung. – Wistinghausen, Henning von (Hrsg.) Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von Estländern aus zwei Jahrhunderten. Weisshorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 396–420.

PERIOODIKA

Baltische Monatsschrift 1931

Der Aufstieg 1932–1933

Deutsches Kirchenblatt 1927

Eesti Statistika Kuukiri 1924, 1936

Eesti Sõjamees 1918

ERK 1934–1936

Estländisch-deutscher Kalender 1924, 1926

Põhja Kodu 1933

Päevaleht 1933–1934, 1938–1939

Revaler Bote (Revalsche Zeitung) 1923, 1925, 1929, 1933, 1935

Riigi Teataja 1919–1940, 1993

Vaba Maa 1934

Võitlus 1933

Riigikogu poolt 12. veebruaril 1925. a vastu võetud

Eesti Vabariigi Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus

Põhiseaduse § 21 täitmiseks korraldatakse vähemusrahvuste kultuuromavalitsuse asutused ajutiselt, kuni vastava eriseaduse maksmahakkamiseni, järgmistel alustel:

§ 1. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused rajatakse alustele, mis ette nähtud 22. juuni 1917. a. omavalitsuse elluviimise seaduse (seadl. ja valits. korrald. kogu nr 173 – 28. juunist 1917. a. art. 953) lisa §§ 5., 11., 13. ja 14. ja nimetatud seaduse lisa § 4. põhjal Eesti maanõukogu poolt 10. augustil 1917 a. vastu võetud maakonnanõukogu kodukorras ja omavalitsuse ajutise järeelvalve seaduses 11. oktoobril 1919. a. (“Riigi Teataja” nr. 78 – 1919. a.).

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused alluvad oma võimupiiri kuuluvate ülesannete teostamisel vastavatele seadustele ühel alusel kohalikkude omavalitsustega.

M ä r k u s. Kui ülalnimetatud seadusi täiendatakse või muudetakse, hakkavad need täiendused ja muudatused maksma vastavates osades ka vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuste kohta.

§ 2. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste võimupiiri kuulub:

- a) vastava vähemusrahvuse emakeelsete avalikkude ja eraõppeasutuste organiseerimine, valitsemine ja järeelvalve;
- b) vastava vähemusrahvuse muude kultuuriülesannete eest hoolitsemine ning selleks ellukutsutud asutuste ja ettevõtete valitsemine.

M ä r k u s. Vähemusrahvuste hoolekande küsimus lahendatakse eriseadusega.

§ 3. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsustel on õigus § 2 tähendatud aladel oma liigetele sundmäärusi välja anda omavalitsuse elluviimise seaduse (seadl. ja valits. korrald. kogu nr. 173 art. 953) lisa § 7 ettenähtud korras.

§ 4. Vähemusrahvuste avalikkude koolide võrk töötatakse välja vastava maakonna või linna ja vastava vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse kokkuleppel ja kinnitatakse Vabariigi Valitsuse poolt haridusministri ettepanekul. Kui kokkulepet ei saada, otsustab asja lõplikult Vabariigi Valitsus.

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse tegevuse avamise ajal olemasolevad vähemusrahvuste emakeelsed avalikud koolid antakse vastava kultuur-omavalitsusele üle nende koolide iseloomu ja õiguste alalhoidmisega.

Avalikkude koolide avamise või vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutustele üleandmise puhul kinnitab Vabariigi Valitsus koolide ülalpidamiseks määratud summad ja muud kohustused, mis kohalikkude omavalitsuse asutuste kanda jäävad.

M ä r k u s. Vähemusrahvuste avalikkude koolide ülalpidamiseks, kui kooli mitme kohaliku omavalitsuse piirides elavate vähemusrahvuste liigete tarvis avatakse, võivad tähendatud omavalitsused ühineda kulude katmiseks. Kui omavalitsused kokku ei lepi, määrab iga omavalitsuse kanda tuleva osa valdade vahel maakonnavalitsus, maakondade ja linnade vahel – Vabariigi Valitsus.

§ 5. Vähemusrhuvuste kultuur-omavalitsuse orgaanideks on vastava rahvuse kultuur-nõukogu ja -valitsus. Nende asukohaks on vabariigi pealinn.

Kohalikkude küsimuste lahendamiseks ja korraldamiseks kutsutakse ellu vastava rahvuse kultuur-nõukogu poolt tarviduse järele kohalikud kultuur-hoolekogud, mille tegevuspiirkonnaks maakond ühes linnadega.

Vabariigi Valitsuse kinnitusel võib ellu kutsuda ühise kultuur-hoolekogu mitme maakonna jaoks.

§ 6. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste varanduslikuks aluseks on:

seaduse põhjal riigi kanda võetud kulud ja kohustused avalikkude alg- ja keskkoolide suhtes;

b) kohalikkude omavalitsuste rahalised summad ja muud avalikkude kesk- ja algkoolide ülevalpidamisega seotud kohustused sel määral ja alusel, nagu need seadustega nende peale pandud;

c) riigi- ja omavalitsuste toetussummad kultuur-ülesannete teostamiseks;

d) avalikud maksud vastavate vähemusrahvuste liigetelt, mis tarbekorral kultuur-nõukogu poolt nende peale pannakse selles suurus ja neil alustel, nagu need eelarve kavas ette nähtud ja raha- ning haridusministri ühisel ettepanekul Vabariigi Valitsuse poolt kinnitatud;

e) annetused, korjandused, sihtvarandused, pärandused ja sissetulekud oma varandustest või ettevõtetest.

§ 7. Kohalikud omavalitsused vabanevad vähemusrahvuste liigete suhtes hariduslikkudest kohustustest, mis käesoleva seaduse järgi vastavatele vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutustele üle läinud.

§ 8. Vähemusrahvusteks käesoleva seaduse mõttes tunnustatakse Saksa, Vene ja Rootsi rahvused ning need Eesti piirides elavad vähemusrahvused, kelle üldarv mitte vähem kui kolm tuhat.

§ 9. Kuuluvus vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusse tehakse kindlaks rahvusnimekirjaga, kuhu võivad endid lasta üles võtta § 8. tähendatud rahvustest Eesti kodanikud, kes vähemalt 18 aastat vanad.

Vähemusrahvuste registreeritud liigete lapsed kuni 18. eluaastani loetakse vähemusrahvusse kuuluvaks vanemate järgi. Vanemate kahte rahvusesse kuuluvusel sünnib laste rahvuse määramine vanemate kokkuleppel. Kui kokkuleppele ei jõuta, kuulub laps isa rahvusse.

Vähemusrahvuse liigete alaealised lapsed, kes 18 aastaseks saanud, loetakse vähemusrahvusse mitte kuuluvaks, kui nad ühe aasta jooksul ei ole registreerunud.

§ 10. Rahvusnimekirjast kustutatakse maha vähemusrahvuse liikmed, kes:

surma läbi lahkunud;

Eesti kodakondsusest lahkunud;

omal soovil vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusest lahkuvad.

M ä r k u s 1. Punktide b ja c põhjal lahkunud vähemusrahvuse liikmed on kohustatud kuni eelarve aasta lõpuni nendel, kui vähemusrahvuse liigetel lasuvaid rahalisi kohustusi täitma. Lahkumise korral omal soovil tuleb sellest kirjalikult vähemalt pool aastat ette teatada.

M ä r k u s 2. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsustel on õigus p. c põhjal lahkunud liigete uuesti registreerimisest (§ 9) keelduda.

§ 11. Hääleõiguslikkudeks vähemusrahvuse liigeteks loetakse rahvusnimekirjas seisvad täisealised kodanikud, kellel õigus osa võtta omavalitsuse esituskogude valimistest.

§ 12. Vähemusrahvuste liigete osavõtt rahvuslikust kultuur-omavalitsusest ei vabasta neid kodaniku üldkohustustest ega kohustustest kohaliku omavalitsuse vastu.

§ 13. Kui vähemusrahvuse liikmed tungiva tarviduse korral või vastava vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse nõusolekul tarvitavad üldisi riigi- või kohalikke omavalitsuse asutusi vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse asutustele usaldatud aladel, mille jaoks viimased § 6 p. p. a, b, c korras ülespidamis- või toetussummad saavad, siis on vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse asutused kohustatud sellest tekkinud kulud kandma.

§ 14. Vabariigi Valitsuse otsusel võib kultuur-nõukogu laiali saata. Uued valimised viiakse lõpule kolme kuu jooksul laialisaatmise päevast arvates. Vahepeal jätkavad laialisaadetud kultuur-nõukogu täidesaatvad organid oma kohustuste täitmist.

§ 15. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused lõpetavad oma tegevuse:

a) kui seda tarvilikuks tunnustanud vastava vähemusrahvuse kultuur-nõukogu liigete seadusliku arvu kahe kolmandiku enamusega;

b) kui vähemusrahvuse liigete arv langeb alla 3.000 või kui rahvusnimekirjas seisvate täisealiste kodanikkude arv langeb alla poole viimasel rahvalugemisel kindlakstehtud täisealiste vastava vähemusrahvuse liigete üldarvust.

Tegevuse lõpetamine sünnib Vabariigi Valitsuse poolt antud määruste järgi.

§ 16. Vähemusrahvused, kes soovivad kultuur-omavalitsuse asutusi ellu kutsuda, teatavad sellest kas oma rahvaesitajate või oma kultuur-organisatsioonide kaudu Vabariigi Valitsusele.

§ 17. Esimese kultuur-nõukogu valimise läbiviimiseks kohustub Vabariigi Valitsus kahe nädala jooksul pärast § 16 korras tehtud teadaande kättesaamist neid omavalitsuse asutusi, kes hääleõiguslike kodanikkude nimekirja peavad ühe kuu jooksul pärast vastava eeskirja kättesaamist kõigi vastava vähemusrahvuse hääleõiguslike valijate nimekirja kokku seadma omavalitsustel käsitada olevate andmete, samuti üksikute kodanikkude ülesandmistel põhjal oma rahvuse kohta.

M ä r k u s 1. Vabariigi Valitsus, samuti valimise peakomitee esimees võivad oma esitajaid nimetada igasse valijate nimekirja kokkuseadvasse asutusse.

M ä r k u s 2. Silmas pidades vastava vähemusrahvuse umbkaudset arvu üksikutes valdades, võib Vabariigi Valitsus määrusega § 17. tähendatud kohused vallavalitsuste asemel teiste omavalitsuste peale panna.

§ 18. Igal vähemusrahvuse valimisnimekirja ülesvõetud kodanikul on õigus kahe kuu jooksul pärast tähendatud nimekirja avaldamist end nimekirjast maha kustutada lasta. Valimised toimetatakse pärast selle tähtaja lõppu. Valimisnimekirjast mahakustutamata kodanikud kantakse § 9. ette nähtud rahvusnimekirja.

§ 19. Kui § 18 ettenähtud tähtaja möödumisel § 17 korras registreeritud vastavast vähemusrahvusest täisealiste kodanikkude arv on alla poole viimase rahvalugemise järgi sellesse rahvusesse kuuluvatest täisealistest kodanikkudest üldse, siis valimisi ette ei võeta, ning vähemusrahvus võib alles kolme aasta möödumisel § 16. tähendatud teadaandega uuesti esineda.

§ 20. Kaebused valijate nimekirjade kokkuseadmise asjus esitatakse analoogiliselt kaebustele hääleõiguslike kodanikkude nimekirjade asjus (§ 24.).

§ 21. Valimiste väljakuulutajaks, nende käigu järgi valvajak ja korraldajaks asutatakse iga rahvuse tarvis, kelle poolt sooviavaldus § 16. korras tulnud, peakomitee, mis koosneb – esimehest, kes vastava vähemusrahvuse hulka peab kuuluma, liikmest – kohtunikust kohtupalati määramisel ja ühest liikmest Vabariigi Valitsuse määramisel. Esimehe kandidaat pannakse Vabariigi Valitsusele kinnitamiseks ette ühel ajal teadaandega § 16. korras.

§ 22. Vähemusrahvuse kultuur-nõukogu liigete arv määratakse kindlaks vastava peakomitee ettepanekul Vabariigi Valitsuse poolt, kuid see arv ei või olla vähem kui 20 ja mitte rohkem kui 60.

§ 23. Peakomitee eelkavade põhjal kinnitab Vabariigi Valitsus siseministri ettepanekul vähemusrahvuse kultuur-nõukogu valimise määrused, valimisringkonnad ja üksikute

valimisringkondade esimeste kultuur-nõukogude liigete arvu ning asutab valimiste toimetamiseks tarvilikud kohalikud valimiskomiteed.

§ 24. Valimisi toimetatakse igas valimisringkonnas samal alusel, nagu maakonna-nõukogudesegi. Kultuur-nõukogu valitakse 3-ks aastaks. Kaebused valimiste puhul esitatakse samal alusel, nagu maakonnannõukogude valimistel. Valimiste tagajärjed kuulutatakse peakomitee poolt "Riigi Teatajas".

§ 25. Kui valimistest vähem kui pooled vastava vähemusrahvuse valimisnimekirjades seisvad kodanikud osa võtnud, ei kutsuta kultuur-nõukogu kokku, ning vähemusrahvus võib alles kolme aasta möödumisel § 16. tähendatud teadaandega uuesti esineda.

§ 26. Kui valimistest enam kui 50 % hääleõiguslikest osa võtnud (§ 11.), kutsub peakomitee esimees hiljemalt kahe nädala jooksul pärast valimiste tagajärgede valjakuulutamist kultuur-nõukogu kokku, avab selle ja juhatab kuni juhatuse valimiseni, mille järgi peakomitee kohused lõpevad.

§ 27. Kultuur-nõukogu otsustab kõige pealt, kas ta tahab kultuur-omavalitsust teostama hakata käesoleva seaduse ja viimase põhjal Vabariigi Valitsuse poolt antud määruste alusel. Juhtumisel, kui kultuur-nõukogu liigete seadusliku arvu kahe kolmandiku enamusega on otsustatud kultuur-omavalitsust teostada, kuulutab Vabariigi Valitsus kultuur-nõukogu sellekohase teadaande järgi kahe nädala jooksul vastava vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse tegevuse avatuks.

Kui aga tähendatud otsus vastu võetud vähema enamusega või otsustatud loobuda kultuur-omavalitsuse teostamisest, läheb kultuur-nõukogu laiali ning vähemusrahvus võib alles kolme aasta möödumisel § 16. tähendatud teadaandega uuesti esineda.

§ 28. Esimeste valimiste valimisnimekirjade valmistamisega ja pidamisega seotud kulud kannab vastav omavalitsus, kuna esimese kultuur-nõukogu valimise, organiseerimise ja läbiviimise kulud riigi kanda jäävad. Uute valimiste, samuti ümbervalimiste kulud jäävad vastava vähemusrahvuse kanda.

§ 29. Kõik määrused, mis tarvilikud vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste ellukutsumiseks, avaldab Vabariigi Valitsus nelja kuu jooksul pärast käesoleva seaduse jõusseastumist.

§ 30. Eeltähendatud alustel vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste ellukutsumiseks, nende liigete nimekirjade kokkuseadmiseks, kui ka nende kohta käivate seaduste täitmiseks ja neile rajatud vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuste asutuste põhijoonte kujundamiseks ning tegevuse järelvalveks annab Vabariigi Valitsus tarvilikud määrused, vajaduse korral iga vähemusrahvuse kohta eraldi.

§ 31. Vabariigi Valitsusel on õigus selle seaduse alustele vastavalt korraldada määrusega Eesti rahvusest kodanikkude kultuur-omavalitsust kohaliku omavalitsuse administratiivpiirkonnas, kus vähemusrahvus enamuses.

Algkirjale alla kirjutanud

Riigikogu abiesimees M. Martna

Abisekretär J. Piiskar

Allikas: Riigi Teataja 1925, nr 31/32.

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse §§ 29 ja 30 põhjal Vabariigi Valitsuse poolt
8. juunil 1925. a vastu võetud

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse korralduse määrus
(“R.T.” nr 31/32 – 1925. a, sead. nr 9)

I

§ 1. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse ülesandeks on:

Eesti Vabariigis vastava vähemusrahvuse emakeelsete avalikkude ja eraõppeasutuste organiseerimine, valitsemine ja järelvalve, ning selle vähemusrahvuse muude kultuurülesannete eest hoolitsemine ning selleks ellu kutsutud asutuste ja ettevõtete valitsemine.

§ 2. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusel on õigus maksvate seaduste alusel omandada ja võõrandada varandust, sõlmida lepinguid, võtta oma peale kohustusi, samuti esineda kohtus oma varanduslistes asjades nõudjana või kostjana, käies selle juures seaduste määruste järele, mis valitsusasutuste asjade kohta maksvad.

§ 3. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsus teostab tema võimupiiri kuuluvaid ülesandeid iseseisvalt, kuid alludes nende teostamisel maksvatele seadustele ja Vabariigi Valitsuse määrustele samas korras ja alustel, mis ette nähtud maaomavalitsuste kohta.

Järelvalve vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse tegevuse üle kuulub siseministrile.

§ 4. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusel on õigus kantseleimaksu võtta maakonnaomavalitsuste kohta maksvatel alustel.

§ 5. Tempelmaksu- ja postikulude suhtes allub vähemusrahvuse kultuur-omavalitsus samadele määrustele, mis maksvad omavalitsuste kohta.

§ 6. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusel on pitsat. Pitsat kannab Vabariigi vappi ja pealkirjana asutuse ametlist nimetust riigikeeles, soovi korral ka vastava vähemusrahvuse keeles ning kinnitatakse vastava vähemusrahvuse kultuur-valitsuse ettepanekul siseministri poolt.

II

§ 7. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse liikmeteks on kõik selle omavalitsuse poolt peetavatesse rahvus-nimekirjadesse üles võetud Eesti kodanikud.

§ 8. Rahvusnimekirja võivad endid üles võtta lasta vastavast rahvusest Eesti kodanikud, kes vähemalt 18 aastat vanad.

Rahvusnimekirjadesse ülesvõetute lapsed kuni 18 eluaastani loetakse kultuur-omavalitsusse kuuluvaks vanemate järgi. Vanemate kahte rahvusse või kahte kultuur-omavalitsusse

kuuluvusel otsustatakse laste kuuluvust kultuur-omavalitsusse vanemate kokkuleppel. Kui kokkuleppele ei jõuta, kuulub laps sellesse rahvusse või kultuur-omavalitsusse, millesse kuulub isa.

Rahvusnimekirjadesse ülesvõetute alaealised lapsed, kes 18 aastaseks saanud, loetakse kultuur-omavalitsusse mittekuuluvaks, kui nad ühe aasta jooksul ei ole endid registreerinud.

M ä r k u s. Kultuur-omavalitsusel on õigus § 9 p. c põhjal lahkunute uuesti rahvusnimekirja ülesvõtmisest keelduda.

§ 9. Rahvusnimekirjast kustutatakse maha, kes:

surma läbi lahkunud;

Eesti kodakondsusest lahkunud

oma soovil kultuur-omavalitsusest lahkuvad.

Lahkumise korral oma soovil tuleb sellest kirjalikult vähemalt pool aastat ette teatada.

§ 10. § 9 p. p. b ja c põhjal kultuur-omavalitsusest lahkunud on kohustatud ühistel alustel kultuur-omavalitsusse kuuluvatega kuni eelarve aasta lõpuni kultuur-omavalitsuse vastu kõiki rahalisi kohustusi täitma.

§ 11. Hääleõiguslikkudeks kultuur-omavalitsuse liikmeteks loetakse rahvusnimekirjas seisvad täisealised kodanikud, kellel õigus osa võtta omavalitsuse esituskogude valimistest.

III

§ 12. Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse organideks on:

kultuur-nõukogu

kultuur-valitsus ja

kohalikud kultuur-hoolekogud.

Kultuur-nõukogu ja kultuur-valitsuse asukohaks on Vabariigi pealinn.

§ 13. Kultuur-nõukogu koosneb 20 kuni 60 liikmest. Esimeste kultuur-nõukogude liikmete arvu kinnitab vastavate peakomiteede eelkavade põhjal siseministri ettepanekul Vabariigi Valitsus. Järgmiste kultuur-nõukogude koosseis määratakse kindlaks eelmiste kultuur-nõukogude poolt, enne nende volituste tähtaja lõppu.

Kultuur-nõukogu valitakse 3-ks aastaks.

§ 14. Kultuur-nõukogu liikmete valimised toimetatakse sellekohaste Vabariigi Valitsuse poolt vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse §§ 23 ja 24 põhjal kinnitatud valimiste määruste alustel.

§ 15. Kultuur-nõukogu liikmed võivad tasu saada oma ametikohuste täitmise eest kultuur-nõukogu sellekohaste määruste või otsuste järele.

§ 16. Kultuur-nõukogu liikmed ei või kultuur-valitsuse ametnikkudeks olla ega kultuur-valitsusega lepinguid teha. See kitsendus maksab ka nende perekonnaliikmete kohta. Erandite üle otsustab kultuur-nõukogu oma koosolekul 2/3 häälteenamusega.

§ 17. Kultuur-nõukogu liige, kes ilma mõjuvate põhjusteta kolmest koosolekust järgimööda ei ole osa võtnud, arvatakse nõukogu liikmete hulgast lahkunuks. Tema asemele astub kandidaat selles korras, nagu see ette nähtud kultuur-nõukogu valimiste määrustes.

§ 18. Kultuur-nõukogu on oma võimkonna piirides kultuur-omavalitsuse määravaks orgaaniks. Tema otsustamise alla käivad kõik kultuur-omavalitsusse puutuvad küsimused, täidesaatvate orgaanide valimine ja nende tegevuse järele valvamine (Maakonnannõukogu kodukord § 6).

§ 19. Kultuur-nõukogu koosolekud on järjekorralised ja erakorralised.

§ 20. Kultuur-nõukogu avamiskoosolekut juhatab kuni juhatuse valimiseni esimese kultuur-nõukogu valimiste peakomitee esimees. Kultuur-nõukogu esimese järjekorralise koosoleku kutsub kokku avamiskoosolekul valitud juhatus. Peale selle on kultuur-nõukogu koosolekute kokkukutsujaks ja kokkutuleku aja määrajaks kultuur-valitsus.

§ 21. Kultuur-nõukogu järjekorralisi koosolekuid peetakse vähemalt kord iga aasta.

§ 22. Kultuur-nõukogu erakorralised koosolekud kutsutakse kokku kultuur-valitsuse poolt kas tema enese algatusel või 1/3 nõukoguliikmete või revisjonikomisjoni kirjalikul nõudmisel. Kahel viimasel juhtumisel tuleb nõukogu kokku kutsuda mitte hiljem kui kahe nädala jooksul pärast nõudmise esitamist kultuur-valitsusele.

§ 23. Kultuur-nõukogu koosolek on otsusvõimeline, kui vähemalt pool nõukoguliikmetest koos on.

§ 24. Kultuur-nõukogu koosolekud on avalikud. Nende kinniseks kuulutamiseks on tarvis 3/4 koosolijate häälteenamust.

§ 25. Kultuur-nõukogu koosolekute ajast antakse avalikult teada kultuur-nõukogu poolt määratud korras.

Nõukogu liikmetele saadetakse aegsasti nimelised kutsed ja päevakord ülesantud elukohtade järgi.

§ 26. Kultuur-nõukogu koosoleku päevakorra seab kokku kultuur-valitsus. Tema nõusolemiseta ei või nõukogu koosolekul otsustada asju, mis tema poolt päevakorda ei ole võetud.

§ 27. Kultuur-valitsus võtab asju kultuur-nõukogu päevakorda kas oma algatusel või kohalikkude omavalitsuste ning seltskondliste organisatsioonide, kultuur-nõukogu liikmete ja eraisikute ettepanekul. Sise- ja haridusministrite esitatud asjad on kultuur-valitsus kohustatud päevakorda võtma.

§ 28. Kultuur-nõukogu otsused tehakse liht-häälteenamusega.

Kaks kolmandikku hääli kultuur-nõukogu liikmete seaduslikust arvust on tarvilik:

kultuur-omavalitsuse teostamiseks (vähem. kultuur-omav. sead. § 27);

kultuur-omavalitsuse tegevuse lõpetamiseks (kult.-omav. sead. § 15 p. 1);

kultuur-omavalitsuses ametisolevate isikute kohtulikule vastutusele võtmiseks.

§ 29. Kultuur-nõukogu otsused tehakse lahtisel hääletamisel. Kultuur-nõukogu juhatuse ja kultuur-valitsuse liikmete valimised, ametnikkude vastutusele võtmine, palga suuruse ning abirahade määramine sünnib salajasel hääletamisel.

Salajast hääletamist tuleb ette võtta ka teistes küsimustes, kui seda nõuavad 1/4 koosolevate kultuur-nõukogu liikmete arvust.

§ 30. Kultuur-nõukogu koosolekut juhatab kultuur-valitsuse esimees või tema abi. Nende mõlema äraolekul valib kultuur-nõukogu oma keskelt koosoleku juhataja. Koosoleku avab niisugustel kordadel koosolekul viibiv kultuur-valitsuse liige või tema äraolekul kõige vanem koosolekul viibiv nõukogu liige.

§ 31. Korrapidamine kultuur-nõukogu koosolekutel on koosoleku juhataja hooleks. Temal on õigus kõnelejaid peatada, kahekordse hoiatuse järele sõna ära võtta, koosolijatele märkusi teha, korrale kutsuda, koosolekule vaheaegasid määrata ja tarvilisel korral koosolekut lõpetada, kui koosoleku jätkamine koosolijate või pealtkuulajate ülespidamise tõttu võimatuks muutub. Kui koosoleku kestel korrariikumisi pealtkuulajate poolt ette tuleb, võib juhataja publikumi lahkumist koosolekuruumist nõuda.

§ 32. Kultuur-nõukogu koosolekute protokollid peab kultuur-nõukogu sekretär või tema abi.

M ä r k u s. Kultuur-nõukogu sekretäriks võib ka kultuur-valitsuse sekretär olla.

§ 33. Iga koosoleku protokoll pannakse koosoleku ruumis kolmeks päevaks välja. Selle aja jooksul on kultuur-nõukogu liikmetel õigus koosolekute otsuste ja oma kõnede kohta märkusi ja parandusi esitada.

M ä r k u s. Kinniste koosolekute protokollid hoitakse sekretäri käes, kes nõukogu liikmete nõudmisel kohustatud on neid käesolevas paragrahvis ette nähtud tähtajal viimastele läbivaatamiseks ja paranduste ning märkuste tegemiseks välja andma.

§ 34. Kui kolme päeva jooksul protokollid kohta proteste ei ole esitatud, tunnistab kultuur-nõukogu koosoleku juhatus protokollid kinnitatuks. Juhatus kohuseks on protokollid esitatud märkuste kohaselt parandada.

§ 35. Üksikute küsimuste esialgseks läbiarutamiseks võib kultuur-nõukogu oma liikmetest komisjone moodustada.

§ 36. Kohalikkude küsimuste lahendamiseks ja korraldamiseks võib kultuur-nõukogu tarviduse järele ellu kutsuda kohalikud kultuur-hoolekogud, mille tegevuspiirkonnaks maakond ühes linnadega.

Vabariigi Valitsuse kinnitusel võib ellu kutsuda ühise kultuur-hoolekogu mitme maakonna jaoks.

§ 37. Kultuur-hoolekogu moodustavad selle tegevuspiirkonnast valitud kultuurnõukogu liikmed, kes ka enda seast kultuurhoolekogu esimehe või juhatuse valivad.

§ 38. Kultuur-hoolekogud tegutsevad sellekohaste erijuhtnõõride alustel ja alluvad kultuur-nõukogu otsustele. Need juhtnõõrid kinnitatakse siseministri ettepanekul Vabariigi Valitsuse poolt.

§ 39. Kultuur-nõukogul, tema komisjonidel, samuti kohalikkudel kultuur-hoolekogudel on õigus oma koosolekutele seletuste andmiseks asjatundjaid kutsuda.

§ 40. Kultuur-valitsuse ja kohalikkude kultuur-hoolekogude tegevust ja asjaajamist kontrollaab revisjonikomisjon, mis kultuur-nõukogu poolt oma liikmete hulgast valitakse. Revisjonikomisjoni liikmete arvu määrab nõukogu tarviduse järele. Revisjonikomisjonil on õigus asjatundjaid oma töödest osa võtma kutsuda ja revideerimist oma üksikute liikmete hooleks anda.

§ 41. Kultuur-nõukogul on õigus § 1 tähendatud aladel sundmäärusi välja anda, mis on kohustatavad kõikidele kultuur-omavalitsuse liikmetele. Need sundmäärused ei tohi vastuolus seista maksvate seaduste määrustega.

Sundmäärused käivad siseministeeriumi kontrolli alla ja saadetakse sealt kohtuministeeriumi avaldamiseks "Riigi Teatajas".

§ 42. Kultuur-nõukogu täidesaatvaks organiks on kultuur-valitsus (Maakonnannõukogu kodukord § 29).

§ 43. Kultuur-valitsuse moodustavad vähemalt kolm kultuur-nõukogu poolt valitud liiget.

§ 44. Kultuur-valitsuse liikmed valitakse kultuur-nõukogu esimesel järjekorralisel koosolekul. Valituks tunnistatakse need kandidaadid, kes enam kui poole koosolijate nõukogu liikmete häältest on saanud.

Valida võib ka väljaspoolt kultuur-nõukogu koosseisu, kuid hääleõiguslikkudest kultuur-omavalitsuse liikmetest kultuur-valitsuse liikmetena on neil nõukogu koosolekutel sõnaõigus.

§ 45. Kultuur-valitsuse liikmed valitakse kultuur-nõukogu volituste kestvuse aja peale.

Kultuurnõukogu laialisaatmise korral täidab kultuur-valitsus oma kohuseid kuni uue kultuur-nõukogu poolt valitud kultuur-valitsuse ametisse astumiseni.

§ 46. Kultuur-valitsuse liikmetest valib kultuur-nõukogu kultuur-valitsuse esimehe ja tema abi.

§ 47. Kultuur-valitsuse asjaajamine jaotatakse tarviduse järele osakondadesse. Osakondade juhatajateks on kultuur-valitsuse liikmed.

§ 48. Kultuur-valitsuse ametnikud nimetab ametisse ja vabastab kultuur-valitsus.

Palgad määrab neile kultuur-nõukogu kultuur-valitsuse ettepanekul.

§ 49. Jooksvate asjade ajamiseks peab kultuur-valitsus mitte vähem kui kord kuus järjekorralisi koosolekuid. Nende koosolekute päevad määratakse kultuur-valitsuse poolt kindlaks ja antakse kultuur-nõukogu poolt määratud korras avalikult teada.

M ä r k u s. Kordadel, kui asja kiiruse pärast võimalik ei ole kultuur-valitsuse otsust ära oodata, on kultuur-valitsuse esimehel või vastaval osakonna juhatajal õigus asju oma vastutusel ära otsustada ja sellest kultuur-valitsusele lähemal koosolekul kinnitamiseks või lõplikuks otsustamiseks ette kanda.

§ 50. Kultuur-valitsuse koosolekud on otsusevõimelised, kui nendest vähemalt kolm kultuur-valitsuse liiget osa võtavad ning nende hulgas kas esimees või tema abi.

§ 51. Koosolekut juhatab esimees või tema abi. Kui nad mõlemad puuduvad, siis kultuur-valitsuse liige, keda koosolek selleks korraks valib.

Koosolekust võivad kultuur-valitsuse loaga või kutsel ka kultuur-valitsuse ametnikud ja teised asjatundjad sõnaõigusega osa võtta.

§ 52. Kultuur-valitsuse otsused tehakse liht-häälteenamusega. Jagunevad hääled pooleks, tuleb ettepanek tagasilükatuks lugeda. Hääletamine sünnib lahtiselt.

M ä r k u s. Ametnikkude valimised sünnivad salajaselt, kui seda nõuavad üksikud kultuur-valitsuse liikmed.

§ 53. Kultuur-valitsuse liikmete amet on auamet, kuid kultuur-nõukogu otsusel võib kultuur-valitsuse liikmetele määrata töö tasu, kas koosolekute pealt või mõnel muul alusel.

§ 54. Kultuur-valitsuse protokoll kirjutab kultuur-valitsuse sekretär. Sekretär juhib ka kultuur-valitsuse kantseleid.

§ 55. Kultuur-valitsus esitab kultuur-omavalitsust läbikäimises valitsuse-, kohtu-, omavalitsuse- või muude asutustega ja isikutega.

§ 56. Kultuur-valitsuse ja temale alluvate asutuste, samuti ka kohalikkude kultuur-hoolekogude asjaajamise ja selle seaduslikkuse üldine järeelvalve kuulub kultuur-valitsuse esimehele.

§ 57. Kultuur-valitsuse sisemise asjaajamise ja kultuur-omavalitsuse rahade ja varanduste valitsemise kohta annab kultuur-nõukogu tarviduse järele sellekohaseid juhtnõore.

§ 58. Kultuur-valitsus tarvitab kultuur-omavalitsuse summasid kultuur-nõukogu poolt kinnitatud eelarve piirides.

Eelarve kokkuseadmisel ja täitmisel, samuti eelarvete põhjal tehtud rahaliste väljaminekute kohta aruannete andmisel tuleb käia vabariigi valitsemise ajutise korra § 12-a põhjal Vabariigi Valitsuse poolt 19. jaan. 1920. a. vastu võetud valla- ja maakonna-omavalitsuste sissetulekute, väljaminekute, eelarvete ja aruannete ajutise seaduse järele.

IV

§ 59. Järelvalve kultuur-omavalitsuse tegevuse üle kuulub siseministrile, kes teostab seda isiklikult või esitajate kaudu.

§ 60. Järelvalve teostamiseks on siseministril õigus kõigi kultuur-omavalitsuse asutuste asjaajamist igal ajal revideerida, neilt pärida seletusi ja nõuda asjassepuutuvaid dokumente või nende ära kirju.

Kultuur-valitsuse koosolekute protokollid või nende ära kirjad saadetakse järelvalve otstarbel siseministrile 7 päeva jooksul peale koosolekut.

Järelvalve teostatakse omavalitsuse ajutise järelvalve seaduse ja muude seaduste korras.

§ 61. Vabariigi Valitsus võib siseministri ettepanekul kultuur-nõukogu laiali saata. Uued valimised viiakse lõpule kolme kuu jooksul, laialisaatmise päevas arvates.

V

§ 62. Erasikud, ühingud ja asutused võivad kultuur-omavalitsuse poolt oma tsiviilõiguste rikkumise puhul viimase vastu nõudmisi esitada üldisel alusel (Tsv. kpd. sead. § 1 ja märkus).

§ 63. Täitmisele pööratud kultuur-nõukogu otsuste peale võib kaevata rahukogule administratiivkohtu korras.

§ 64. Kultuur-valitsuse korralduste mitteseaduspärasuse peale võib kaevata rahukogule administratiivkohtu korras; kõik muud kaebused kultuur-valitsuse tegevuse peale esitatakse kultuur-nõukogule.

VI

§ 65. Kultuur-omavalitsuse tegevuse lõpetamine vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse § 15 ette nähtud juhtumistel sünnib Vabariigi Valitsuse poolt iga üksiku juhtumise kohta antud vastavate määruste järgi.

Riigivanem J. Jaakson.

Siseminister Einbund.

Riigisekretär K. Terras.

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse §§ 29 ja 30 põhjal Vabariigi Valitsuse poolt
8. juunil 1925. a vastu võetud

Rahvusnimekirjade pidamise määrus.

(“R.T.” nr 31/32 – 1925. a, sead. nr 9)

Rahvusnimekirju pidavad asutused.

§ 1. Rahvusnimekirjade pidavateks organideks on: kultuur-valitsus ja kohalikud kultuur-hoolekogud.

§ 2. Kultuur-valitsuses peetakse üldine rahvusnimekiri, kuna kohalikkudes kultuur-hoolekogudes – nende tegevusringkonnas elavate kultuur-omavalitsuse liikmete nimekiri peetakse.

Rahvusnimekirja pidamine.

§ 3. Rahvusnimekirja aluseks on vastava vähemusrahvuse esimese kultuur-nõukogu hääleõiguslike valijate nimekirjad.

§ 4. Rahvusnimekirja kantakse peale selle:

Vastavasse rahvusse kuuluvad vähemalt 18 aastat vanad eesti kodanikud nende kirjalikul teadaandel;

Rahvusnimekirjades seisvate kodanikkude alla 18 aasta vanused lapsed;

Kahte rahvusse kuuluvate vanemate alla 18 aasta vanused lapsed, kui üks vanematest rahvusnimekirjas seisab ning teise vanema poolt lapse nimekirja ülesvõtmise kohta kirjalik nõusolek esitatud;

Kahte rahvusse kuuluvate vanemate alla 18 aasta vanused lapsed, kui isa selles nimekirjas seisab ja laste rahvuse määramise suhtes vanemate vahel ei ole kokkulepet saavutatud.

§ 5. Isiklised teadaanded esitatakse kohalikkudele kultuur-hoolekogudele, kes on kohustatud neid läbi vaatama ja teadaandjat, kui ta seatud nõuetele vastab, rahvusnimekirja üles võtma kahe nädala jooksul teadaande kättesaamise päevast arvates.

Isiklisele teadaandele tuleb juure lisada seaduslikus korras tõestatud ärakirjad rahvust-tõendavatest dokumentidest, kahes eksemplaris.

§ 6. Kui isiklik teadaanne rahvuse kohta lahku läheb teadaandja legitimatsiooni dokumentides sisalduvatest andmetest, siis kantakse teadaandja rahvusnimekirja, kui ta esitab siseministeeriumi korraldusel vastavalt parandatud legitimatsiooni dokumendi või

siseministeeriumi poolt välja antud õienduse legitimatsiooni dokumendis rahvuse suhtes tehtud paranduse kohta.

M ä r k u s. Käesolevas paragrahvis tähendatud dokumentide parandamise asjus tuleb pöörduda kirjalikult kas otsekohe siseministeeriumi poole, või politsei või politseijaoskondade ülemate kaudu. Palvele lisatakse juure ära kiri legitimatsiooni dokumendist ja tarvilised tõendused rahvuse kohta.

§ 7. Rahvusnimekirjast kustutatakse maha vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse liikmed, kes:

surma läbi lahkunud;

Eesti kodakondsusest lahkunud;

Oma soovil vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusest lahkuvad, sellest kirjalikult teatades kohalikule kultuur-hoolekogule;

Vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse liikmete lapsed (§ 3 p. 2 ja 3), kes 18 aastaseks saanud, kui nad ühe aasta jooksul ei ole registreerunud.

§ 8. Rahvusnimekirjad – üldine ja kohalikud – peetakse kahes jaos: esimesse (register A) kantakse sisse isikud, kes üle 18 aasta vanad ja teise (register B), alla 18 aasta vanused isikud.

§ 9. Rahvusnimekirjades märgitakse registreeritava isiku kohta järgmised andmed:

perekonnanimi ja nimi (kui mitu nime, siis kõik, abielu- ja lesknaistel ka vallaspõlve perekonnanimi);

sündimisaeg;

perekonnaseis (abielus või mitte, lesk, lapsed kuni 18 a. vanuseni);

alaline elukoht.

§ 10. Üldisse rahvusnimekirja tehakse sissekandmised kohalikkude kultuur-hoolekogude tegevuspiirkondade järgi. Selleks saadavad kultuur-hoolekogud iga järgmise kuu 7. päevaks kultuur-valitsusele § 9 nõutud andmed isikute kohta, kes läinud kuu jooksul uuel registreeritud, samuti ka teateid ettetulnud muudatustest nimetatud andmetes varem registreeritud isikute kohta; samas korras teatatakse ka kultuur-valitsusele vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusest lahkunute üle.

Samaks tähtjaks saadavad kultuur-hoolekogud siseministeeriumile sellekohaseid teateid uuel registreeritud isikute kohta ühes ära kirjadega tähendatud isikute poolt esitatud teadaannetest ja rahvust-tõendavatest dokumentidest (§ 5).

§ 11. Alalise elukoha üleviimisest ühest kohaliku kultuur-hoolekogu tegevuspiirkonnast teise, teatab ülemineja kultuur-hoolekogule uue alalise elukoha järele.

Viimane tähendatud kultuur-hoolekogudest kannab isiku oma rahvusnimekirja ja teatab ühtlasi sellest esimesele kultuur-hoolekogule, kes isiku oma rahvusnimekirjast maha kustutab.

§ 12. Leiab siseminister revideerimisel või § 10, II lõikes ette nähtud korras või mõnel muul teel saadud andmete põhjal kultuur-hoolekogude või kultuur-valitsuse tegevuses rahvusnimekirjade kokuseadmise asjas seaduse rikkumist, teatab ta sellest kultuur-valitsusele ja määrab tähtaja seadusliku korra makspanemiseks. Kui määratud tähtaja jooksul seaduse rikkumise kõrvaldamisest pole teatatud, on siseministril õigus pöörduda, kahe nädala jooksul tähendatud tähtaja möödumisest arvates, protestiga rahukogusse administratiivkohtu korras ning ühtlasi seisma panna protesteeritud tegevust kuni kohtuotsuseni.

§ 13. Kultuur-valitsus on kohustatud korraldama vähemalt kord aastas rahvusnimekirjade revideerimist.

Revideerimise kohta seatakse kokku selle kohane akt, mis ära kirjas esitatakse siseministrile.

§ 14. Kultuur-valitsus ja kultuur-hoolekogud on kohustatud riigi- ja omavalitsusasutuste nõudmisel andma kõiki rahvusnimekirjades sisalduvaid teateid.

Kultuur-valitsusel ja kultuur-hoolekogudel on õigus riigi- ja omavalitsusasutustelt rahvusnimekirja pidamiseks tarvilikke teateid saada.

Riigivanem J. Jaakson

Siseminister Einbund

Riigisekretär K. Terras

Allikas: Riigi Teataja 1925, nr 101/102.

Vabariigi Valitsuse poolt 18. detsembril 1925. a vastu võetud

Juhtnõõrid vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuste kultuur-hoolekogude tegevuse kohta

Alus: Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seaduse §§ 29 ja 30 ("Riigi Teataja" nr 31/32 –1925. a, sead. nr 9) ja vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse korralduse määruse nr § 38 ("Riigi Teataja" nr 101/102 –1925. a).

§ 1. Kultuur-hoolekogu asukohaks on vastava maakonna linn. Kui kultuur-hoolekogu on ühine mitme maakonna jaoks, siis määrab kultuur-hoolekogu asukoha kultuur-valitsus.

§ 2. Kultuur-hoolekogu esitajaks on kultuur-hoolekogu esimees või juhatus, kui see valitud. Juhatus koosneb esimehest, tema abist ja sekretärist.

§ 3. Kultuur-hoolekogu liikme, esimehe või juhatuseliikme amet on auamet.

§ 4. Kohapealsed ametnikud, kui need kultuur-nõukogu poolt vastu võetud koosseisudes ette nähtud, kinnitab ametisse kultuur-hoolekogu esimehe ettepanekul kultuur-valitsus.

Tähendatud ametnikud loetakse kultuur-valitsuse ametnikkudeks.

§ 5. Kui kultuur-hoolekogu asjaajamiseks kultuur-nõukogu poolt ei ole ette nähtud kohapealseid ametnikke, siis kuulub kultuur-hoolekogu asjaajamine kultuur-hoolekogu sekretäri ülesannete hulka.

§ 6. Kultuur-hoolekogu astub kokku tarvidust mööda. Kultuur-hoolekogu kokkukutsujaks on kultuur-hoolekogu esimees või juhatus, kus see valitud.

§ 7. Kultuur-hoolekogu koosolek on otsusvõimeline, kui on koos vähemalt pool kõigist hoolekogu liikmetest.

§ 8. Kultuur-hoolekogu otsused tehakse lihthäälteenamusega, lahtisel hääletamisel. Häälte pooleksjagunemisel otsustab esimehe hääl.

§ 9. Kultuur-hoolekogu koosolekute protokoll peab üks kultuur-hoolekogu liikmetest või sekretär, kui on valitud juhatus.

§ 10. Protokolli ära kirjad saadetakse hiljemalt kahe nädala jooksul kultuur-valitsuse esimehele.

§ 11. Kultuur-hoolekogu otsused astuvad jõusse, kui kultuur-valitsuse esimees 7 päeva jooksul, protokolli ära kirja (§ 9) kättesaamise päevast arvates, ei ole nende vastu kultuur-nõukogu ees protestiga esinenud.

§ 12. Kultuur-hoolekogud esitavad oma eelarved kultuur-valitsusele kultuur-nõukogu poolt kindlaks määratud tähtajaks.

Samuti esitavad kultuur-hoolekogud kultuur-nõukogu poolt kindlaks määratud tähtjaks oma aruanded eelarvete põhjal tehtud väljaminekute kohta kui ka aruanded kultuur-hoolekogu tegevuse kohta möödunud aruande aastal.

§ 13. Kultuur-hoolekogude ettepanekud nende võimkonda kuuluvais asjus esitatakse kultuur-nõukogule kultuur-valitsuse kaudu vähemalt 14 päeva enne kultuur-nõukogu koosolekut.

§ 14. Käesolev määrus hakkab maksma väljakuulutamisega "Riigi Teatajas".

Riigivanem J. Teemant

Siseminister Einbund

Riigisekretär K. Terras

Allikas: Riigi Teataja, 1925, nr 199/200, art 48.

VÄHEMUSRAHVUSE KULTUURAUTONOMIA SEADUS

Vastu võetud 26. oktoobril 1993

I peatükk

Üldsätted

§ 1. Vähemusrahvusena käesoleva seaduse mõttes käsitletakse Eesti kodanikke, kes

- elavad Eesti territooriumil;
- omavad kauaaegseid, kindlaid ja kestvaid sidemeid Eestiga;
- erinevad eestlastest oma etnilise kuuluvuse, kultuurilise omapära, religiooni või keele poolest;
- on ajendatud soovist üheskoos alal hoida oma kultuuritavasid, religiooni või keelt, mis on aluseks nende ühisele identiteedile.

§ 2. (1) Vähemusrahvuse kultuurautonomia käesoleva seaduse mõttes on vähemusrahvusse kuuluvate isikute õigus moodustada kultuuriomavalitsusi neile põhiseadusega antud kultuurialaste õiguste teostamiseks.

(2) Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsusi võivad moodustada saksa, vene, rootsi ja juudi vähemusrahvusest isikud ja nendest vähemusrahvustest isikud, kelle arv on üle 3000.

§ 3. (1) Vähemusrahvusse kuuluval isikul on õigus säilitada oma etniline kuuluvus, kultuuritavad, emakeel ja usutunnistus.

(2) Keelatud on rahvuskultuuri tavade ja usukommete halvustamine ning nende täitmise takistamine, samuti tegevus, mille eesmärgiks on vähemusrahvuse sunniviisiline ümberrahvustamine.

§ 4. Vähemusrahvusse kuuluval isikul on õigus:

- moodustada ja toetada rahvuslikke kultuuri- ja haridusasutusi ning usukogudusi;
- luua rahvuslikke organisatsioone;
- täita rahvustraditsioone ja usukultuslike tavasid, kui see ei kahjusta avalikku korda, tervist ega kõlblust;
- kasutada oma emakeelt asjaajamises keeleseadusega kehtestatud piires;
- kirjastada rahvuskeelseid trükiseid;
- sõlmida koostöökokkuleppeid rahvuslike kultuuri- ja haridusasutuste ning usukoguduste vahel;
- levitada ja vahetada teavet oma emakeeles.

§ 5. (1) Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsuse põhieesmärgiks on:
emakeelse õppe korraldamine ja järelevalve selleks ettenähtud varade kasutamise üle;
vähemusrahvuse kultuuriasutuste moodustamine ja nende tegevuse korraldamine, samuti
rahvuslike kultuuriürituste korraldamine;
vähemusrahvuse kultuuri ja hariduse edendamiseks fondide, stipendiumide ja preemiate
asutamine ning määramine.

(2) Vähemusrahvusel on õigus luua rahvuskultuuri huvides oma kultuuri-omavalitsusasutusi,
mis järgivad oma pädevusse kuuluvate küsimuste lahendamisel Eesti õigusakte.

§ 6. Vähemusrahvuse kultuuri- ja haridusasutuste ning usukoguduste tegevusest võivad osa
võtta Eestis elavad välismaalased, kuid nad ei saa valida ega olla valitud või määratud
kultuuriomavalitsusasutuste juhtorganitesse.

II peatükk

Vähemusrahvuste rahvusnimekirjad

§ 7. (1) Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsuse taotlemise aluseks on vähemusrahvuse
rahvusnimekiri.

(2) Vähemusrahvuste rahvusnimekirju koostavad rahvuslikud kultuuriühingud või
nende liidud. Rahvusnimekirjade pidamise ja kasutamise korra kehtestab Vabariigi Valitsus.

§ 8. (1) Rahvusnimekirja kantakse järgmised isiku andmed:

ees- ja perekonnanimi;

sünniaeg- ja koht;

sugu;

rahvus ja emakeel;

isikukood;

perekonnaseis;

andmed alaealiste laste kohta;

elukoht;

usutunnistus;

avaldaja allkiri ja kuupäev.

(2) Rahvusnimekirja kantakse vanemate soovil ka nende alla 15-aastased lapsed.

(3) Rahvusnimekirja kantakse isikliku avalduse alusel. Avalduse võib saata posti teel.

§ 9. Rahvusnimekirjast kustutatakse:

isiku soovil;

isiku loobumisel Eesti kodakondsusest või asumisel alaliselt elama välisriiki;

isiku surma korral.

III peatükk

Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsuse juhtorganid ja nende moodustamine.

§ 10. Kultuuriomavalitsust moodustada soovivad vähemustahvusest isikud esitavad vastava taotluse Vabariigi Valitsusele rahvusliku kultuuriühingu või ühingute liidu kaudu.

§ 11. (1) Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsuse juhtorganid on vähemusrahvuse kultuurinõukogu ja kultuuriomavalitsuste tegevust korraldavad kultuurivalitsused.

(2) Kultuurinõukogu võib moodustada maakonna ja linna vähemusrahvuse kultuurivolikogu või määrata kohalikke kultuurivolinikke.

§ 12. Vähemusrahvuse kultuurinõukogu valitakse otsestest ja ühetaolistest valimistel salajasel hääletamisel. Hääletamine toimub valimisjaoskonnas isiklikult või posti teel.

§ 13. (1) Kultuurinõukogu valimiste korraldamiseks valitakse rahvusliku kultuuriühingu või ühingute liidu poolt valimiste peakomitee, mille koosseisu kinnitab Vabariigi Valitsus, nimetades ühtlasi oma esindaja valimiseeskirjade täitmise kontrollimiseks.

(2) Valimiste peakomitee moodustab vajaduse korral valimiste kohalikke komisjone ning annab välja korraldava iseloomuga juhendeid valimiste läbiviimise, kokkuvõtete tegemise ja tulemuste avaldamise korra kohta.

§ 14. Vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimiseeskirjad töötab välja ja kinnitab Vabariigi Valitsus.

§ 15. Valijate nimekirja koostamise aluseks on käesoleva seaduse §-s 8 sätestatud vähemusrahvuse rahvusnimekiri.

§ 16. (1) Valimisi ei korraldata, kui nõusoleku valijate nimekirja kandmiseks on andnud vähem kui pool rahvusnimekirja kantud isikutest.

(2). Vähemusrahvuse kultuurinõukogu kordusvalimiste taotluse võib antud vähemusrahvus esitada pärast kolme aasta möödumist eelmisest taotlusest.

§ 17. (1) Valijate nimekiri avaldatakse tutvumiseks vähemalt kaks kuud enne valimisi.

(2) Igal valijate nimekirja kantud isikul on õigus taotleda oma nime kustutamist hiljemalt kaks nädalat enne valimisi.

§ 18. (1) Vähemusrahvuse kultuurinõukogu mandaatide arvu määrab kindlaks valimiste peakomitee, kuid see ei või olla suurem kui 60 ega väiksem kui 20.

(2) Kultuurinõukogu koosseis valitakse kolmeks aastaks.

§ 19. Vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimised loetakse toimunuks, kui neist võttis osa üle poole valijate nimekirjadesse kantud valijatest ja valimiste läbiviimine toimus kooskõlas käesoleva seaduse ja valimiseeskirjadega.

§ 20. Protestid ja kaebused kultuurinõukogu valimiste läbiviimise kohta lahendab valimiste peakomitee hiljemalt kahe nädala jooksul pärast valimistulemuste avaldamist.

§ 21. Hiljemalt üks kuu pärast kultuurinõukogu valimistulemuste avaldamist kutsub valimiste peakomitee esimees kokku kultuurinõukogu esimese istungi ja juhatab seda kuni juhatuse valimiseni. Seejärel kuulutab peakomitee oma volitused lõppenuks.

§ 22. Kultuurinõukogu esimesel istungil võetakse koosseisu häälteenamusega vastu kultuuriomavalitsuse põhimäärus, millega määratakse kindlaks:

kultuurinõukogu esimehe, tema asetäitjate ja juhatuse valimise kord;

kultuurivolikogu moodustamise kord ja pädevus;

kultuuriomavalitsusasutuste moodustamine;

kultuuriomavalitsusorganite õigused ja kohustused, lähtudes käesoleva seaduse §-s 5 sätestatud põhieesmärkidest;

kultuuriomavalitsuse juhtorganite töökord.

§ 23. Vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimistega seotud kulud kannab vähemusrahvuse kultuuriomavalitsus, kusjuures kultuurinõukogu valimistega seotud kulude katteks võidakse anda toetust riigi eelarvest.

IV peatükk

Kultuuriomavalitsusasutused ja nende tegevuse finantseerimine

§ 24. Kultuuriomavalitsusasutused on:

rahvuskeelsed või rahvuskultuuri süvaõppega õppeasutused (koolieelsed lasteasutused ja koolid);

rahvuskultuuriasutused;

rahvuskultuuri ettevõtted ja kirjastused;

rahvuslikud hoolekandeadutused.

§ 25. Vähemusrahvuse kooli (klassi) avamine ja selle töö korraldamine toimub erakooliseadusega sätestatud korras.

§ 26. Kultuuriomavalitsusasutused on iseseisvad juriidilised isikud, võivad omada kinnisvara ja vastutavad oma varaliste kohustuste eest.

§ 27. (1) Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsuse ja tema asutuste rahalised vahendid moodustavad:

eraldistest riigieelarvest vastavalt seadusele ja sihtotstarbelistest toetustest;

kohaliku omavalitsuse eelarvest kultuuriomavalitsuse õppe-, kultuuri- ja hoolekandeesutustele eraldatud sihtotstarbelistest toetustest;
kultuuriomavalitsuse osamaksust, mille suuruse määrab kultuurinõukogu;
toetustest, annetustest ja pärandustest;
välisorganisatsioonide toetustest.

(2) Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsus võib talle sihtotstarbeliselt eraldatud varasid kasutada ainult selleks ettenähtud korras ja otstarbel. Kontrolli varade kasutamise üle teostatakse kooskõlas kehtivate õigusaktidega selleks volitatud riiklike kontrollorganite poolt.

V peatükk

Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsusasutuste tegevuse lõpetamine

§ 28. Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsusasutuste tegevuse lõpetab Vabariigi Valitsus:
kui vähemusrahvuse rahvusnimekirja andmetel on Eestis alaliselt elavate vähemusrahvusse kuuluvate isikute arv viimase viie aasta jooksul alla 3000;
kui kahel järgneval kultuurinõukogu valimistel ei suudeta koostada nõuetekohast valijate nimekirja;
kui kahel järgneval kultuurinõukogu valimistel osaleb vähem kui pool valijate nimekirja kantud isikutest;
kultuurinõukogu ettepanekul.

§ 29. Vähemusrahvuse kultuuriomavalitsusasutuse tegevuse lõpetamisel antakse talle kuulunud varad üle kultuurinõukogu otsusega määratud korras.

VI peatükk

Lõppsätted

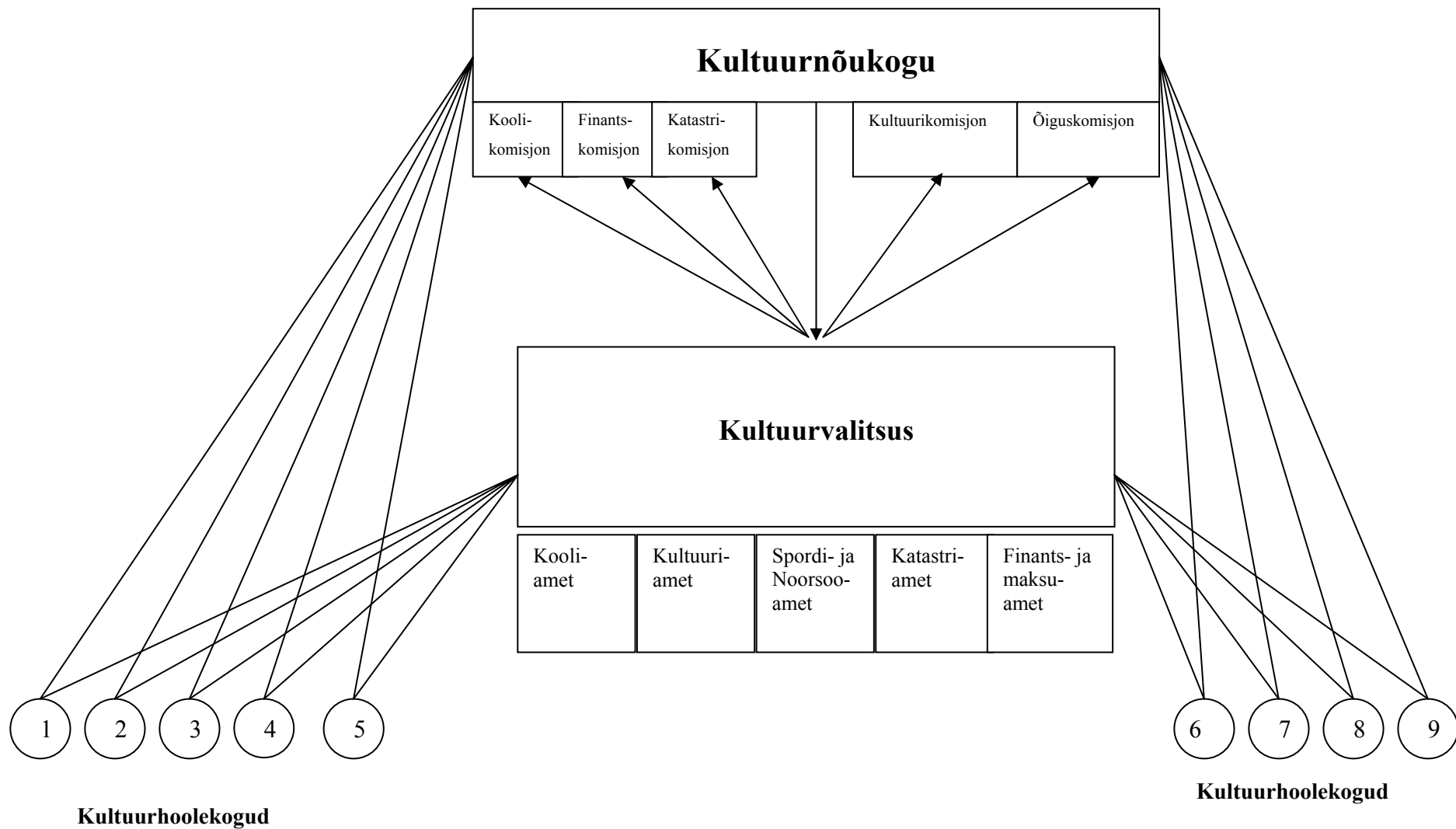
§ 30. Tunnistatakse kehtetuks Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi 1989. aasta 15. detsembri seadus "Eesti NSV kodanike rahvuslikest õigustest" (ENSV Teataja 1989, 40, 618).

Riigikogu esimees Ü. NUGIS

Allikas: Riigi Teataja 1993, nr 71, art 1001.

Joonis 1. Eesti Vabariigi Saksa Kulturomavalitsuse struktuur 1925. aastal

Lisa 6

Allikas: ERA, f 85, n1, s 49
